

Tor Are Johansen

“Trangen til Læsning stiger, selv oppe i ultima Thule”

Aviser, ekspansjon og teknologisk endring ca. 1763-1880

Pressehistoriske skrifter nr. 7 2006

"Trangen til Læsning stiger, selv oppe i ultima Thule"
Aviser, ekspansjon og teknologisk endring ca 1763 - 1880

Pressehistoriske skrifter

7/2006

Redaksjon for Pressehistorisk skrifter:

Idar Flo (ansv. red.)

Hans Fredrik Dahl

Martin Eide

Guri Hjeltnes

Rune Ottosen

© Forfatterene 2006

Trykk: Lobo Media AS

Omslagsutforming: Thomas Lewé

ISSN 1503-9161

ISBN 82-92587-06-3

Utgitt av Norsk pressehistorisk forening

med støtte fra Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening (NFF)

Abonnement er gratis

Pressehistoriske skrifter

IMK

Universitetet i Oslo

Postboks 1093 Blindern

0317 Oslo

Tlf: (+47) 70 07 52 22

Faks: (+47) 70 07 52 01

E-post: idar.flo@hivolda.no

Internett: www.pressehistorisk.no

HISTORIENS MATERIALITET.....	5
-------------------------------------	----------

”TRANGEN TIL LÆSNING STIGER, SELV OPPE I ULTIMA THULE”	7
---	----------

AVISER, EKSPANSJON OG TEKNOLOGISK ENDRING CA. 1763 - 1880

Av Tor Are Johansen

INNLEDNING	7
-------------------------	----------

1. FRA NYHETSBLADER TIL AVISER – BOKTRYKKERE, PRODUKSJON OG PRODUKTER FRAM MOT 1800	10
--	-----------

Norges første boktrykkeri.....	11
--------------------------------	----

Christianias tidlige boktrykkerier og deres produkter.....	13
--	----

Bergens "Ridende Mercurius"	17
-----------------------------------	----

Teknologispredning, marked og privilegier	21
---	----

Et lite håndverksfag med få utøvere	25
---	----

Skriftmateriell og settere	28
----------------------------------	----

Trykkfarge – produksjon og bruk.....	32
--------------------------------------	----

Fra importert til norsk papir.....	36
------------------------------------	----

Trykkere og trykkpresser	39
--------------------------------	----

Bøker eller nyhetsblader? Følgene av et nytt håndverk	44
---	----

2. EKSPANSJON OG TRADISJONELL TEKNOLOGI – DET NORSKE AVISMARKEDET 1763–1840	48
--	-----------

Boktrykker Schwach og Norske Intelligenssedler	49
--	----

Adresseaviser i Bergen, Trondheim og Kristiansand	52
---	----

Boktrykkerbyen Christiania	56
----------------------------------	----

Boktrykkerekspansjon og lokalaviser	60
---	----

Håndverksloven av 1839	64
------------------------------	----

Mekanikus Hansen og de norske trepressene.....	65
--	----

Det nestbeste er godt nok – lokalpresse og teknologivalg	69
--	----

3. DE STORE OG DE SMÅ – AVISER OG TEKNOLOGISK VARIASJON 1830–1880	74
--	-----------

På vei mot en mekanisering – håndpresser av jern	75
--	----

Grøndahls boktrykkeri – en teknologisk foregangsbedrift	76
---	----

Fra britiske og tyske til danske håndpresser.....	80
---	----

Sylindrepreser og industrialisering av avis- og bokproduksjonen	83
---	----

Avisformater, konkurranse og teknologi	92
--	----

Arbeidsprosesser i endring	96
----------------------------------	----

Trykkeriene strømlinjeformes – leverandørmarkedet utvides	100
---	-----

Maskinpapir og nye råstoffer.....	104
-----------------------------------	-----

Teknologisk variasjon	108
-----------------------------	-----

Litteratur	112
------------------	-----

PRESSEMINNE.....	120
-------------------------	------------

FRA ET LIV I TRYKKSVERTEDUFT, MOT ALLE ODDS	120
---	-----

Av Oddmund Syvertsen

PRESSEKLIPPET.....	133
---------------------------	------------

Fiendebilder.....	133
-------------------	-----

PRESSEPROFIL:	137
----------------------------	------------

ANTON BLOM: JOURNALIST OG UTENRIKSKORRESPONDENT I DAGSPRESSE OG KRINGKASTING, 1948 - 94.....	137
--	-----

Av Rolf Werenskjold

Historiens materialitet

Kjære leser!

Pressehistorie blir ofte til en historie om de store ånder og ideer, en historie om de store debatter og prinsipper. Pressehistoriens materielle fundament tas enten for gitt eller det nevnes kun i bisetninger.

Det er derfor et viktig bidrag Tor Are Johansen gir i denne utgaven av Pressehistoriske skrifter. Det er det teknologiske grunnlag for vår tidlige pressehistorie som tematiseres. Det store tema er avisproduksjonens overgang fra håndverk til industri. Det handler om teknologiutvikling og –spredning. Det dreier seg om avisenes gradvise gjennombrudd og samvirket mellom teknologi og marked.

Beretningen byr også på fascinerende lesning om fremstillingen av trykkfarge, om livet i trykkeriene, om industrialisering og mekanisering, om kvinnes vei inn i trykkeriene etc. Her får du spennende detaljer om koking av linolje og bruken av kjønnskrem som svart pigment. Det skal ha vært noe av en begivenhet når boktrykkerne i Christiania møttes på St. Hanshaugen for forestå produksjonen av trykkfarge. Å lage trykkfarge var et arbeid som krevde både nøyaktighet og tålmodighet.

Historien materialiseres i beretningen om forutsetningene for å støtte den økende "Trangen til Læsning" i "ultima Thule". Detaljene er på plass, uten at de lange linjer forsvinner.

Johansen gjør også noen nyanseringer og korrigeringer i forhold til andre forfatters arbeid. Dermed bringes vår forståelse av den teknologiske utvikling videre. Dessuten settes trykketeknologien instruktivt i historisk og samfunnsmessig sammenheng i Tor Are Johansen beretning. Den tidlige norske pressehistorien kan selvsagt ikke forstås uten at det tas høyde for de rådende maktforhold i danskertiden.

Forfatteren understreker at den danske privilegiepolitikken overfor boktrykkere ikke bare forsinket etableringen av en norsk presse, men også begrenset avisutbredelsen lenge etter 1814. Adresseaviser som hadde fått annonsemonopol i 1760-årene, beholdt også disse i mer enn hundre år og blokkerte dermed for nyetableringer på avismarkedet.

Men gjennombruddet kom. Det kom nye trykkerier og det kom nye aviser. I siste del av 1800-tallet begynte også mange trykkerier å framstå mer som industrielle virksomheter enn som håndverksbedrifter. Det var ikke lenger bare typografer,

trykkere og lærlinger som bemannet trykkeriene. Her arbeidet nå også settersker, maskinpiker og fyrbøtere. Arbeidsprosessene var i endring. Kvinneres inntog i trykkeriene ble ikke hilst velkommen av Den typografiske forening. Formann Christian Holtermann Knudsen skrev i 1877 om "damevæsenet" som "altfor meget udviklet her i Kristiania". Han ville fjerne kvinnene fra trykkeriene. Senere endret han riktignok standpunkt.

Det er når historien får kjøtt og blod, når hverdagene og arbeidsprosessene i trykkeriene beskrives i detalj, at pressehistorienes materielle og sosiale fundament kommer til sin rett. Det er viktig grunnarbeid for en forsvarlig pressehistorie som her presenteres.

I dette nummerets presseminne beretter Oddmund Syvertsen om et mangfoldig liv i trykksverteduft. Det er historien om en pressemann som kunne ha forblitt toller, støvsugerselger eller tømmerhogger. Men så ble han journalist. Hans beretning om sine profesjonelle forflytninger fra avis til avis, og om tillitsmannsarbeid og maktkamper, byr på redaksjonelle tidsbilder som bidrar til pressens nyere historie.

Denne utgavens presseprofil er utenrikskorrespondenten Anton Blom, portrettert av Rolf Werenskjold. Blom inngår i en historisk viktig generasjon av korrespondenter. Det var i årene 1964 til 1968 at NRK bygget opp merkevarene Richard Hermann i London, Ottar Odland i Paris, Torstein Sandø i New York og sist, men ikke minst, Anton Blom i Bonn (og senere i Washington). Bakgrunn som skrivende journalist hadde Blom fra Arbeiderbladet fra 1949 til 1965. I samme avis hadde også en viss Willy Brandt vært journalist. Utenriksministeren åpnet dører for korrespondenten.

Den journalistiske produksjon og utenrikskorrespondentens hverdagslige rutiner tematiseres i artikkelen om mannen som en gang ble innannonsert som "Anton Bonn, fra Blom".

De ulike bidragene i dette nummeret av Pressehistoriske skrifter bringer håndfaste realiteter og konkrete detaljer, som supplerer vår forståelse av prinsipper og praksiser. De får pressehistorien ned på jorden. Historien materialiseres.

Redaksjonen

”Trangen til Læsning stiger, selv oppe i ultima Thule” Aviser, ekspansjon og teknologisk endring ca. 1763 - 1880

Av Tor Are Johansen

Innledning

I 1643 dro den danske boktrykkeren Tyge Nielszøn fra København til Christiania, der han etablerte seg som Norges første boktrykker. Med seg hadde han en mindre trykkpresse av tre, et variert utvalg av skrifter egnet til trykking av både bøker og almanakker – samt et tvilsomt løfte fra en hedemarksprest om at han ville få trykkoppdrag nok til å kunne leve godt av sitt håndverk. 120 år senere var det fortsatt bare ett trykkeri i Christiania. Det ble drevet av den tyskfødte boktrykkeren Samuel Conrad Schwach, som i likhet med alle sine forgjengere slet med mangel på oppdrag og dårlig lønnsomhet. Schwach var en bereist fagmann. Han hadde arbeidet ved større boktrykkerier i København, Leipzig, Berlin og Paris, og i disse byene hadde han fått praktisk erfaring med avisproduksjon.¹ For å oppnå et bedre og mer stabilt inntektsgrunnlag for boktrykkeriet sitt, ønsket Schwach å gi ut en avis i Christiania. I mai 1763 trykte han det første eksemplaret av ukeavisen *Norske Intelligenz-Seddeler*.

Bergen og Trondheim fikk trykkerier i 1721 og i 1739, og i likhet med Christiania fikk også disse byene sine første aviser i 1760-årene. Noen år senere fulgte Kristiansand etter, og ved inngangen til 1800-tallet hadde de fire største norske byene fått hvert sitt stabile trykkeri og hver sin avis. Det første kapittelet i denne framstillingen om teknologisk endring i norsk avisproduksjon skal omfatte tiden fra 1643 til ca. 1800. Selv om dette er en lang tidsperiode, må den likevel karakteriseres som en innledende fase der et nytt håndverk gradvis fikk fotfeste i landets største byer. Håndverkerne kom fra andre land, det tekniske utstyret ble i hovedsak importert, og det er slående i hvor liten grad den anvendte teknologien endret seg i løpet av drøyt 150 år. Et mål med kapittelet er å gi en grundig beskrivelse av innsatsfaktorer og arbeidsprosesser i trykkeriene. Dette er viktig for å forstå hvordan det tekniske grunnlaget for den norske avisproduksjonen ble lagt, og det gir oss samtidig et innblikk i hvordan ulike trykk-saker ble produsert. Men for å forstå hvilken betydning introduksjonen av det nye håndverket fikk, er det også nødvendig å se nærmere på

¹ *Norske Intelligenz-Seddeler* nr. 16/1763:2; Davidsen, Øyvinn: *Et 200-års minne om grunnleggelsen av regelmessig pressevirksomhet i Norge*, Oslo 1963:6–7.

boktrykkernes produkter. De trykte religiøse bøker, almanakker, leilighetsvers, offentlige forordninger, nyhetsblader og etter hvert også aviser, men hva var viktigst? Dette er et tema som har vært drøftet av flere forfattere tidligere, og diskusjonen vil bli fulgt opp her.

Etableringen av nye trykkerier og aviser gikk langsomt, og de tidlige norske avisutgiverne møtte hard konkurranse fra tyske og danske aviser. Fra 1807 skjedde det imidlertid et skifte. Krig, blokade og noe senere oppløsningen av unionen med Danmark var med på å legge grunnlaget for en forsiktig ekspansjon, og denne skjøt ytterligere fart fra 1830-årene. Trykkeri- og avisveksten startet i Christiania, men den bredte seg etter hvert utover resten av landet. Fra ca. 1830 ser vi konturene av den omfattende lokalpressen som skulle komme til å utgjøre et av særtrekkene ved det norske pressemønsteret.

Det finnes mange oppfatninger om avisekspansjon og teknologiske endringer. Et vanlig – og riktig – standpunkt er at tekniske begrensninger i enkelte situasjoner har forhindret aviser fra å dekke markedets etterspørsel. Men det er viktig å ha klart for seg at ekspansjon både kan dreie seg om etablering av flere aviser og om opplagsvekst i eksisterende aviser. Et interessant trekk ved utviklingen av den norske lokalpressen i de første tiårene etter 1830, er at den pågikk så å si uten at de foregående 30–40 årenes teknologiske nyvinninger på trykkpressefronten ble tatt i bruk.

Ved overgangen fra 1700- til 1800-tallet foregikk det en omfattende utvikling av nye trykkpresser både i USA og i Europa. Mye av drivkraften bak denne utviklingen finner vi i avisvekst og i avisenes etterspørsel etter raskere og mer effektive maskiner. En følge av denne utviklingen var at avisproduksjonen mistet sin utpregede håndverks-messige karakter, og at den i økende grad fikk et industrielt preg. Fra ca. 1800 hadde jernhåndpresser begynt å utkonkurrere trepresser i mange land. Og i England ble dampdrevne sylindrepreser – eller hurtigpresser – tatt i bruk fra 1814. Likevel ser det ut til at de fleste nykommerne på det norske avismarkedet satset på tradisjonelle trepresser. I kapittel 2 skal vi se nærmere på bruken av såkalt nestbeste teknologi og vurdere hvilken betydning rimelige, norskproduserte trepresser hadde for spredningen av både trykkerier og aviser – ikke bare utover landet, men også i noen av de største byene.

Hvordan foregikk så innføringen av nye trykkpresser til Norge da den først kom i gang, og hvordan påvirket denne utviklingen de norske avisene? I 1830-årene kom de første jernhåndpressene til landet, og i tiåret etter startet importen av sylindrepreser. Grovt sagt medførte en overgang fra tre- til jernhåndpresser en dobling av produksjonskapasiteten ved avistrykkeriene; betjeningen av trykkpressene gikk ikke vesentlig fortere, men det ble mulig å trykke dobbelt så store formater. Med sylindrepresene ble det gjort et teknologisk sprang som ikke bare innebar at avisene kunne trykkes i enda større formater – nå kunne de også produseres atskillig raskere. Litt avhengig av hva slags sylindrepreser avisene skaffet seg, kan vi snakke om en ti- til tjuedobling av produksjonen per time.

Den enorme kapasitetsveksten som de nye trykkpressene åpnet for, gjør det nær-liggende å tenke seg at de fleste aviser ville ta den nye teknologien i bruk, men til forskjell fra enkelte andre land var det ikke de avisproduserende trykkeriene som først gikk over til sylindrepreser i Norge. Og selv når overgangen til ny teknologi var kommet i gang, så var det mange aviser som satset på det enkle og det kjente framfor å

investere i kostbare teknologiske nyvinninger. Følgelig var teknologisk variasjon, med bruk av et bredt spekter av alt fra håndpresser av tre til dampdrevne, doble sylindrepreser, det mest karakteristiske trekket ved norsk avistrykking rundt 1880 – og denne utviklingen trenger en nærmere forklaring. Det siste kapittelet omhandler introduksjonen av moderne trykkpresser i de norske avisene fram mot 1880.

Tittelen på denne framstillingen – ”Trangen til Læsning stiger, selv oppe i ultima Thule” – er hentet fra en redaksjonell artikkel i Typografiske Meddelelser i 1883.² Formuleringen henspeilte på den sterke økningen i antall nordnorske aviser i 1860- og 1870-årene. Den gir imidlertid også mening med henblikk på den nasjonale utviklingen fra de norske avisenes spede begynnelse og fram mot 1880-årene. Etableringen av trykkerier og aviser i første halvdel av 1800-tallet hadde sammenheng med en kulturell og politisk utvikling som førte med seg en ”trang til Læsning”. Samtidig penser navnet ”ultima Thule” – det ytterste nord – tankene over på Norges avstand til de europeiske sentra: Norge var på mange måter en utpost i Europa med små byer, små bygder, lavt folketall og spredt bosetting. Disse forholdene kom til å få betydning for det norske avismønsteret, for de enkelte avisenes opplag og utvikling, og ikke minst for de teknologivalgene som avisene og trykkeriene kom til å gjøre.

Før vi går i gang er det nødvendig å si litt om begrepene ”boktrykk” og ”boktrykker”. Innen trykkerifagene er boktrykk en betegnelse på en trykkmetode. Det karakteristiske ved denne metoden er at trykkelementene som skal settes inn med farge – blysats, klisjeer, tresnitt, stereotypier etc. – ligger høyere enn underlaget. Dette skiller boktrykk fra to yngre trykkmetoder som fikk sine gjennombrudd i løpet av 1800-tallet; litografi/offset og dyptrykk. Litografier trykkes fra en plan flate, mens dyptrykk er avtrykk av tekst og bilder som er etset eller gravert ned i trykkformen. Boktrykk var den dominerende trykkmetoden for produksjon av både bøker og aviser inntil teknologien ble utradert av offsettrykket i løpet av 1960- og 70-årene.

I dag – ca. 40 år etter at den første norske avisen gikk over fra boktrykk til offset – kan begrepet virke mer forvirrende enn avklarende. Uten spesiell kjennskap til feltet vil det ut fra alminnelig språkbruk være nærliggende å anta at betegnelsen boktrykk forteller mer om hva slags produkter som ble framstilt enn om hvilken metode som ble brukt. Selv om boktrykk og boktrykkeri var gjengs betegnelse i hele den perioden som denne framstillingen dekker – også når det var snakk om virksomheter som bare trykte aviser – vil derfor boktrykkeri og trykkeri i det følgende bli brukt som synonyme begreper, og trykkeri vil bli hyppigst brukt. I de tilfellene hvor det skrives om trykkerier som anvendte andre trykkmetoder, vil dette bli presisert.

Boktrykkeraviser er et velkjent begrep i norske pressehistoriske framstillinger, og betegnelsen ”boktrykker” vil også bli brukt her. Boktrykkeren var den personen som eide trykkeriet, og den som var innehaver av den kongelige bevillingen som fram til 1839 var påkrevet for å drive trykkerivirksomhet her i landet. En boktrykker var ikke nødvendigvis faglært typograf eller trykker, men han kunne være det. Vi skal se at både bokhandlere, jurister og andre etablerte seg som boktrykkere. I slike tilfeller måtte de alliere seg med en fagmann som skulle stå for den daglige driften av trykkeriet.

² Typografiske Meddelelser nr. 12/1883:103.

1. Fra nyhetsblader til aviser – boktrykkere, produksjon og produkter fram mot 1800

Innføringen av boktrykkerhåndverket til Norge var et ledd i en teknologispredning som hadde pågått i Europa fra midten av 1400-tallet. Sverige og Danmark hadde fått besøk av reisende, tyske boktrykkere allerede i 1480-årene. Danmark hadde fast etablerte boktrykkere fra midten av 1500-tallet, men det tok ytterligere hundre år før Norge – som et av de siste europeiske landene – fikk et boktrykkeri. Boktrykkerfaget ble brakt til landet av danske og tyske håndverkere. Trykkpressene og det øvrige tekniske utstyret de hadde med seg var etter all sannsynlighet produsert av snekkere i København. Unntaket var skriftene. De ble importert fra Tyskland og Holland inntil det ble opprettet et dansk skriftstøperi i 1738.³

Tyge Nielszøn var den første som kom. I 1643 forlot han København for å etablere seg som boktrykker i Christiania. Senere fulgte flere andre etter. Men det var smått med trykkoppdrag, og virksomheten var neppe særlig lukrativ. Først ved inngangen til 1800-tallet var markedet for trykksaker blitt stort nok til at mer enn én boktrykker kunne livnære seg av sitt håndverk i Christiania. Den videre spredningen utover landet tok lang tid. I 1680-årene ble det i en periode drevet trykkerivirksomhet i Fredrikshald. Bergen fikk sitt første trykkeri i 1722. Trondheim fulgte etter i 1739. Da den tyskfødte boktrykkeren Samuel Conrad Schwach i 1758 mottok et boktrykkerprivilegium som omfattet både Christiania og de andre byene i Akershus stift, fastslo visestatholderen at det burde være ett trykkeri i hvert av Norges fire stift.⁴ Den fjerde stiftsbyen – Kristiansand – fikk eget trykkeri i 1779.

Noen av de tidligste boktrykkerne produserte avislignende nyhetsblader. Peter Poulsen Nørvig innledet sin boktrykkerkarriere i Bergen med et mislykket forsøk på å gi ut en avis allerede i 1722. Senere kom Schwach og flere andre etter. Ved inngangen til 1800-tallet hadde Norge fått en svært beskjeden, men relativt stabil trykkerinæring som besto av fire mindre trykkerier. Blant mye annet trykte disse hver sin avis: Norske Intelligenz-Seddel, Bergens Adressecontours Efterretninger, Thronhjems Adressecontours Efterretninger og Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger.

For å danne oss et bilde av hvordan det tekniske grunnlaget for denne tidlige norske avisproduksjonen ble lagt, skal vi se nærmere på virksomheten til de første norske trykkeriene. Hvem etablerte dem og hvorfor? Hva slags teknisk utstyr benyttet boktrykkerne? Hvordan skaffet de seg råvarer og utstyr, hvordan foregikk produksjonen og hva produserte de? Flere andre spørsmål vil bli belyst underveis: Hvilke endringer førte denne teknologispredningen til på et norsk trykksaksmarked som jo også eksisterte før boktrykkerne kom til landet? Hvilke forbindelseslinjer var det mellom de første boktrykkerne, deres virksomheter og produkter og de regelmessige avisene som skulle komme fra 1760-årene og utover? En relativt grundig teknisk gjennomgang vil dessuten gi oss et bilde av hvordan den tidlige avisproduksjonen foregikk og utviklet seg – ikke bare fram mot 1800 – men også i de første tiårene etter århundreskiftet.

³ Nyrop, C.: "Danmarks Skriftstøberier", i Særtrykk av Industriforeningens *Maanedsskrift for tekniske Meddelelser*, København, januar 1875:2.

⁴ Øverland, O.A.: *Den norske bogtrykkerforening 1884–1909 med træk af boghaandverkets historie og arbeidskaar i Norge*, Kristiania 1909:19.

Norges første boktrykkeri

"(...) oc paa det en huer til Lands oc Vands kunde vide sit devoir i det Krigsløb, Loed hans Excell: Trycke baade Søe og Krigs articlerne oc dennem til alle mest vedkommende uddelede oc forsyndede. I ligemaade Hands Maytts: Naadigste udgangne Manifeste paa ny publicerede met meget andet, hvorudaf Læserne, det lade sig være Feind oder Freund, (...) kand kiende oc see Hans Maytts: Wskyldighet udi alt det Blood som i denne Krig vil udgydet bliffue."⁵ Sitatet ovenfor er hentet fra "Aggershusiske Acters Første Quartals Summariske Beskriffuelse paa nerverende Aar 1644". Dette regnes som Norges første trykte nyhetsblad, og blant mye annet gir det oss et innblikk i hvilken nytte tilgangen til en trykkpresse kunne ha i en krigssituasjon i 1640-årene. I likhet med artiklene og manifestene som nevnes, ble nyhetsbladet trykt av Tyge Nielszøn.

Eksellensen det refereres til er Hannibal Sehested, svigersønn av Christian 4. og stattholder i Norge fra 1642 til 1651. "Aggershusiske Acter" er en uforbeholden hyllest til ham og hans handlekraft etter at svenske styrker i 1643 hadde okkupert Jylland, og det var brutt ut krig mellom Danmark og Sverige. Sehested var forut for krigsutbruddet i full gang med å organisere og bevæpne hæravdelinger i Norge, og nyhetsbladet forteller om hvordan dette arbeidet nå ble intensivert ved import av våpen og ammunisjon, verving av utenlandske offiserer og oppbygging og forsterkning av festningsverker langs svenskegrensen. Med særlig interesse i vår sammenheng får vi høre at det ble drevet agitasjon i grensetraktene ved spredning av trykte flygeblader som presenterte den danske versjonen av konflikten og dens årsaker.⁶

I løpet av de to årene krigen varte var det få trefninger mellom svenske og norske styrker. Svenskene var lite interessert i å sende større avdelinger til norskegrensen, og de norske troppene – som for en stor del besto av bønder – viste sterk motvilje mot å krysse grensen for å angripe fienden. Den såkalte Hannibalsfeiden skulle dermed komme til å spille en ubetydelig rolle i den dansk-svenske krigen.⁷ For boktrykker Tyge Nielszøns omsetning fikk den imidlertid betydning; med et nyetablert trykkeri for hånden benyttet Hannibal Sehested og hans agitasjonsansvarlige – presten og militæringenjøren Kjeld Stub – anledningen til å produsere krigspropaganda i form av opprop, kongelige manifeste, flygeblader og altså det nevnte nyhetsbladet fra 1644.

Selv om krigstilstanden bidro til økt omsetning, var det ikke forventninger om den slags trykkoppdrag som hadde brakt en boktrykker til Norge. Den direkte foranledningen var en henvendelse fra Christen Staffenssøn Bang – sogneprest i Romedal på Hedemarken og en av Nordens mest produktive forfattere av religiøs litteratur. Bang hadde tidligere fått flere av sine bøker trykt og utgitt i København. Tidlig i 1640-årene nærmet han seg slutten på sitt mest omfattende arbeid – *Postilla Catechetica*, en kommentar til Luthers lille katekisme – som i trykt form skulle komme til å utgjøre et åttebinds verk på flere tusen sider! For å få trykt dette bokverket tok Bang kontakt med

⁵ *Aggerhusiske Acters Første Quartals Summariske Beskriffuelse paa nerverende Aar 1644 flitteligen samlet oc forfattet*, Aftryk af Originalen i det kgl. Bibliothek i Stockholm ved J.C. Tellefsen, Christiania 1883, side (10).

⁶ Tellefsen 1883, side (19); Myre, Olav: *Presten og trykkeren, II Trykkeren*, Oslo 1945, side 81 og 110-111.

⁷ Fladby, Rolf: *Gjenreisning 1536-1648*, Norges historie bind 6, Oslo 1977, side 415; Rian, Øystein: *Den aristokratiske fyrrestaten 1536-1648*, Danmark-Norge 1380-1814, Bind II, Oslo 1997, side 249.

Tyge Nielszøn i København og tilbød ham en større pengesum dersom han ville flytte trykkeriet sitt til Christiania.⁸

Tyge Nielszøn hadde på det tidspunktet drevet eget trykkeri i København siden tidlig i 1630-årene. Vi vet at han i mai 1634 fikk virksomheten sin sikret i form av et privilegium som forbød ettertrykk av bøker fra hans trykkeri i ti år framover.⁹ Blant produktene fra trykkeriet hans finner vi flygeblader, kalendere, legebøker og skolebøker.¹⁰ Han fikk flere trykkoppdrag fra representanter for den danske makteliten, og ved et par anledninger trykte han også manuskripter for Jens Bjelke – Norges rikes kansler og eier av de store norske godsene Østraat og Elingaard. Til tross for dette har Nielszøn blitt beskrevet som en av Københavns mindre ansette boktrykkere. Kvaliteten på arbeidet han leverte har vært omdiskutert, og mot slutten av 1630-årene ser det ut til at han slet med å skaffe seg oppdrag.¹¹

Kanskje var det vanskeligheter med å hevde seg i konkurransen på det danske trykksaksmarkedet som ble avgjørende for at Tyge Nielszøn aksepterte tilbudet fra presten Bang? I februar 1643 søkte han i hvert fall stattholder Hannibal Sehested om privilegium eller enerett for produksjon av skolebøker og almanakker i Norge.¹² Våren 1643 tok han trykkpressen og annet nødvendig utstyr med seg nordover, og på forsommeren samme år ble Norges første boktrykkeri satt i drift.

Tyge Nielszøns karriere som boktrykker i Norge skulle komme til å bli av kort varighet.¹³ Han gikk antakelig i gang med produksjonen av Christen Staffenssøn Bangs teologiske bokverk rett etter at han var kommet til landet. Parallelt med dette trykte han så en almanakk og noen mindre skrifter i tillegg til oppdragene han fikk av Kjeld Stub og Hannibal Sehested. Bang var imidlertid misfornøyd med framdriften i arbeidet, og det oppsto uenighet mellom presten og boktrykkeren om innholdet i avtalen de to hadde inngått. Bang hevdet at han hadde skaffet til veie papir og betalt et forskudd på 200 riksdaler som skulle dekke trykkingen av den første delen av bokverket. Tyge Nielszøn mente på sin side at pengene og papiret var å betrakte som

⁸ Christen Staffenssøn Bang og hans medvirkning til etableringen av Norges første boktrykkeri er nærmere beskrevet i Myre, Olav: *Presten og trykkeren, I Presten*, Oslo 1943.

⁹ *Norsk biografisk leksikon*, 1949, bind X, side 98 og 2003, bind 6, side 501.

¹⁰ Stolpe, P.M.: *Dagspressen i Danmark. Dens vilkaar og personer indtil midten af det attende aarhundrede*, første bind, København 1878, bibliografisk betegnelse nr. 105, 111, 127; Amundsen, Leiv: *De første boktrykkere i Norge 1643–1654. Katalog over Universitetsbibliotekets utstilling juni 1925*, Oslo 1925:3–5.

¹¹ Amundsen 1925:3; *Norsk biografisk leksikon*, 1949, bind X, side 98 og 2003, bind 6, side 501; Myre 1945 (A):41–42 og 119; Myre, Olav: *Resten og rykkeren*, Oslo 1945:28. I Folkevennen 1856, side 54 blir det rettet et kritisk søkelys mot kvaliteten på Tyge Nielszøns arbeid.

¹² Amundsen 1925:3. Det er uklart om Tyge Nielszøn faktisk fikk noe slikt privilegium. J.C. Tellefsen mener at det faktisk at han trykte en almanakk i 1643, uten at det ser ut til å ha kommet protester fra boktrykkere i København, kan tyde på at han fikk det. (Myre 1945 (A):108.) Harald L. Tveterås hevder derimot at det aldri ble gitt almanakkprivilegium utenfor Danmark, og at Tyge Nielszøns almanakk må ha blitt trykt ulovlig. (Tveterås, Harald L.: *Den norske bokhandels historie I*, Oslo 1950:31.)

¹³ Historien om Tyge Nielszøn og hans forsøk på å etablere et boktrykkeri i Norge har vært beskrevet av flere forfattere. Det meste av det som er skrevet har vært basert på undersøkelser til Johan Cornelius Tellefsen. Det gjelder for eksempel både Herman Scheiblers, Aug. Mortensens, O.A. Øverlands, Olav Myres og Leiv Amundsens framstillinger. Tellefsen var amanuensis ved Universitetsbiblioteket i Christiania, og rundt midten av 1800-tallet arbeidet han med et manuskript til en norsk boktrykkerhistorie. Noen slik boktrykkerhistorie fikk han aldri realisert, men han utførte grundige undersøkelser og etterlot seg en del notater som i dag befinner seg i Håndskriftsamlingen ved Nasjonalbiblioteket i Oslo. (Ms 4° 819 J.C. Tellefsen. Bibliografiske materialer til en norsk Bogtrykker-Historie; Ms. Fol. 564 J.C. Tellefsens papirer.) Tellefsens notater ligger også til grunn for denne framstillingens behandling av Tyge Nielszøn og hans virksomhet i Christiania. Av framstillinger forut for Tellefsens kan nevnes Guldberg, C.A.: *Udsigt over Bogtrykkerkunsten*, Christiania 1840.

et lån han hadde tatt opp for å dekke kostnadene ved å flytte trykkeriet fra Danmark til Norge. Konflikten fikk et rettslig oppgjør våren 1644, og dette gikk Bang seirende ut av. Det hele endte med at Tyge Nielszøn forlot Christiania, og at Bang overtok trykkeriet som erstatning for de utleggene han hadde hatt.¹⁴

Hvorvidt det også var andre årsaker til at Tyge Nielszøn måtte oppgi trykkeriet sitt har ført til mange spekulasjoner. En teori er at han falt i unåde hos domkapittelet – den geistlige administrasjonen ved domkirken – etter at han hadde stilt trykkpressen sin til disposisjon for flere av partene i en av 1640-årenes heftige religiøse konflikter.¹⁵ En annen teori – av rent teknisk karakter – er at trykkpressen han hadde med seg fra København var for liten til å kunne trykke bøker i de formatene som Christen Staffenssøn Bang hadde forventninger om, og at han derfor aldri kom skikkelig i gang med hovedoppdraget sitt.¹⁶

I vår sammenheng er det av vel så stor interesse å vurdere hva han faktisk produserte, og i hvilken grad virksomheten til landets først boktrykker tilførte det lokale trykksaksmarkedet noe nytt og annerledes. Han ble hentet til landet for å trykke et bokverk av religiøs karakter, og behovet for å få utgitt religiøs litteratur har da også blitt regnet som den viktigste drivkraften for spredningen av boktrykkerhåndverket både til Danmark og Norge.¹⁷ Likevel kom lokale, nyhetsorienterte skrifter – noen med karakter av krigspropaganda, andre i form av religiøse debattinnlegg – til å utgjøre en viktig del av hans virke. I en av sine boktrykker- og pressehistoriske framstillinger har Olav Myre beskrevet Tyge Nielszøn på følgende måte: "Men først og fremst er han altså pioneren, som på norsk jord gav det første trykte ords liv til det skudd på norsk boktrykkerkunsts pompøse, epokegjørende tre, som har hatt den største betydning for land og folk: pressen."¹⁸ I mer nøkterne ordelag har Francis Bull omtalt "Aggershusiske Acter" som landets første avis og regnet den med til den "fattigslige flyvebladslitteratur i det 17de aarhundrede som danner optakten til den norske presses historie".¹⁹ Uten å trekke betydningen av Tyge Nielszøns begrensede virksomhet i Christiania like langt som disse forfatterne gjør, kan vi i hvert fall slå fast at det lokale og det aktuelle kom til å utgjøre viktigere bidrag fra trykkpressen hans enn produksjon av bøker med religiøst innhold.

Christianias tidlige boktrykkerier og deres produkter

Mens det første initiativet til å få en boktrykker til Christiania hadde vært privat, engasjerte både stattholder Sehested og domkapittelet seg i arbeidet med å skaffe en ny boktrykker som kunne overta Tyge Nielszøns virksomhet. Det tyder på at både de verdslige og de geistlige myndighetene hadde sett nytten av å ha et trykkeri i byen. Og mens presten Bang hadde tatt kontakt med en boktrykker et stykke ned på den

¹⁴ J.C. Tellefsen foretok blant annet kildeavskrifter som kaster lys over det rettslige oppgjøret mellom Christen S. Bang og Tyge Nielszøn. Disse er for en stor grad gjengitt i Myre 1945 (A):94 f.

¹⁵ Melhus, Alf C.: "Tyge Nielssøn. Norges første boktrykker", i *Norsk boktrykk kalender* 1943:27 og 32.

¹⁶ Mortensen, Aug.: "Boktrykkerkunstens indførelse i Norge", i *Mindeskrift i anledning Fabritius' boktrykkeris 75-aars jubilæum*, Kristiania 1919:11.

¹⁷ Se blant annet Jacobsen, Gunnar: *Norske boktrykkere og trykkerier gjennom fire århundrer 1640–1940*, Oslo 1983:15; Tveterås 1950:31.

¹⁸ Myre, Olav: *Svunne tiders sensasjoner. Streiftog gjennom norsk pressehistorie*, Oslo 1944:71.

¹⁹ Bull, Francis: *Norges litteraturhistorie fra reformationen til 1814*, andet bind, Oslo 1928:165.

håndverksmessige rangstigen, gikk Hannibal Sehested og domkapittelet til toppen. De henvendte seg til Melchior Martzan, en tyskfødt boktrykker som i 1644 var blitt utnevnt til første universitetsboktrykker i København, og som dermed besatt den mest prestisjetunge og økonomisk lønnsomme stillingen en boktrykker i Danmark kunne ha. Universitetsboktrykkeren var forpliktet til å "holde et perfekt Typografi og Bogtrykkeri af allehaande prentede Sprog" og skulle i tillegg drive både bokbinderi og bokhandel. Til gjengjeld hadde han fri bolig, fritak for skatter og borgerlige forpliktelser samt enerett på en lang rekke bokutgivelser.²⁰

Det er betegnende for boktrykkernes inntektspotensial i Danmark-Norge på denne tiden at selv en mann med Martzans privilegier hadde vanskeligheter med å få virksomheten til å bære seg.²¹ Han slo da også til da de geistlige ved domkirken i Christiania høsten 1646 tilbød ham 100 riksdaler per år dersom han etablerte et godt trykkeri i byen og bemannet det med to dyktige svenner. Stattholder Sehesteds delaktighet i avtalen er noe uklar, men vi vet at han påtok seg å betale et større forskudd til Martzan for at trykkeriet skulle settes i drift så raskt som mulig.²² Melchior Martzan sendte deretter i hvert fall én svenn til Christiania, og i årene 1647–1650 trykte denne fagmannen begravelsestaler, offentlige forordninger og ulike former for religiøse skrifter – deriblant et bind av Christen Staffenssøn Bangs store bokverk.²³ Han fikk dessuten flere trykkoppdrag i forbindelse med den nyvalgte kong Frederik 3.s hyllingsreise til Christiania sommeren 1648. Norges andre nyhetsblad – "Homagium Norvegicum" – ble utgitt i to utgaver og beskrev hendelsene i byen under kongens opphold. I tillegg ble det trykt et par lengre lykkeønskningstekster til kongen.²⁴

Om Martzan syntes virksomheten i Christiania kastet for lite av seg, eller om den krevde for mye oppfølging fra hans side vet vi ikke. I 1650 valgte han uansett å selge sitt norske trykkeri til en tysk boktrykker – Valentin Kuhn – som drev det fram til sin død i 1654. I løpet av disse årene ser det ut til at trykkeriets virksomhet i større grad enn tidligere ble konsentrert om religiøse tekster.²⁵ Det kan skyldes at Kuhn var bundet av en avtale med domkapittelet som sikret ham en viss årlig inntekt, men som samtidig forbød ham å trykke noe som helst uten biskopens samtykke, og at han i tillegg hadde inngått et forpliktende samarbeid med Christen Staffenssøn Bang om å videreføre produksjonen av hans teologiske livsverk. Kanskje hadde mangelen på oppdrag av verdslig karakter også sammenheng med at Hannibal Sehested måtte gå fra stillingen som stattholder i 1651, etter å ha innrømmet at han hadde utnyttet sitt embete til å berike seg på kongens bekostning.²⁶

Samtidig er det viktig å være oppmerksom på at de bøkene og trykksakene som er bevart fra 1600-tallets norske trykkerier ikke nødvendigvis gir et dekkende eller

²⁰ Stolpe 1878:143.

²¹ Stolpe 1878:153.

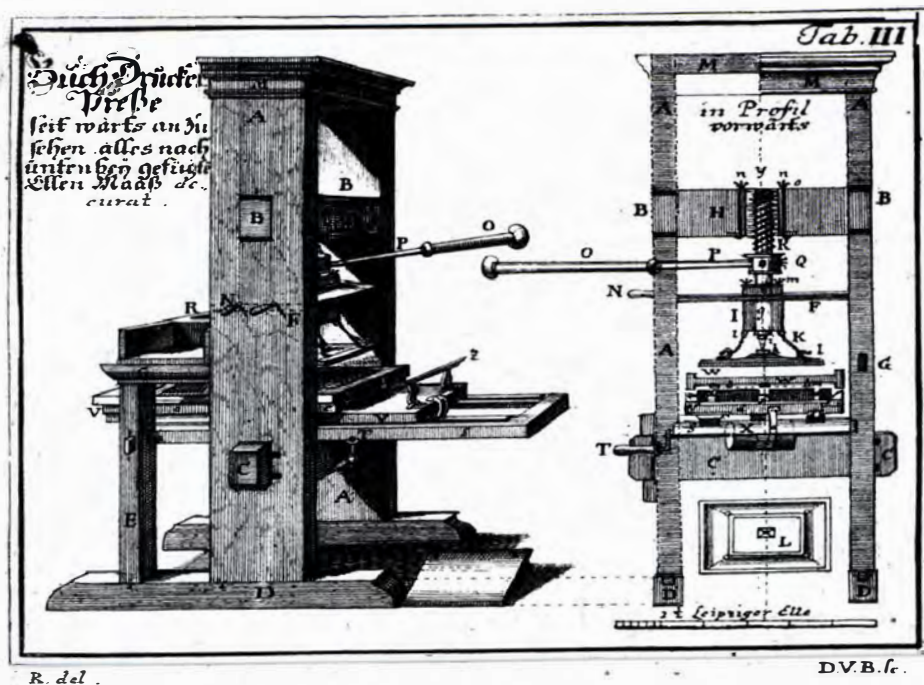
²² Amundsen 1925:6.

²³ Det har vært diskutert hvorvidt Martzan selv noensinne var i Norge. Av kildene går det fram at virksomheten i Christiania ble drevet av en boktrykker ved navn Joh. Hindorf eller Heudorff. Se Øverland 1909:6; Hanssen, C.: *Oslo faktorforening 1901–1940*, Oslo 1940:4.

²⁴ Øverland 1909:7; Amundsen 1925:7–8.

²⁵ Se oversikt over Valentin Kuhns produksjon i Amundsen 1925:10 f; Tveterås 1950:31.

²⁶ Dyrvik, Ståle: *Truede tvillingriker 1648–1720*, Danmark-Norge 1380–1814, Bind III, Oslo 1998:39–43.

De første trykkpressene som kom til Norge var produsert i Danmark eller i Tyskland. Dyktige snekkere som ønsket å bygge trykkpresser kunne finne detaljerte arbeidstegninger i Georg Fiedrich Gessners firebinds verk om boktrykkerkunsten utgitt i Leipzig i 1740-årene.

representativt bilde av hva som faktisk ble produsert. Det er nærliggende å tenke seg at trykkerienes kunder og oppdragsgivere la mer vekt på å ta vare på bøker og religiøse tekster enn på det mer folkelige og aktuelle. Når det gjelder Valentin Kuhn, vet vi med sikkerhet at han ble kritisert for å ha trykt og solgt tekster som ikke hadde vært underkastet biskopens sensur, og at han innrømmet dette forholdet overfor domkapittelet.²⁷ Vi kan derfor ikke utelukke at han trykte både nyhetsblader, viser med aktuelt innhold og andre slags skrifter, selv om slike ikke er bevart for ettertiden.

Kuhns etterfølger – den danske boktrykkeren Mickel Thomessøn – har blitt beskrevet som "århundrets mest betydelige boktrykker i Norge".²⁸ Mens de foregående bok-trykkerne hadde drevet en relativt kortvarig og sporadisk virksomhet, skulle Thomessøns norske boktrykkerkarriere komme til å strekke seg over mer enn tretti år. Som sine forgjengere ble også Thomessøn involvert i trykkingen av Bangs teologiske verk og andre religiøse trykksaker. Det han i ettertid har blitt mest kjent for, er imidlertid trykking og utgivelse av en rekke nyhetsblader. Innholdet i disse bladene var gjerne mer eller mindre dramatiske historier hentet fra tyske, svenske eller danske aviser, og flere forfattere har påpekt både den utseendemessige og innholdsmessige likheten med aviser.²⁹ En viktig forskjell var at nyhetsbladene skildret enkelthendelser, og at de ikke ble utgitt med avisenes regelmessighet. Det var flere årsaker til dette. En av dem var at danske avisprivilegier, utstedt fra 1630-årene og utover, ga boktrykkere i København enerett til avisutgivelser, samtidig som de eksplisitt slo fast at denne retten *ikke* omfattet enkelthistorier utgitt i form av nyhets- eller flygeblader.³⁰ Slike utgivelser ble dermed en potensiell inntektskilde for boktrykkere uten avisprivilegium.

Mickel Thomessøn hadde overtatt Valentin Kuhns trykkeri og var privilegert boktrykker i Christiania fra 1656. I 1670-årene ble han imidlertid utsatt for konkurranse fra byens bokhandler, Hans Hoff, som hadde gått til anskaffelse av en egen trykkpresse. Hoff hadde etter all sannsynlighet kjøpt Tyge Nielszøns gamle trykkpresse av Christen Staffenssøn Bang, og til å drive trykkeriet hentet han to danske brødre og boktrykkersvenner; Wilhelm og Jørgen Wedemann.³¹ Brødrene Wedemann produserte en rekke trykksaker for salg i Hoff's bokhandel, mens Thomessøn på sin side forsøkte å gå rettens vei for å stanse det han oppfattet som en inngripen i sitt eget privilegium. Etter noen år i rettsapparatet endte saken med at Hoff i 1679 ble dømt til å legge ned trykkerivirksomheten sin og til å betale erstatning til Thomessøn. Wilhelm Wedemann søkte deretter om privilegium for å drive trykkeri i Christiania, men han fikk avslag begrunnet med at det allerede var én privilegert boktrykker i byen, og at det knapt nok fantes trykkoppdrag for ham. Et par år senere fikk han imidlertid

²⁷ Øverland 1909:8; Myre 1944:96.

²⁸ Myre, Olav: "Krøniken om Norges første boktrykker", i *Fra vinkelhake til linotype. Festskrift til Gjestvangs grafiske fagforretning A.S. '75 års jubileum*, Oslo 1951:42.

²⁹ Bastiansen, Henrik G. og Dahl, Hans Fredrik: *Norsk Mediehistorie*, Oslo 2003:34; Høyer, Svennik: *Pressen mellom teknologi og samfunn. Norske og internasjonal perspektiver på pressehistorien fra Gutenberg til vår tid*, Oslo 1995:118; Myre 1951:43; Tveterås 1950:27. Haakon Fiskaa er en av dem som har utført forskning om norske nyhetsblader. Fiskaa regner Tyge Nielszøns "Aggershusiske Acter" mer som en historisk kronikk enn som et nyhetsblad. Han betegner "Homagium Norvegicum" som Norges første trykte nyhetsblad, og han legger ellers vekt på Mickel Thomessøns aktivitet på dette feltet. (Fiskaa, Haakon: *Skrevne og trykte nyhetsblad. Katalog over blad fra og om Norge dessuten over trykte blad fra andre land i Universitetsbiblioteket i Oslo*, Oslo 1934:34–35.)

³⁰ Stolpe 1878:126 f.

³¹ Ilsøe, Harald: *Bogtrykkerne i København ca. 1600–1810*, København 1992:81.

privilegium for å drive trykkeri i Fredrikshald. Dermed flyttet han trykkpressen fra Christiania til Fredrikshald og fortsatte trykkervirksomheten derfra – hovedsakelig med bokhandler Hoff som kunde.³² I 1688 vendte han tilbake til Christiania etter å ha inngått en form for arbeidsdelingsavtale med Thomessøn. Allerede året etter døde imidlertid Thomessøn, og fram til han selv gikk bort i 1718, var Wilhelm Wedemann Christianias – og Norges – eneste boktrykker.

Bergens "Ridende Mercurius"

I 1722 ble det for første gang gjort forsøk på å gi ut en avis i Norge etter mønster av de trykte avisene som på samme tid kom ut i Tyskland og i Danmark. Avisen het "Ridende Mercurius", og den ble produsert av Peter Poulsen Nørvig – en dansk boktrykker som året før hadde fått kongelig privilegium til å etablere trykkeri i Bergen.³³ Den vanlige forklaringen på at Nørvig flyttet til Bergen har vært at både næringsdrivende og litterært interesserte bergensere anså det som uholdbart at en by av Bergens størrelse og betydning ikke hadde et eget trykkeri. Det ble derfor gjentatte ganger tatt kontakt med Nørvig for å overtale ham til å flytte virksomheten sin nordover, og etter noen år ga han etter.³⁴

Men vi kan ikke se Nørvigs reise til Bergen løsrevet fra de forholdene han arbeidet under i København eller fra hans forventninger til en framtid som boktrykker i Norge. I løpet av de årene Nørvig drev trykkeri i København skjedde det viktige endringer på det danske trykksaksmarkedet. Etablering av flere trykkerier førte til at konkurransen om trykkoppdragene ble hardere. Byen hadde opplevd en viss vekst i antall aviser fra 1670-årene, men disse møtte økende konkurranse fra tyske aviser som følge av bedre postforbindelser med Hamburg.³⁵ For boktrykker Nørvig må framtidsutsiktene ha fortonet seg enda dystre etter at kancellisekretær Joachim Wielandt i 1719 fikk privilegium til å opprette trykkeri og i løpet av kort tid også sikret seg retten til utgivelse av flere aviser – med *Extraordinaire Relation* fra 1721 som den viktigste.³⁶ Wielandt var en mann med innflytelse og gode politiske kontakter. Han gikk til felts mot mektige danske postmestere som utnyttet sin kontroll over postdistribusjonen til å tjene gode penger på avisabonnementer. Selv oppnådde han etter hvert en portoreduksjon for sine aviser som både gjorde det mulig for ham å konkurrere med de utenlandske avisene, og i tillegg skaffet ham et fortrinn overfor de øvrige danske avisutgiverne. Dermed ble Wielandt raskt den dominerende avisprodusenten i København. I tillegg fikk han privilegium på så mange andre

³² Øverland 1909:12–13; Bakke, Harald og Opstad, Lauritz: *Haldenhåndverkere gjennom 350 år*, Halden 1951:72–74.

³³ Nørvig drev boktrykkeri i København i årene 1710–1721, ifølge Ilsøe 1992:94. Mens han ennå var i København trykte Nørvig blant annet bøker for den norske presten Jonas Ramus.

³⁴ Daae, Aagaat: "Bergens ældste boktryk og de første boktrykkere", i *Skrifter (Bergens historiske forening)*, nr. 20/1914:77; Wiesener, Anthon Mohr: "Trykkeriets historie" i Wiesener, Anthon Mohr og Christensen, Hjalmar: *Et Bergensk Boktrykkeri gjennom 200 Aar*, Bergen 1921:7.

³⁵ Søllinge, Jette D. og Thomsen, Niels: *De danske aviser 1634–1989. Bind 1 1634–1847*, Odense 1988:27–28; Ilsøe 1992:99.

³⁶ Søllinge og Thomsen 1988:88–91; Davidsen, Øyvinn: *Pressen fra Griffenfeldt til Struensee i dens forhold til Norges næringsliv*, Oslo 1943:37. Kopier av Joachim Wielandts kongelige bevillinger finnes ved Nasjonalbiblioteket i Oslo, Håndskriftsamlingen, Ms. fol. 155; En del faktaopplysninger om Wielandt er å finne i Ilsøe 1992:99–101.

trykksaker at byens øvrige boktrykkere fikk problemer med å livnære seg av virksomheten sin.³⁷

Når vi vet at Nørvigs forbindelser med Norge innbefattet trykking av bøker for norske forfattere, kan vi anta at han så for seg Norges største by som et skjermet og mer lukrativt marked for trykksaker enn København, og et sted hvor han som eneste boktrykker kunne livnære seg godt ved produksjon av både bøker og aviser. Det har blitt hevdet at han lot seg "blende av lysende prospekter og rosenrøde forhåpninger".³⁸ Men han var ikke uten motforestillinger, og han beskrev senere den "Hazard og store Omkostning" som det innebar å dra fra Danmark-Norges hovedstad for å bli Bergens første boktrykker.³⁹

Etter at Nørvig på nært hold hadde observert hvordan Wielandt – med avisproduksjon som et av virkemidlene – tok kontroll over Københavns trykksaksmarked, er det kanskje ikke så rart at han selv satte i gang med avistrykking nærmest med det samme han kom til Bergen. En ukentlig avisutgivelse ville representere en viktig og stabil inntekstkilde for trykkeriet, selv om Nørvig priset avisen sin til under en fjerdedel av hva bergenserne måtte betale for de danske og tyske avisene.⁴⁰ Men til tross for at han hadde reist mer enn hundre mil nordvestover, hadde ikke Nørvig kommet seg unna Wielandts innflytelsessfære. "Hele sit Liv var Wielandt i Bevægelse for at omgjarde sin Virksomhed med Privilegier", skrev den danske pressehistorikeren P.M. Stolpe i 1881, og dette skulle også Nørvig komme til å få merke.⁴¹ Det gikk ikke mange dagene fra Wielandt fikk høre at det ble gitt ut en avis i Bergen, til han krevde utgivelsen stanset fordi den representerte et brudd på hans avisprivilegium. Han fikk myndighetenes medhold i kravet, og Nørvig måtte gi opp hele avisprosjektet sitt.⁴²

I sin bok om pressen og næringslivet har Øyvind Davidsen gitt en grundig og til dels følelsesladet beskrivelse av denne saken. Hans oppfatning er at Nørvig ble utsatt for intrigemakeri av Wielandt, som i samarbeid med den norske postmesteren i København – Severin Borthuus – framsatte urettmessige anklager og ærekrenkende beskyldninger for å beskytte sitt avissalg i Bergen mot lokal konkurranse. Davidsen stiller deretter spørsmål ved hvor langt Wielandts privilegium egentlig rakk og argumenterer for at Nørvig ikke visste at en avisutgivelse i Bergen var i strid med privilegiet.⁴³ Davidsens framstilling av Wielandts og Borthuus' metoder har god dekning i dansk pressehistorisk litteratur. Han nedtoner imidlertid at Nørvig først søkte om privilegium for å utgi avis i Bergen etter at prosessen mot ham var kommet i gang – og fikk avslag, og at det heller ikke var første gang han produserte trykksaker som andre hadde enerett på, for så å søke om utgivelsesrett i etterkant.⁴⁴

³⁷ Stolpe, P.M.: *Dagspressen i Danmark. Dens vilkaar og personer indtil midten af det attende aarhundrede*, tredje bind, København 1881:21–22 og 28–29. Se også Steen, Sverre: *Kristiania postvesen 1647–1921. Et stykke av postens historie i Norge*, Kristiania 1923:32.

³⁸ Myre 1951:54.

³⁹ Brev fra P. Nørvig til Stiftsbefalingsmannen, datert 30.3.1722, sitert etter Davidsen 1943:63.

⁴⁰ Peter Nørvigs utredning til stiftsbefalingsmannen i Bergen datert 30.3.1722, er gjengitt i sin helhet i Davidsen 1943:63–66.

⁴¹ Stolpe 1881:19.

⁴² "Ridende Mercurius" kom antakelig bare ut med ett eller noen få nummer. Disse er ikke bevart.

⁴³ Davidsen 1943:36 f.

⁴⁴ Wiesener 1921:9–10; Hannaas, Torleiv: "Det eldste bergenske bok-prentet", i *Norsk Boktryk Kalender* 1924:37.

Forbudet mot å utgi avis var en alvorlig strek i regningen for Nørvig. Da det dessuten viste seg at de få skribentene som fantes i Bergen fortsatte å sende sine manuskripter til trykking i København, ble det ikke noen enkel oppgave for ham å livnære seg av trykkeriet sitt. Med unntak av Ludvig Holbergs selvbiografi, en del religiøse skrifter og noen skolebøker måtte han i hovedsak basere virksomheten sin på mindre trykksaker som Bergens borgere bestilte i forbindelse med bryllup, begravelser eller andre tilstelninger. Som mange andre boktrykkere forsøkte Nørvig å utvide nærings-grunnlaget sitt ved å søke om privilegium som bokhandler. Dette fikk han i 1723, og hans posisjon som byens eneste bokhandler fram til 1739 var sannsynligvis den avgjørende årsaken til at han klarte å holde hodet over vannet. Blant hans økonomisk mer vellykkede prosjekter var trykking og salg av flere av Petter Dass' skrifter, som oppnådde gode salgstall i Nord-Norge.¹

Nørvig døde i 1741 etter å ha drevet trykkeri og bokhandel i Bergen i nærmere tjue år, men uten at hans forhåpninger om å drive en blomstrende forretning i Norge hadde slått til. Boktrykkerprivilegiet ble overført til enken under forutsetning av at hun skaffet en dyktig svenn som kunne holde virksomheten i gang. Hun ansatte den tyske boktrykkersvennen Christopher Kothert som hadde erfaring fra flere av Københavns trykkerier. Og som den vanlige praktiske foranstaltningen var i en slik situasjon, inn gikk disse to ekteskap. Kothert overtok deretter både trykkeriet og privilegiet, og fra 1745 overtok han også retten til å drive bokhandel.

De første årene etter at Kothert tok over ser det ut til at flere lokale forfattere valgte å trykke manuskriptene sine i Bergen, og at virksomheten derfor gikk bra.² Fra midten av århundret ble det dessuten gjort enkelte forsøk på å gi ut blader og avislignende skrifter. Det bergenske trykksaksmarkedet var med andre ord i ferd med å ta seg opp, og framtiden så lys ut for byens eneste boktrykker. I 1751 ble imidlertid trykkeriet rasert av en brann, og dette skulle for lang tid framover skape vanskeligheter både for Kothert og for bergensere som hadde ting de skulle ha trykt.

Alt satsmaterieell ble ødelagt – sannsynligvis også trykkpressen – og Kothert måtte ta opp store lån for å få virksomheten i gang igjen. Gjenoppbyggingen tok lang tid, og kundene klaget over at oppdrag ikke ble utført selv om de hadde betalt forskudd for kjøp av skrift i København. I 1754 lurte Stiftsamtmannen på om Kothert overhodet ville klare å få trykkeriet sitt i gang igjen, eller om han burde si fra seg privilegiet slik at byen kunne få en annen boktrykker.³ Ti år etter brannen kom det fortsatt klager over at Kothert verken hadde nødvendig teknisk utstyr eller kapasitet til å påta seg alle trykkoppdragene i Bergen. En av dem som klaget var presten Hans Mossin. Han fikk i 1760 selv privilegium til å opprette et trykkeri for trykking av egen litterær produksjon, og ti år senere fikk han også rett til å påta seg oppdrag for andre. Til tross for kritikken er det klart at Kothert utførte en god del trykkoppdrag både for Mossin og for andre i siste halvdel av 1750-årene, og vi kan derfor ikke utelukke at Mossins klager også var motivert av at han selv ønsket seg et boktrykkerprivilegium.⁴

¹ Tveterås 1950:75–76.

² Daae 1914:81.

³ Wiesener 1921:20.

⁴ Det er mulig at Hans Mossin svartmalte situasjonen og framstilte forholdene ved Kotherts boktrykkeri som verre enn de var for selv å oppnå boktrykkerprivilegium. Det er kjent at Kothert utførte flere trykkoppdrag for Mossin i siste halvdel av 1750-årene, og han produserte også en rekke leilighetstrykk. Se Pettersen, Hjalmar:

Schriftgiesserei

von J. D. TRENNERT in Altona.

Grobe Mittel Fraktur. No. 2. A.

Ruhige und vergnügte Tage findet man
weder auf dem Throne, noch in des Armen
niederer Hütte; gewöhnlich aber sind sie das
Loos des goldenen Mittelstandes.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R
S T U V W X Y Z
1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Grobe Mittel Fraktur. Z.

Es giebt eine Art von Erhebung, die vom
Glück unabhängig ist, ein gewisses, hoch herab-
sehendes Wesen, das uns für große Dinge zu
bestimmen scheint, ein Gewicht, das wir un-
merklich auf uns selbst legen.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S
T U V W X Y
1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

1700-tallets norske boktrykkere kjøpte skriftmaterieell fra privilegerte skriftstøpere i København. På 1800-tallet ble det mer vanlig å kjøpe fra Tyskland – blant annet fra J.D. Trennert i Altona.

Norsk boglexikon 1643–1813 (Bibliotheca Norvegica vol. 1), København 1972:252 f. Se også Wiesener 1921:31, der det gis en oversikt over en rekke bøker trykt hos Kothert fra 1760.

Kotherts trykkeri fikk et lenge etterlenget oppsving da Bergen i 1765 fikk et adressekontor som begynte å gi ut avisen *Efterretninger Fra Adresse-Contoiret i Bergen i Norge*. Denne avisutgivelse bidro til å gi trykkeriet det faste inntektsgrunnlaget som Nørvig hadde forsøkt å oppnå mer enn førti år tidligere. Da Kothert døde i 1770 etterlot han seg riktignok en virksomhet med mer gjeld enn verdier. Han hadde imidlertid en trykkpresse og rammer av både tre og jern. Han hadde skaffet seg 600 kilo skrift av ulike slag. Og han hadde oppdrag nok til å sysselsette både en boktrykker- og en bokbindersvenn, og dermed ble det rift om å overta privilegiet og trykkeriet.⁴⁹

Teknologispredning, marked og privilegier

”Bogtrykkeriet i Kristiania er under de første 50–100 Aar af dets Tilværelse næsten udelukkende blevet benyttet dels af de derværende Myndigheder, dels af Forfattere, bosatte i Byen selv eller i de nærmest tilstødende Dele af Landet; der foreligger kun meget faa Spor til, at man fra andre Kanter af Norge har søgt derhen for at faa trykt Bøger eller Leilighedskrifter.”⁵⁰ På denne måten har de tidligste norske trykkerienes markedsmessige utbredelse blitt beskrevet. Befolkningen i landet for øvrig var til langt ut på 1700-tallet henvist til å sende manuskripter de skulle ha trykt til København; mange steder hadde atskillig bedre forbindelser til den dansk-norske hovedstaden enn til Christiania. Før de andre landsdelene fikk oppleve endringer av de lokale trykksaksmarkedene, måtte boktrykkerhåndverket spres ytterligere.

Hvordan foregikk så den videre teknologispredningen? Forfatterne av Norsk Medie-historie beskriver en klar og todelt tendens: Først spredte håndverket seg fra det sentrale Danmark til Christiania, og deretter fra Christiania og videre utover landet.⁵¹ Men kanskje er ikke denne tendensen så klar likevel? Riktignok flyttet Wilhelm Wedemann trykkeriet sitt fra Christiania til Fredrikshald i 1681, men både Peter Poulsen Nørvig og hans nærmeste etterfølgere som boktrykkere i Bergen kom fra Danmark, og de hadde sin fagutdannelse og håndverkserfaring fra danske og tyske trykkerier. Det samme gjaldt Jens Christensen Winding, som med 14 års fartstid som boktrykker i København flyttet til Trondheim og etablerte byens første boktrykkeri i 1739. Førti år senere kom boktrykkerhåndverket til Kristiansand, men heller ikke denne gangen foregikk spredningen via Christiania. Kristiansands første trykkeri ble etablert av Andreas Swane, som hadde bakgrunn som boktrykkersvenn i Trondheim.⁵² Bildet er med andre ord sammensatt, men om vi skal identifisere noen hovedtendens for perioden fra midten av 1600-tallet fram mot slutten av 1700-tallet, så må det være at boktrykkerhåndverket – både i form av fagfolk og utstyr – spredte seg direkte fra København til ulike norske byer.

En viktig faktor for boktrykkerhåndverkets spredning og utvikling i Norge var de danske myndighetenes privilegiepolitikk, som blant annet skulle fremme håndverk og tidlig industriell virksomhet. Jurist og arkivar ved Universitetsbiblioteket, Gunnar

⁴⁹ Wiesener 1921:22–23.

⁵⁰ Koren, Kristian: ”Trondhjems bogtrykkere”, i *Throndhjemske samlinger* nr. 1/1903:177. Se også Tveterås 1950:31.

⁵¹ Bastiansen og Dahl 2003:38.

⁵² Jacobsen 1983: 45 f. og 55 f.

Tank, har gitt følgende beskrivelse av hva det innebar å få et privilegium: "Et kongelig privilegium – hva enten det blev meddelt en enkelt mand eller en stand – gikk ud paa at give den eller de personer, til hvem privilegiet var udfærdiget, et løfte eller tilsagn fra kongemakten om fordele eller visse goder fremfor andre indbyggere i landet. Naar et saadant privilegium var meddelt, medførte det en viss tryghed for indehaveren og skaffede ham en viss sikkerhed mod konkurrence fra upriviligeredes side. (...) Saalænge privilegiet gjaldt, havde indehaveren krav paa retsbeskyttelse ligeoverfor alle og enhver, der foretog handlinger i strid med privilegiets ord."⁵³

Fra slutten av 1500-tallet medvirket privilegiepolitikken til å beskytte virksomheten til skreddere, gullsmeder, bartskjærer, bakere, snekkere og enkelte andre håndverker-grupper som i de største norske byene sluttet seg sammen i laug. Ved kongelig godkjennelse av laugenes regelverk – laugsartikler – fikk et visst antall håndverks-mestere monopol på å utøve sin virksomhet innenfor et gitt geografisk område. Slike laugsartikler inneholdt som oftest også regler for opplæringsvirksomhet, for tilgang til fagene, for produktkvalitet og for priser. Men forholdet mellom laug og myndigheter kunne også være anstrengt. Konflikter mellom statens næringsinteresser og laugenes ønsker om å opprettholde lokale monopoler førte til at laugenes rettigheter fikk betydelige innskrenkninger i 1680-årene.⁵⁴

For de små håndverksfagene her i landet hadde laugstradisjoner mindre betydning, men det har blitt hevdet at andre former for privilegietildeling spilte en større rolle for boktrykker- og bokbinderfaget enn for noe annet fag. Årsaken var at disse håndverksfagene var relativt unge, de omfattet for få yrkesutøvere til at organisering i laug var en praktisk mulighet, og de markedsmessige betingelsene for virksomheten deres var lenge så usikre at næringene var avhengige av beskyttelse. I de fleste byer var det vanskelig for mer enn én boktrykker å livnære seg av sitt håndverk.⁵⁵

I praksis kunne privilegietildelingen i Danmark-Norge foregå på den måten at den første boktrykkeren som etablerte seg i en by fikk enerett til å utføre alle trykkoppdragene i byen og dens nærmest omland for et visst antall år. Men det var også vanlig å søke om privilegium for spesielle produkter eller bokutgivelser – slik blant andre Tyge Nielszøn gjorde. Enkelte boktrykkere fikk enerett til å trykke almanakker, salmebøker, bønnbøker eller skolebøker. Det første danske avisprivilegiet ble gitt til bokhandler Joachim Moltke og boktrykker Melchior Martzan i juni 1634. De fikk i fellesskap enerett på trykking og salg av ukentlige aviser på tysk og dansk. Det er noe uklart hvordan Martzan og Moltke utnyttet sitt avisprivilegium, men det antas at de i hvert fall periodevis trykte og utga utdrag av tyske aviser for det danske markedet.⁵⁶ Andre boktrykkere fikk mer generelle privilegier som omfattet produksjon av visse typer trykksaker for et bredere publikum. Et eksempel på dette er den danske boktrykkeren Joachim Wielandt, som i 1720-årene fikk privilegium på trykking av alle auksjonskataloger og -publikasjoner i hele Danmark. Københavns

⁵³ Tank, Gunnar: "Boghandlerprivilegier før 1814", i *Boken om bøker. Aarsskrift for bokvenner* II, Oslo 1927:60–61.

⁵⁴ Håndverkspolitikken ble nedfelt i to forordninger fra 1681 og 1682. Se Dyrvik, Ståle: *Truede tvillingriker 1648–1720, Danmark-Norge 1380–1814*, Bind III, Oslo 1998:257. Se også Tank 1927:60–61.

⁵⁵ Grevenor, Henrik (red.), Kjellberg, Reidar og Stigum, Hilmar: *Fra senmiddelalderen til nyere tid. Det norske håndverks historie*, bind II, Oslo 1936:284.

⁵⁶ Stolpe 1878:126 f.

øvrige boktrykkere protesterte iherdig mot at en viktig del av det åpne trykksaks-markedet ble forbeholdt én person – men til ingen nytte.⁵⁷ Det var for øvrig ikke uvanlig at det ble utstedt privilegier som aldri ble utnyttet. Boktrykker Melchior Martzan fikk i 1648 enerett til å utgi en 20-binds åndelig håndbok i Norge, men dette prosjektet ble aldri realisert.⁵⁸ Og fra Oslo bys historie kjenner vi til at flere boktrykkere fikk privilegium for trykking av kongelige forordninger og andaktsbøker i Christiania som det heller ikke ble noe av.⁵⁹

Privilegietildeling var et næringspolitisk virkemiddel – men ikke bare det. I bok- og avisbransjen skulle privilegiene også bidra til å sikre myndighetenes kontroll over det trykte ord.⁶⁰ Og selv om de offisielle begrunnelsene kanskje uttrykte noe annet, var det heller ikke slik at tildeling av privilegier alltid foregikk innenfor et enhetlig eller målrettet system. I en del sammenhenger fungerte de hensiktsmessig og bidro til å sette i gang og opprettholde ønsket næringsvirksomhet – som for eksempel trykkerier i Christiania. Samtidig finnes det mange eksempler på at privilegier ble delt ut som en gest til personer med gode kontakter, eller til personer som av en eller annen grunn skulle begunstiges, snarere enn som rasjonelle næringspolitiske tiltak.⁶¹ Ved en del anledninger ble det også knyttet økonomiske forpliktelser til privilegiene. Da Rasmus Haagensen Dahl i 1782 fikk boktrykkerprivilegium i Bergen, måtte han samtidig akseptere å betale en årlig sum til Domkirkens fattigskole.⁶²

Innen norsk pressehistorisk forskning har utøvelsen av den danske privilegiepolitikken blitt betraktet som den avgjørende forklaringen på at det ikke oppsto noen egen norsk presse før i 1760-årene; 1700-tallets privilegerte danske avisutgivere betraktet Norge som sitt eget abonnementsområde og motarbeidet aktivt – og med suksess – tidlige forsøk på å trykke aviser i Norge.⁶³ Men privilegiepolitikken hadde en begrensende effekt på avisutbredelsen også lenge etter at unionen med Danmark var opphørt. Selv om Grunnloven i 1814 slo fast prinsippet om næringsfrihet, måtte det søkes om privilegium for å opprette trykkerier helt fram til 1839. Og både når det gjaldt boktrykkerprivilegier og annonsemonopoler var rettstilstanden uklar og omdiskutert. Adresseaviser som hadde fått annonsemonopol i 1760-årene beholdt disse i mer enn hundre år. De opprettholdt dermed et effektivt vern mot konkurrenter på avismarkedet, og særlig for Trondheims og Bergens vedkommende må avisutviklingen ses i lys av slike forhold.⁶⁴

Et annet tema for forskning og diskusjon har vært årsakene til at Norge fikk trykkerier så vidt mye senere enn både Sverige, Danmark og Europa for øvrig.⁶⁵ I forbindelse med feiringen av 400-årsjubileet for boktrykkingens oppfinnelse publiserte teologen og medutgiveren av *Skilling-Magazin*, Carl August Guldberg, et lite hefte hvor han berørte spørsmålet. Guldberg vurderte betydningen av Norges isolerte beliggenhet, men avviste at dette kunne forklare den sene introduksjonen. Han mente

⁵⁷ Stolpe 1881:21.

⁵⁸ Stolpe 1878:148.

⁵⁹ Sprauten, Knut: *Byen ved festningen. Oslo bys historie* bind 2, Oslo 1992:269.

⁶⁰ Sprauten 1992:270.

⁶¹ Stolpe 1878:141.

⁶² Wiesener 1921:31.

⁶³ Davidsen 1943:7 og 36 f; Se også Bastiansen og Dahl 2003:48.

⁶⁴ Se mer om dette i neste kapittel.

⁶⁵ Se for eksempel Scheibler, Herman: *Bogtrykkerkunstens og avisernes historie*, Kristiania 1910:63; Høyer 1995:120–121; Bastiansen og Dahl 2003:27.

årsaken lå i foreningen med Danmark, som gradvis hadde svekket nordmennenes bevissthet om eget språk og litteratur i en slik utstrekning at "Savnet af (...) egne Bogtrykkerier kun dunkelt kunde føles."⁶⁶ Et slikt standpunkt kan muligens underbygges av Øystein Rians langt nyere undersøkelser av maktforhold i dansketida. Rian berører ikke bok-trykking eksplisitt, men han påviser at bortfall av egne norske verdslige og kirkelige institusjoner og etableringen av en danskdominert elite i landet fikk store ring-virkninger gjennom flere hundre år.⁶⁷ Når vi vet hvor viktig nettopp kirkelige institusjoner og utdanningsinstitusjoner var som oppdragsgivere for de tidlige danske trykkeriene, kan vi langt på vei gi Guldberg rett i hans standpunkt.

Men det kan også anlegges et annet perspektiv enn å se mangelen på trykkerier i Norge som en følge av dansk undertrykkelse av norsk språk og kultur. Øyvind Davidsen betrakter utviklingen i Norge i lys av et motsetningsforhold mellom sentrum og periferi innen det dansk-norske riket. Han beskriver en situasjon der striden om næringsutviklingen – i hvert fall når det gjelder boktrykking og avisproduksjon – ikke primært dreide seg om forholdet mellom Norge og Danmark, men om forholdet mellom København og rikets regioner. Ifølge Davidsen led næringslivet i regionene under Københavns dominans – og i de danske regionene kanskje enda mer enn i de norske, som gjerne ble betraktet som fjerntliggende og dermed mindre truende i konkurransesammenheng.⁶⁸

Med den næringspolitiske og institusjonelle utviklingen som bakteppe må vi også se på de rent markedsmessige forholdene for boktrykkere i Norge, og vurdere hvilken betydning disse hadde for spredningen av boktrykkerhåndverket. Da Jens Christensen Winding søkte om boktrykkerprivilegium for Trondheim i 1738, ble søknaden forelagt byens myndigheter for uttalelse. Fra Magistratens side var holdningen klar: "Her paa Stedet forefalder ei noget betydelig, som fornødentlig behøves at skulle trykkes(...), saa det synes [ikke], at en Mand af saadan Profession her paa Stedet kan subsistere." Københavns boktrykkere var på samme tid opptatt med å trykke bøker, aviser og ulike publikasjoner utgitt av både offentlige myndigheter og av kirken. Men de eneste trykkoppdragene som Magistraten antok at en boktrykker i Trondheim ville få, var auksjonskataloger og noen plakater i ny og ne og kanskje enkelte vers skrevet i forbindelse med brylluper, begravelser eller jubileer.⁶⁹

Om forholdene ikke var riktig så vanskelige som Magistraten ville ha det til, så var skepsisen likevel ikke ubegrunnet. Både for boktrykkeren i Trondheim og for fagfellene hans i de øvrige norske byene var oppdragsmengden begrenset. Geistligheten i Norge hadde ikke tyngde nok til å realisere sine ønsker om å få trykt taler og religiøse utlegninger i noe særlig omfang. Kostnader kombinert med forfatterens posisjon innenfor kirken var avgjørende for utgivelsesmulighetene. Jo mer sentralt plassert en teolog var, desto større var sjansen for å få utgitt en bok. I København kunne teologer med gode kontakter oppnå både trykketillatelse og donasjoner fra hoff, adel og høyborgerskap. Mulighetene avtok imidlertid sterkt ettersom avstanden til København økte – vi har blant annet sett hvor vanskelig det var

⁶⁶ Guldberg 1840:22.

⁶⁷ Rian, Øystein: *Maktens historie i dansketiden*, Makt- og demokratiutredningen 1998–2003, Rapportserien Nr. 68, juni 2003:132.

⁶⁸ Davidsen 1943:14 og 72 f.

⁶⁹ Sitert etter Koren 1903:181.

for Christen Staffenssøn Bang å få utgitt sitt bokverk i Christiania. Sammenlignet med Danmark hadde Norge dessuten et dårligere utbygd skolevesen, en mindre lesekyndig bybefolkning og en offentlig forvaltning som ikke var av en slik karakter eller størrelse at den etterspurte trykksaker i noen særlig grad. Alle disse forholdene satte klare grenser for norske boktrykkes markedsmuligheter, og de utgjør en del av forklaringen på at boktrykkerhåndverket kom sent til Norge og spredte seg deretter langsomt sammenlignet med håndverkets utvikling i Danmark.⁷⁰

Et lite håndverksfag med få utøvere

Til nå har vi hørt en del om boktrykkeren og hans slit med å skaffe seg oppdrag eller å fullføre trykkoppdragene til avtalt tid – men boktrykkeren utførte ikke arbeidet alene. Med seg hadde han et antall svenner – faglærte typografer – og som regel også en eller flere lærlinger.⁷¹ Vi skal innlede den mer teknikkorienterte delen av dette kapittelet med å si litt om de ansatte i trykkeriene, hvor mange de var og hva slags oppgaver de hadde, før vi går over til en grundigere beskrivelse av det tekniske utstyret og arbeidsprosessene.

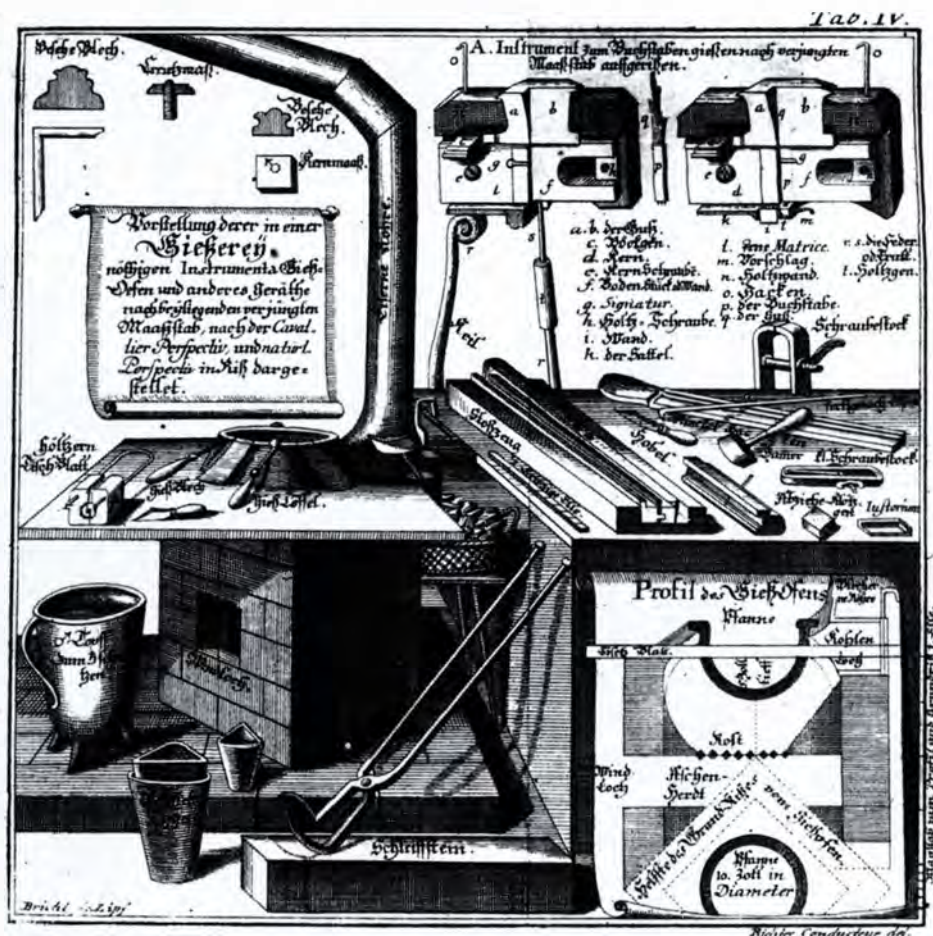
Kildenes opplysninger er sparsomme når det gjelder teknologi og praktisk arbeid i norske trykkerier, og i den grad teknologisk endring og arbeidsprosesser er behandlet i historiske framstillinger har det gjerne vært med fokus på de store oppfinnelsene, og på hva slags teknologi som til ulike tider har vært tilgjengelig. Med enkelte unntak har den konkrete innføringen av ny teknologi i norske trykkerier blitt viet lite oppmerksomhet.⁷² I en viss utstrekning kan vi kompensere for de kildemessige begrensningene ved å forholde oss til forskning og litteratur fra andre land. Boktrykkerhåndverket spredte seg til Norge fra Tyskland og Danmark. Det var i disse landene boktrykkerne hadde fått sin utdanning, det var her det tidligste tekniske utstyret ble hentet, og blant fagets utøvere var det vanlig med kortere eller lengre utenlandsopphold for å holde seg faglig orientert. Et eksempel på dette er Bergens-boktrykkeren Henrik Dedechens karriere. Dedeche var født i Danmark i 1712. Bare elleve år gammel ble han sendt til Bergen for å gå i lære hos boktrykker Peter Poulsen Nørvig. Som ferdig utlært svenn vendte han ti år senere tilbake til Danmark og ble ansatt i Det kgl. bogtrykkeri i København. Her arbeidet han i seks år før han reiste videre til den østprøyssiske byen Königsberg (Kaliningrad). I årene 1741 til 1760 jobbet han ved ulike trykkerier i København – blant annet ved det Berlingske boktrykkeri – før han igjen vendte tilbake til Bergen. Fra 1760 drev han trykkeriet til presten Hans Mossin, og fra 1770 til sin død i 1776 var han innehaver av trykkeriet

⁷⁰ Rian 1997:353–354.

⁷¹ Boktrykker er betegnelsen på eieren av virksomheten. En boktrykker var ikke nødvendigvis en faglært trykker eller setter, men for å få bevilgning måtte boktrykkeren vanligvis ansette en faglært typograf som skulle stå for den praktiske driften av boktrykkeriet. Betegnelsen typograf ble lenge brukt som en samlebetegnelse på faglærte innen boktrykkerhåndverket. Fra slutten av 1800-tallet ble imidlertid betegnelsen i økende grad brukt synonymt med "setter".

⁷² To eksempler på forfattere som presenterer boktrykkerhåndverkets og avistrykkingens gjennombrytende oppfinnelser er Herman Scheibler og Svennik Høyer. (Scheibler 1910; Høyer 1995.) Teknologisk endring i norske virksomheter berøres i enkelte bedriftshistorier (se denne framstillingens litteraturoversikt). Den som særlig har markert seg på dette feltet i Norge er August Mortensen – blant annet gjennom en rekke artikler i Nordisk Boktrykker Tidende.

etter Christopher Kothert.⁷³ Denne typen nærkontakt med fagfeller over landegrensene var viktig for fag- og teknologioverføring fra land til land. Følgelig kan beskrivelser av andre lands trykkerier være et nyttig supplement til norske kilder og litteratur i jakten på et mer fullstendig bilde av arbeid og teknologi i de norske trykkeriene.

Skriftstøpingen ble profesjonalisert allerede på 1600-tallet, og Tyskland og Holland var lenge de dominerende produksjonslandene. Fra 1738 ble det også produsert skrifter i København. Bildet viser skriftstøpingsutstyr fra Tyskland ca. 1740.

⁷³ Wiesener 1921:24; Øverland 1909:25.

Den danske historikeren Harald Ilsøe har forsøkt å beregne hvor mange ansatte Københavns trykkerier hadde i årene 1600–1810. Han mener at et boktrykkeri med én trykkpresse og god tilgang på oppdrag som regel ble betjent av to–tre typografer og en lærling. Avhengig av om boktrykkeren selv – eller prinsipalen som han gjerne ble kalt – brukte mye av arbeidstiden sin på setting eller trykking, kunne det holde med to eller kanskje bare én typograf pluss lærlinger. Effektiv utnyttelse av utstyret forutsatte imidlertid at minst to mann tok seg av den tidkrevende settingen, og at to mann betjente trykkpressa når den var i drift.⁷⁴

Hvor god er så overføringsverdien av Ilsøes anslag til norske forhold? Mange danske trykkerier hadde antakelig et mer stabilt antall ansatte på grunn av jevnere tilgang på trykkoppdrag, men utover det kan tallene stemme ganske godt. Ingen av 1600- og 1700-tallets norske trykkerier benyttet mer enn én trykkpresse. Vi vet at Melchior Martzan i 1646 forpliktet seg til å bemanne sitt Christiania-trykkeri med to svenner. Christopher Kothert i Bergen deltok aktivt i arbeidet selv og hadde i tillegg to svenner da trykkeriet hans ble solgt i 1770.⁷⁵ Av en avispolemikk fra 1772 går det fram at bergenspresten Hans Mossin hadde både svenner og lærlinger ansatt i trykkeriet sitt, og det finnes også navngitte eksempler på lærlinger i andre trykkerier på 1700-tallet.⁷⁶ I tillegg til slike spredte opplysninger kan de tidligste statistiske opplysningene vi har om norske boktrykkerforhold – fra 1820- og 1830-årene – også gi visse indikasjoner på hvordan situasjonen var litt lenger tilbake i tid. Teknologisk skjedde det nemlig ikke noen grunnleggende endringer innen det norske boktrykkerhåndverket fra Tyge Nielsøn kom til landet med sin lille trepresse i 1643 til håndpresser av jern ble introdusert i 1830-årene. I 1819 hadde Christiania fem trykkerier med i alt ni trepresser og 34 arbeidere, og flere andre trykkerier i landet hadde tilsvarende bemanning. Et tre-til-en-forhold mellom antall ansatte og antall trykkpresser ser ut til å ha vært representativt for trykkerinæringen som helhet.⁷⁷ Trolig gir disse tallene også et dekkende bilde av situasjonen i tiårene forut.

Basert på dette kan vi gi følgende beskrivelse av Norges beskjedne trykkerinæring ved utgangen av 1700-tallet: Den besto av fire mindre trykkerier som alle hadde begynt å trykke aviser. Trykkerienes eiere var privilegerte boktrykkere som sannsynligvis deltok aktivt i produksjonen. De hadde én trykkpresse hver. De kan til sammen ha hatt åtte–tolv svenner, men det vanskelige trykksaksmarkedet tilsier at tallet nok var nærmere åtte enn tolv. Det er nærliggende å tenke seg at alle trykkeriene hadde minst en lærling. Med en læretid på sju–åtte år og få kostnader utover kost og losji, representerte lærlingene god og billig arbeidskraft. I tillegg kan de ha benyttet ufaglærte hjelpegutter til enkelte oppgaver. Det var med andre ord ikke noe stort antall personer som jobbet i de norske trykkeriene; ca. tjue kan kanskje være et brukbart anslag.

⁷⁴ Ilsøe 1992:227.

⁷⁵ Amundsen 1925:6; Wiesener 1921:22.

⁷⁶ Wiesener 1921:24–26.

⁷⁷ Kraft, Jens: *Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*, Anden omarbeidede Udgave, Første Deel, Christiania 1840:140; Kraft, Jens: *Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*, Anden omarbeidede Udgave, Anden Deel, Christiania 1840:117; Kraft, Jens: *Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*, Anden omarbeidede Udgave, Tredie Deel, Christiansand 1838:135.

Skriftmaterieell og settere

1400- og 1500-tallets europeiske boktrykkere lagde sine egne skrifter. De tegnet, skar ut originaler, lagde kobbermatriser og støpte blytyper. Utgangspunktet var gjerne kunstferdig utformede håndskrifter, og målet var å lage typer som lignet mest mulig på de håndskrevne bokstavene. Mot slutten av 1500-tallet skal det bare i de tyske trykkeriene ha vært mer enn tusen forskjellige skrifter i bruk.⁷⁸ Med den økende produksjonen av trykksaker ble framstillingen av skrifter gradvis skilt ut fra boktrykkerhåndverket og utviklet til en egen profesjon. Samtidig ble de mange skriftvariantene erstattet av standardiserte skrifter som skulle brukes til ulike trykkoppdrag. Tyske og hollandske skriftstøpere ble i løpet av 1600-tallet dominerende på dette markedet. De eksporterte skrifter til boktrykkere over hele Europa, og de leverte såkalte matriser eller støpeformer til skriftstøpere i en rekke land.⁷⁹

Hos danske boktrykkere ser det ut til at overgangen fra egenproduserte til importerte skrifter langt på vei var gjennomført i 1640-årene, og at egen skriftstøping deretter begrenset seg til det aller nødvendigeste.⁸⁰ I praksis innebar dette at de – som boktrykkere i Europa for øvrig – kjøpte ferdige skrifter fra Tyskland eller fra Holland, og at de også anskaffet matriser slik at de selv kunne supplere skriftmateriellet sitt dersom enkelttyper ble ødelagt eller slitt. En håndfast dokumentasjon på denne importen er en skriftprøvebok med ulike hollandske skrifter trykt av en av Københavns boktrykkere allerede i 1655.⁸¹ Vi har ikke kildemateriale som forteller oss hvor de tidligste norske trykkeriene fikk skriftene sine fra, men det er liten grunn til å anta noe annet enn at også disse kjøpte tyske eller hollandske skrifter – eventuelt via mellommenn i København.

Når det gjelder 1700-tallet har vi mer kunnskap. Boktrykkerne i København anså det som kostbart og tidkrevende å måtte kjøpe alt satsmateriellet fra utlandet. De mente at byen trengte en egen skriftstøper. Innvendingene mot importen var forenlig med myndighetenes merkantilistiske grunnholdning som tilsa at det var mer gunstig med egenproduksjon enn med import. Med økonomisk støtte fra staten ble det derfor etablert et skriftstøperi i København i 1738 under ledelse av den tyske skriftstøperen Didrik Christian Hesse. Forholdene ble lagt godt til rette for at Hesse skulle lykkes i sin virksomhet og for at statens investeringer skulle sikres; i 1740 ble det nedlagt forbud mot import av alle skriftsorter som Hesse var i stand til å levere. To år senere henvendte skriftstøperen seg til myndighetene og uttalte at han nå kunne forsyne alle boktrykkere "nicht allein in Dänemark sondern auch in Norwegen" med gode skrifter av alle slag. Dermed ble monoopolet hans styrket. Fra 1742 måtte enhver boktrykker som ønsket å importere skrifter legge fram en attest fra skriftstøper Hesse om at han var forespurt men ikke kunne levere den ønskede skriftsorten. Formelt gjaldt

⁷⁸ Kirste, Max Richard: "Gutenbergs oppfinnelse i trepressens tidsalder", i *Norsk boktrykk kalender* 1940:58.

⁷⁹ Det er vanskelig å fastslå når de første spesialiserte skriftstøperne begynte sin virksomhet. Overgangen var glidende og kan ha variert fra land til land. Herman Scheibler skriver at det ikke eksisterte profesjonelle skriftstøpere før mot slutten av 1600-tallet. (Scheibler 1910:115.) Andre forfattere påpeker imidlertid at danske boktrykkere kjøpte skrifter i utlandet allerede i første halvdel av 1600-tallet. (Nyrop 1875:1–2.) Se også Faulmann, Karl: *Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst mit besonderer Berücksichtigung ihrer technischen Entwicklung bis zur Gegenwart*, Wien 1882:365; Sylten, Mikal: "Engelsk boktrykksystem", i *Norsk boktrykk kalender* 1940:191.

⁸⁰ Nyrop 1875:2.

⁸¹ Dal, Erik: *Dansk Provinsbogtryk gennem 500 år. En boghistorisk skitse i elleve streger*, Odense 1982:39. Om mulighetene til å kjøpe både skrifter og matriser fra skriftprodusentene, se Faulmann 1882:365.

importforbudet for boktrykkerne i København, men i praksis kom det til å omfatte hele det dansk-norske riket.⁸²

Overgangen fra fri import til egenproduksjon og monopol foregikk imidlertid ikke uten problemer. Det skulle snart vise seg at Hesse ikke klarte å overholde sine forpliktelser. Mot slutten av 1740-årene kom det stadige klager på at han ikke leverte bestilte skrifter til avtalt tid, og at kvaliteten på produktene var for dårlig. En av de mest iherdige kritikerne var boktrykker Ernst Heinrich Berling – grunnleggeren av det som senere skulle bli Danmarks største mediekonsern. Ettersom skriftstøperiet var finansiert med statlige midler, endte klagen med at Hesse ble fratatt både virksomhet og privilegier. I 1747 ble skriftstøperiet overdratt til boktrykker Berling, som med vekslende hell drev det fram til sin død i 1750. Deretter ble det drevet videre av Berlings dødsbo, inntil det i 1754 ble solgt til den tyske skriftstøperen Johan Gottfried Pöetzsch, som i ”næsten 30 aar var (...) Herre over, hvilke Typer de danske og norske Bogtrykkerier kom til at indeholde”.⁸³ Med Pöetzsch kom virksomheten i godt gjenge; han ble ikke kritisert for annet enn at han utnyttet monopolsituasjonen til å ta for høye priser.

Årene med importforbud kombinert med mangelfulle leveranser fra skriftstøperiet i København hadde skapt store problemer for boktrykkerbransjen. Blant boktrykkerne i Norge var det særlig Christopher Kothert i Bergen som fikk vanskeligheter. Vi så tidligere at trykkeriet hans var blitt rasert av brann i 1751, og at både Stiftsamtmannen og kundene var misfornøyd med at han brukte så lang tid på å bygge opp igjen virksomheten sin. Ett av ankepunktene var at han ikke klarte å skaffe til veie nødvendig skriftmateriell fra København. Kothert var imidlertid henvist til å gjenreise trykkeriet sitt på et tidspunkt hvor den danske skriftstøpingen var inne i en alvorlig krise. Berlings dødsbo slet med å finne kvalifiserte håndverkere til å fortsette virksomheten, og i en slik situasjon er det lite trolig at leveranser til et provinstrykkeri i Bergen ble prioritert. I siste halvdel av 1750-årene klarte Kothert endelig å skaffe seg de skriftene han hadde behov for, og oversikter over hva han produserte indikerer at trykkeriet hans fikk et visst oppsving i disse årene.⁸⁴ I tid falt dette sammen med Pöetzsch’ overtakelse av skriftstøperiet i København.

I trykkeriene ble arbeidet med satsmateriell og skrifter utført av setterne. En del steder kunne setteren og trykkeren være en og samme person, men i større trykkerier og i virksomheter med god tilgang på oppdrag, var setting og trykking klart atskilte oppgaver. Et slående trekk ved setternes håndverk er at det så å si ikke ble forandret før de første vellykkede settemaskinene kom mot slutten av 1800-tallet. Riktignok foregikk det en utvikling ved at treskaper gradvis ble erstattet av redskaper laget av metall, og ved at skriftene ble enklere og mer standardiserte, men i prinsippet ble arbeidet utført på den samme måten. Vi finner ikke store forskjeller på bilder eller beskrivelser av hvordan settingen foregikk og hva slags redskaper og verktøy som ble benyttet om vi ser på avbildningen på den danske boktrykkeren Salomon Sartors boktrykkermerke fra 1621, om vi leser Christian Friedrich Gessners

⁸² Nyrop 1875:2, 3 og 7. Se også Rawert, Ole Jørgen: *Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848*, Kjøbenhavn 1850:214–216.

⁸³ Nyrop 1875:6; Ilsøe 1992:124.

⁸⁴ Presten Hans Mossin fikk produsert flere trykksaker hos Kothert i siste halvdel av 1750-årene. Kothert produserte også en lang rekke leilighetstrykk i disse årene. Se Pettersen 1972:252 f.

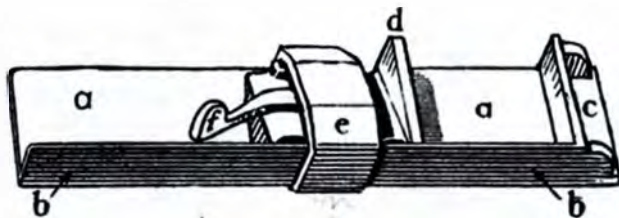

Fig. 9. Vinkelhake. a) bund, b) sidevegg, c) hode, d) skyveren, e) skyverbånd, f) klemkrue.

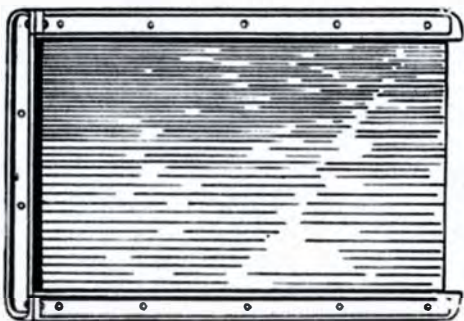

Fig. 11. Skiff.

Fig. 10. Settelinje.

Fig. 12.
Ål.

Fig. 13.
Korrigertang.

Fig. 14.
Manuskrifholder.

Fig. 15.
Et sett settelinjer.

Setternes arbeidsredskaper var gjenstand for få endringer. Treverk ble gradvis byttet ut med metall, men funksjonen var i hovedsak den samme gjennom flere hundre år. Bildet er hentet fra M.R. Kirstes "Håndbok for unge settere", utgitt i 1929.

instruktive boktrykkerleksikon utgitt i Leipzig i 1740-årene, om vi tar for oss bergenstypografen Edvard Bernhard Devolds "Haandbog i bogtrykkerkonsten" fra 1863 eller leser Max Richard Kirstes "Håndbok for unge settere" som kom ut i 1929.

Vi kan la folkeopplysningsmannen Ole Vig gi oss en kort innføring i setternes arbeid, slik han gjorde for Folkevennens lesere i 1856: "Lettrene eller Typerne (Metalbogstaverne), der er omtrent 1 Tomme lange, har Sætteren liggende fræmfor sig i en paaskraa stillet Kasse, inddelt i mange smaa Rum, saaledes at a'erne er i et Rum, b'erne i et andet, c'erne i et tredie osv. Den skrevne Bog (Manuskriptet d.e. Haandskriftet) sætter han fast i en liten Klype (Tenakelen eller Bladholderen). I den venstre Haand holder han en Indretning, der kaldes Vinkelhagen; den er saa bred som Linjerne skal være lange til, og i den sætter han nu de Ord, som staar i Haandskriftet, Bogstav for Bogstav; imellem hvert Ord sættes desuden et Metalstykke (Spatium), som er lavere end selve Bogstaverne, for at det ikke under Aftrykningen skal vises paa Papiret. Vinkelhagen rummer gjerne en 8–10 Linjer eller saa omtrent, og naar den er fuld, tages det Hele ud og sættes af paa en ordentlig Form; og saaledes vedbliver man, indtil en hel Side er sat (...).⁸⁵

Formen som linjene ble flyttet over til kaltes et skiff, og når en side eller en spalte var ferdig satt i skiffet, skulle den bindes ut. Dette foregikk ved at en såkalt kolumnesnor ble surret nøyaktig og stramt rundt satsen, slik at den kunne flyttes over til et større brett for ombrekking. Etter ombrekkingen, eller oppbyggingen av hele avis- eller boksiden, ble det tatt et korrekturavtrykk av satsen. Dersom det ble funnet feil, tok setteren i bruk to av de andre redskapene han hadde til rådighet; et syllignende verktøy som ble kalt en "ål", og en pinsett som gikk under navnet "korriger tang". Ålen ble brukt til å løfte en og en linje forsiktig opp, og med korriger tangen kunne typer tas ut og feil rettes. Når setteren var sikker på at satsen var riktig, skrudde han den fast i en ramme som ble satt inn i trykkpressen. Rammene var til å begynne med laget av tre. Disse representerte et svakt punkt, og de ble ofte ødelagt under trykkeprosessen. I løpet av 1700-tallet gikk derfor boktrykkerne over til å bruke rammer av støpejern.⁸⁶ Etter at trykkingen var ferdig ble satsen rengjort for trykkfarge, og deretter skulle den "legges av" – det vil si sorteres og plasseres tilbake i sette-kassene.

Det er liten tvil om at settingen utgjorde en tidkrevende del av arbeidet i trykkeriene, men det er likevel vanskelig å fastslå *hvor* lang tid arbeidet tok. Beregninger utført i Danmark anslår at en fullbefaren svenn i 1780-årene satte 15 boksider i måneden, som omregnet kanskje tilsvarer 1 500 tegn per dag. Fra Sverige hører vi at Posttidningen mot slutten av 1600-tallet hadde ca. 2 000 tegn per side, og at det tok tre settere én dag å ferdigstille en side. I England skal setterne i 1840-årene ha satt ca. 2 000 tegn per time. Ole Vig mente at svennene på de norske trykkeriene rundt 1850 satte 12 000 tegn per dag. En artikkel i Typografiske Meddelelser i 1876 påpekte de store individuelle forskjellene; mens én setter klarte 6 000 tegn per dag, så kunne en annen sette 12 000 tegn etter samme manuskript. Bladet refererte noen år senere til en konkurranse der en svensk typograf gikk av med seieren etter å ha satt 5 643 typer i løpet av to timer! I tillegg tok også avleggingen av satsen tid. Som en

⁸⁵ Folkevennen 1856:56–57.

⁸⁶ Oversikter over inventar i boktrykkerier utarbeidet i forbindelse med skifter, auksjoner etc. viser at flere norske boktrykkerier i siste halvdel av 1700-tallet hadde både tre- og jernrammer. Se blant annet Wiesener 1921:22–23.

tommelfingerregel har det blitt anslått at tre timers setting medførte en times avlegging.

Anslagene spriker, og de bærer preg av at beregningene er utført med ulike formål. Noen av tallene er mål på hvor mange tegn det var praktisk mulig å sette i løpet av en time, mens andre sier noe om hvor mye som faktisk ble satt over en lengre tidsperiode.⁸⁷ Vi får nøye oss med å slå fast at settingen var et tålmodighetsarbeid som tok lang tid. Antakelig førte små forbedringer av verktøyet og utviklingen av standardisert satsmateriell til en gradvis reduksjon av tidsbruken. Etter hvert ble det også gjort forsøk på å standardisere settekassene slik at typene ble plassert på en mest mulig ensartet, rasjonell og effektiv måte.⁸⁸ Men det skjedde altså ikke noen vesentlige teknologiske endringer som påvirket tidsbruken før settemaskinene kom.

Trykkfarge – produksjon og bruk

En av utfordringene som de tidligste boktrykkerne sto overfor var å utvikle en trykkfarge som både festet seg til metalltypene og som lot seg overføre til papir. 1400-tallets tyske boktrykkere lagde farge basert på nøtteolje eller linolje og brukte kjønærk som svart pigment. Vegetabilske oljer og ulike typer kjemiske og organiske fargestoffer kom til å utgjøre hovedingrediensene i all trykkfarge fram til 1850-årenes framvekst av kjemisk industri og utvikling av syntetiske fargestoffer. Allerede midt på 1500-tallet skal det ha vært mulig å kjøpe ferdig trykkfarge fra småprodusenter i Frankrike og Holland. I Tyskland og England var det enkelte arbeidere med erfaring fra trykkerier som spesialiserte seg på trykkfargeproduksjon på 1600-tallet. Fra 1750-årene kan vi snakke om en egen trykkfargeindustri både på det europeiske kontinentet og i England – som blant annet leverte farge til større britiske aviser.⁸⁹ Det tok likevel lang tid før flertallet av boktrykkerne begynte å kjøpe ferdig trykkfarge. I tiden fram mot de første regelmessige avisutgivelsene lagde sannsynligvis alle norske trykkerier trykkfargen selv, og utstyr oppført på inventarlistene fra trykkerier tyder på at denne virksomheten fortsatte i mange tiår etter dette.⁹⁰ Både i Tyskland, England, Danmark og Norge valgte mange boktrykkere å framstille sin egen trykkfarge helt fram til midten av 1800-tallet.⁹¹

Det finnes ulike beskrivelser av hvordan framstillingen av trykkfarge foregikk. Basert på danske kilder forteller O.A. Øverland at det var knyttet både mystikk, høytidelighet og festligheter til denne produksjonen. Han gjengir også ”dunkle fraser” om hvilken begivenhet det var når boktrykkerne i Christiania en bestemt dag hvert år samlet seg på St. Hanshaugen for å lage trykkfarge.⁹² En mer nøktern variant

⁸⁷ Gustafsson, Karl Erik og Rydén, Per (red.): *Den svenska pressens historia I: I begynnelsen (tiden före 1830)*, Stockholm 2000:94; Høyer 1995:71; Ilsøe 1992:227; Folkevennen 1856:58; Kirste, Max Richard: *Håndbok for unge settere*, Oslo 1929:73; Typografiske Meddelelser nr. 5/1876 og nr. 50/1887:200.

⁸⁸ Norsk Boktryk Kalender 1918:137 f.

⁸⁹ Bloy, Colin H.: *A history of printing ink balls and rollers 1440–1850*, London 1972:66 f.

⁹⁰ Øverland 1909:47 gjengir en liste over trykkeriinventar anno 1815. Her nevnes en ”olie-blase” som nok har vært benyttet i forbindelse med koking av linolje.

⁹¹ Se blant annet *Printing and the mind of man*. Catalogue of the Exhibitions at the British Museum and at Earls Court, London 16–27 July 1963, London 1963:30; Buggeland, Tord: *Maihaugens bok om håndverk*, Maihaugen 2000:201. *Statistiske Tabeller for Kongeriget Norge, Tredie Række, indeholdende Tabeller, vedkommende Norges Handel og Skibsfart* for årene 1835 til 1850 viser en tredobling av trykkfargeimporten i denne perioden.

⁹² Øverland 1909:38–39.

finner vi hos Tord Buggeland som kort og godt forteller at "fargen ble kokt sammen på gardsplassen utenfor verkstedet".⁹³ Både tyske og danske trykkerier var fra gammelt av organisert i laug, og enkelte steder utviklet disse til dels omfattende seremonier og ritualer som ble gjennomført i ulike sammenhenger. Overgangen fra lærling til utlært svenner var én typisk anledning for seremonier. Framstilling av trykkfarge ser ut til å ha vært en annen.⁹⁴ Den lille norske boktrykkernæringen hadde imidlertid ikke noe laug, og det er lite som tyder på at høytidelige seremonier spilte noen framtrekkende rolle i de tidlige trykkeriene – heller ikke ved trykkfargeframstillingen.⁹⁵ Vi skal likevel ikke utelukke at boktrykkerne i Christiania tok turen til St. Hanshaugen for å lage farge. Farge-framstillingen var nemlig ekstremt brannfarlig, og ettersom St. Hanshaugen fram til siste halvdel av 1800-tallet lå langt utenfor bybebyggelsen, kan det ha vært rasjonelle begrunnelser for å legge akkurat denne virksomheten dit. Christopher Grøndahl, som drev trykkeri i Christiania fra 1812 til begynnelsen av 1860-årene, skal ha fortalt at han en gang var med på en mislykket fargekokning på St. Hanshaugen. Den kokende linoljen tok fyr og flammene slik opp at brannvesenet ble varslet, og "hele hovedstaden" kom løpende opp for å se hva som foregikk. I regnskapene fra et av Christianias trykkerier tidlig på 1800-tallet finner vi for øvrig dokumentasjon på leie av en vogn som skulle benyttes i forbindelse med fargekokning.⁹⁶

Linolje var det vanligste bindemiddelet i trykkfarge. Lin var en tradisjonsrik kultur-plante, som her i landet først og fremst var blitt brukt til håndverksmessig produksjon av tekstiler. Men ved pressing av linfrø kunne det også framstilles olje. Mot slutten av 1600-tallet ble det bygd en oljemølle og satt i gang industriell produksjon av linolje i Bergen. Et par tiår senere ble det også etablert en oljemølle ved Akerselva utenfor Christiania. Gode avsetningsmuligheter førte til at flere bønder begynte å dyrke lin. Tilgangen på råstoff varierte imidlertid i takt med kornhøsten. I år med dårlig kornhøst brukte bøndene linfrø til mat og dyrefor, og oljeprodusentene ble henvist til å importere råvarer. Andre år var bøndenes leveranser av linfrø så store at møllene ikke klarte å ta unna.⁹⁷ Rundt midten av 1700-tallet tok oljemølla i Christiania imot 13–1400 tønner linfrø per år. Femti år senere ble det rapportert om en produksjon på hundre pottar – eller i underkant av hundre liter – linolje per dag.⁹⁸ Mye av oljen ble brukt til framstilling av grønnsåpe i såpekokerier bygd ved eller i tilknytning til møllene, men det ble også solgt linolje til boktrykkere og malere. Boktrykkerne hadde for øvrig mulighet til å importere tollbelagt linolje både fra Holland og Danmark, og dette benyttet de seg ganske sikkert av i perioder med begrenset norsk produksjon.⁹⁹

⁹³ Buggeland 2000:200.

⁹⁴ Bloy 1972:7–8.

⁹⁵ Øverland skriver: "Ogsaa Kristianias bogtrykkere maa ha havt sine særegne ceremonier og festdage", men han finner ikke noe kildemessig belegg for dette. Øverland 1909:38.

⁹⁶ Nordisk Trykkeri Tidende nr. 5/1902:34; Øverland 1909,40, note 1; Det er ellers kjent at tyske boktrykkere foretok trykkfargeframstillingen utenfor bymurene på grunn av brannfaren. Se Faulmann 1882:23.

⁹⁷ Lindyrking foregikk i relativt stor utstrekning fram mot midten av 1800-tallet, men gikk deretter tilbake på grunn av konkurranse fra importert bomull. Se Ødegaard, N. (red.): *Landbruksboken. En samlet fremstilling av læren om landbruket, dets forskjellige grener*, første bind, Kristiania 1919. Anden del, side 422.

⁹⁸ Erichsen, Egil Werner: *Møllene ved Akerselven. Bjølsen Valsmølle 1884–1944. Fra vannhjuls mølle til storindustri*, Oslo 1946:154 f. (En pott = 0,966 liter)

⁹⁹ Riksarkivarens informasjonsblad 3.9.5. forteller at linolje er dokumentert brukt til maling av kirkekunst i Norge fra 1200-tallet og til maling av bygninger fra 1600-tallet; Bibow, Helge: *Glimt av malerfagets historie*, Oslo 1958:68 forteller at maleme i Norge lagde sin egen maling og kokte linolje selv til langt ut på 1800-tallet. Nyrop, C.: *Om danske sæbesyderier og oliemøller*, Odense 1903:21 og 79 f, forteller at de danske oljemøllene på

Å lage trykkfarge var et arbeid som krevde både nøyaktighet og tålmodighet. Fargens to hovedelementer – bindemiddel og pigment – måtte bearbeides gjennom en rekke tidkrevende prosesser for at det endelige produktet skulle få de nødvendige egen-skapene. Det er vanskelig å fastslå med sikkerhet hvor mye av det forberedende arbeidet med råvarene 1600- og 1700-tallets norske boktrykkere utførte selv, men beskrivelsene av den risikable kokingen tyder i hvert fall på at de videreførdet linolje.¹⁰⁰ Det første leddet i behandlingen av linoljen var lagring slik at uoppløste partikler kunne bunnfelles og fjernes; nypresst linolje inneholdt nemlig en rekke urenheter som forlenget oljens tørketid. Oljen skulle helst oppbevares i minst ett år. Bruk av fersk olje kunne føre til at trykkfargen over tid trakk lenger og lenger inn i papiret og laget "glorier" rundt bokstavene. Neste ledd i prosessen – og enda viktigere enn lagring – var koking av linoljen. Rå linolje tørket altfor sakte til bruk i trykkfarge, men ved oppvarming ble oljens tørkingsegenskaper endret, samtidig som den fikk en mer tyktflytende og velegnet konsistens.¹⁰¹ Det var under kokingen at brann- og eksplosjonsfaren var overhengende. Både under og etter koking ble linoljen tilsatt ulike stoffer som enten skulle øke tørkingsevnen ytterligere eller forbedre oljens egenskaper på andre områder.

Når linoljen var ferdig behandlet til en såkalt ferniss, skulle fargestoffene blandes inn. Svart trykkfarge ble laget ved å tilsette kjørnøk. Dette var et fint, svart karbonpulver som ble produsert ved ufullstendig forbrenning av harpiksrik furu.¹⁰² Tyge Nielzsøns almanakk fra 1643 viser oss at Norges første boktrykker ikke bare trykte med svart men også med rød farge. Rødfargen hans ble etter all sannsynlighet laget ved hjelp av vermilion – et pigment bestående av kvikksølv og svovel. Andre farger kunne også lages – for eksempel ved hjelp av ulike bly- eller kobberbaserte pigmenter. Etter at trykkfargen var ferdig blandet, ble den oppbevart i tønner eller i keramikkrucker – gjerne med litt vann på toppen for å begrense oksygentilgangen.

Hvor fikk så boktrykkerne alle disse ingrediensene fra? I tiden før de norske olje-møllene ble etablert kan linoljen ha blitt kjøpt i Danmark eller Holland, men fra inngangen til 1700-tallet ble nok det meste av oljen kjøpt fra møllene i Bergen og i Christiania. Nødvendige kjemikalier og fargestoffer var varer som allerede på 1600-tallet kunne kjøpes på norske apotek.¹⁰³ Når det gjelder det svarte pigmentet – kjørnøk

1700-tallet solgte linolje til malere, og at de til stadighet stilte krav til myndighetene om høy toll på importert olje.

¹⁰⁰ August Mortensen, som ved inngangen til 1900-tallet samlet opplysninger og historier fra eldre typografer, mente at de fleste av Kristianas boktrykkere produserte sin egen trykkfarge fram mot 1850-årene. Han har gitt følgende beskrivelse av prosessen: "Man tok en med låg forsynet kobberkjedel og fylte den halvt med gammel avlagret linolje. Denne lot man stå og koke til den blev sirupaktig, hvorefter de klumpede og uløselige deler skummedes av, og når fernissen var ferdig tilsattes den med sot eller kjørnøk." (Sitert etter Ording, Arne: *Norsk Centralforening for Boktrykkere 1882–1932*, Oslo 1932:16.)

¹⁰¹ Linolje "tørker" egentlig ikke, men herdes ved polymerisasjon. Fettsyrer i linoljen reagerer med luftens oksygen og setter i gang kjedereaksjoner som kobler fettsyremolekylene sammen. Urenheter i oljen forsinket denne prosessen. Ved oppvarming settes herdeprosessen i gang, oljen blir mer tyktflytende, og den herder raskere også etter at den blir avkjølt igjen. Kokt linolje var derfor mye bedre egnet til bruk i trykkfarge enn rå.

¹⁰² Om framstilling av kjørnøk, se blant annet Rawert, Ole Jørgen: *Almindeligt Varelexicon*, bind 1, København 1831:535. I deler av litteraturen på dette feltet brukes betegnelsen "kjørnøk" synonymt med "lampesot" eller "lampesort". Rawert understreker at lampesort er et finere og mer kostbart produkt som framstilles ved å fange opp røyk fra oljelamper.

¹⁰³ Johannessen, Finn Erhard og Skeie, Jon: *Bitre piller og sterke dråper. Norske apotek gjennom 400 år 1595–1995*, Norsk Farmasihistorisk Museum 1995:37 f.

– vet vi litt mindre. Som et produkt av tyriholdig furu var kjønørk et fargestoff som det var gode forutsetninger for å framstille i Norge. I siste halvdel av 1800-tallet fantes det en kjønørkfabrikk på Kongsberg, men allerede hundre år før den tid er det kjent at britiske boktrykkere importerte kjønørk fra Norge.¹⁰⁴ Sannsynligvis foregikk det en viss produksjon av kjønørk i områder der det ble brent tjære og ved gruver og andre anlegg hvor det ble brukt store mengder ved. I København ble det anlagt en kjønørkfabrikk i 1727, og i tiårene som fulgte ble det også satt i gang kjønørkproduksjon i enkelte andre danske byer. Fra 1740 ble denne produksjonen beskyttet av et forbud mot import av kjønørk.¹⁰⁵ Det er lite trolig at boktrykkerne ga seg i kast med en såpass tids- og arbeidskrevende prosess som kjønørkproduksjon. Ettersom britiske boktrykkere skaffet seg kjønørk fra Norge, må vi anta at også de norske boktrykkerne kjøpte dette pigmentet fra hjemlige – eller muligens fra danske – produsenter.¹⁰⁶

Når trykkfargen var ferdig til bruk, benyttet trykkeren en sparkel til å spre en passende mengde farge utover et fargebord som var plassert ved siden av trykkpressen. Deretter overførte han trykkfarge fra bordet til trykkformen ved hjelp av to fargeballer. En fargeball kan best beskrives som et sopplignende redskap med et skaft av tre og en hatt trukket med skinn. For trykkerne var det avgjørende at dette redskapet fungerte godt. De fleste av dem satte sin ære i å lage fargeballene selv, og historikeren Arne Ording forteller at det hørte med til enhver trykkerlærlings grunnutdannelse å lære å lage egne fargeballer. Briten Colin H. Bloy skriver at fargeballene ble laget av runde treskiver med ca. sju tommers diameter. På den ene siden var det et skaft, mens den andre siden var skålformet. Over den skålformede siden ble det strukket et stykke lammeskinnsom ble festet med nagler. Hulrommet under skinnet ble stappet hardt med ull eller dyrehår. For at fargeballen skulle fungere best mulig var det viktig å få til en rund og fast overflate. Beskrivelsen av slike fargeballer varierer lite fra kilde til kilde og fra land til land. Det eneste diskusjonstemaet blant boktrykkerne ser ut til å ha vært hva slags skinn og fyllmateriale som var best egnet.¹⁰⁷

Når det gjelder den praktiske bruken av fargeballene finner vi noe ulike beretninger. Enkelte forteller at fargen ble påført fargeballene med sparkel, at den ble spredt utover ved at ballene ble gnidd mot hverandre, og at fargen deretter ble overført til blysatsen. Andre sier at trykkeren holdt en fargeball i hver hånd og tilførte dem farge ved å føre dem i sirkelbevegelser over trykksverten på fargebordet. Deretter ble de samme sirkelbevegelsene benyttet for å overføre fargen fra fargeballene til blysatsen. Det er nærliggende å tenke seg at dette bare var to av mange varianter av denne arbeidsprosessen, og at trykkerne nok utviklet sine egne teknikker ut fra erfaring og kvalitet på både redskaper og trykkfarge. Det avgjørende var at trykkformen verken ble innsmurt med for mye eller for lite farge, og at arbeidet ble utført raskt og nøyaktig. Ettersom trykkformen måtte tilføres ny farge for hvert ark som skulle trykkes – kanskje to til tre hundre ganger per time – var et godt resultat avhengig av manuell dyktighet hos trykkeren. Fargeballer av omtrent samme type ble for øvrig

¹⁰⁴ Colin H. Bloy forteller om britisk import av kjønørk fra Norge og Sverige med henvisning til Chamber's Cyclopaedia 1741. Bloy 1972:43; Se også Rawert 1831:536.

¹⁰⁵ Rawert, Ole Jørgen; *Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848*, 1850:653.

¹⁰⁶ Se for eksempel annonse i Christiania Intelligenssedler nr. 54/1828:4, der en lokal handelsmann reklamerer for lagret linolje, kjønørk og flere sorter pigmenter.

¹⁰⁷ Bloy 1972:53 f; Ording 1932:7; Ilse 1992:35; Hanssen 1940:9; Faulmann 1882:25.

brukt i trykkeriene fra 1400-tallet og helt fram til 1820-årene. Utviklingen av fargevalser til sylindrepreser førte da til at valser i løpet av få år kom til å erstatte fargeballene også til bruk ved håndpreser.¹⁰⁸

Fra importert til norsk papir

Et av stridsspørsmålene i konflikten mellom Tyge Nielzsøn og presten Christen Staffenssøn Bang, var hva som hadde skjedd med papiret som Bang hadde skaffet til veie for å få trykt sitt teologiske livsverk. Papir var en kostbar og til tider vanskelig tilgjengelig innsatsfaktor for boktrykkerne, og presten mistenkte boktrykkeren – sannsynligvis med rette – for å ha benyttet det til andre trykkoppdrag. Bang hadde bestilt papir fra Danmark og England. Det danske papiret var produsert i Århus. Fra England fikk han papir som var laget i Syd-Tyskland og Sveits. Sammen med Frankrike var det særlig disse landene som eksporterte papir til Norden på 1600-tallet. Amsterdam var lenge det viktigste senteret for europeisk papirhandel, og fra slutten av hundreåret skulle hollenderne også komme til å markere seg som Europas fremste papirprodusenter.¹⁰⁹

Det er vanskelig å fastslå hvor mye papir som ble innført til Norge på denne tiden. Ifølge tollregnskaper fra slutten av 1600- og begynnelsen av 1700-tallet ble det årlig importert ca. 300 ris papir (et ris trykkipapir = 500 ark), men det er lite trolig at disse tallene gir et riktig bilde av landets totale papirforbruk. Store mengder papir skal ha blitt smuglet inn i landet, og det har blitt hevdet at det reelle forbruket kunne være opptil ti ganger så høyt som det offisielle.¹¹⁰ Mesteparten av det importerte papiret var skrivepapir. Rimelig og mindre forseggjort trykkipapir utgjorde bare en femtedel. Det sier oss noe om hvor begrenset boktrykkernes virksomhet faktisk var, selv om vi nok må anta at enkelte skrifter ble trykt på skrivepapir.

Fra 1695 kunne Christianias boktrykkere kjøpe norskprodusert papir. Ole Bentsen, en av byens velstående handelsmenn og en betydelig sagbruks- og skogeier, hadde et tiår tidligere tatt initiativ til å etablere en papirmølle ved Akerselva. Bentsen reiste til Holland for å lære seg å framstille papir, og i 1686 fikk han kongelig privilegium og enerett til å produsere papir i Norge. Året etter gikk han i gang med omfattende anleggsarbeider langs Akerselva. Utbyggingen av produksjonsanlegget skulle imidlertid vise seg å bli mer tid- og kostnadskrevende enn Bentsen hadde forutsett. Han kom i økonomiske vanskeligheter, og for å sikre videre framdrift måtte han motvillig la admiralitetsråd og industrigründer Gerhard Treschow kjøpe seg inn som deleier. Forholdet mellom de to eierne ble aldri det beste; etter noen år overtok Treschow hele virksomheten og sikret seg også det kongelige privilegiet.

¹⁰⁸ Bloy 1972:53.

¹⁰⁹ Haakon Fiskaa har ved hjelp av undersøkelser av vannmerker i papir kunnet fastslå hvor de norske boktrykkerne fikk papiret sitt fra. Han har ellers utført grundig arbeid om tidlig norsk papirproduksjon. Dette kapittelets behandling av den norske papirhistorien hviler tungt på følgende bøker: Fiskaa, Haakon: *Papiret og papirhandelen i Norge i eldre tid*, Oslo 1940; Fiskaa, Haakon M.: *Norske papirmøller og deres vannmerker 1695–1870*, Oslo 1973. Se også Rawert, Ole Jørgen: *Almindeligt Varelexicon*, bind 2, København 1834:37.

¹¹⁰ Melby, B.A.: "Litt om papirfabrikasjon i gamle dager", i *Norsk boktrykk kalender* 1934, side 63–64; Bull, Edvard: *Kristianias historie*, bind II 1624–1740, Oslo 1927:424. Det hører med til bildet at en av kildene til disse opplysningene var admiralitetsråd Gerhard Treschow, som selv var engasjert i produksjon av papir, og som ønsket både tollbarrierer og bedre kontroll med importen.

Papirmølla – Øvre Mølle – sto ferdig sommeren 1695. Driften ble ledet av en hollandsk papirmester med lang erfaring fra papirframstilling i hjemlandet. For de norske eierne var hollandsk papirproduksjon åpenbart et forbilde; kontrakten med papirmesteren sa uttrykkelig at han var forpliktet til å lage papir ved hjelp av samme teknologi og av samme høye kvalitet som i Holland. Dette ser langt på vei ut til å ha lyktes. Allerede etter et år ble det solgt norskprodusert papir av god kvalitet både til England og til Danmark, og tilgangen på norsk papir førte til at papirimporten gikk ned. Etter å ha dokumentert sin leveringsdyktighet fikk Treschow og hans papirmølle drahjelp fra myndighetene i form av tollforhøyelse på utenlandsk papir.¹¹¹

I bortimot femti år var Øvre Mølle landets eneste papirprodusent. Til tross for toll-beskyttelse og privilegier skulle det likevel vise seg å være vanskelig å drive virksomheten med overskudd. Tekniske og bygningsmessige problemer krevde betydelige økonomiske utlegg – med hyppige eierskifter og begrenset produksjon som følger. En årlig produksjon på 2–3 000 ris var på langt nær nok til å møte 1700-tallets økende papiretterspørsel; import var fortsatt nødvendig. Etter hvert fikk bedriften konkurranse fra to andre papirprodusenter – Nedre Mølle og Jerusalem Papirmølle. Disse møllene lå også langs Akerselva. Den første av dem ble satt i drift tidlig i 1740-årene og den andre et drøyt tiår senere.¹¹² Parallelt med disse nyetableringene ble den norske papirproduksjonen forsøkt styrket ytterligere ved et forbud mot import av papir. Forbudet ble imidlertid opphevet etter seks år – først i byene i Akershus stift og tjue år senere også i resten av landet.¹¹³

De norske papirmøllene produserte håndlaget bøttepapir. Råstoffet var tekstiler – kluter – og aller helst tøyrester av lin. Men ulltøy, bomullstøy, seilduk, taustumper, sekker og fiskegarn ble også brukt. Arbeidet i møllene startet med sortering av klutene etter kvalitet, farge, renhet og finhetsgrad, slik at det kunne avgjøres hva slags typer papir eller papp de skulle brukes til. Deretter ble klutene kuttet opp i passende stykker, knapper og sømmer ble fjernet, skitne kluter ble vasket og fargede tekstiler ble lagt til bleking. Neste ledd i prosessen foregikk i "hollenderen". En hollender var et stort kar som hadde fastmonterte kniver i bunnen og en roterende valse som også var påmontert kniver. Her ble tekstilfibrene kuttet opp, og kluter og vann ble malt til en jevn papirmasse. Når papirmassen var ferdig ble den pumpet over i den bøtta som har gitt bøttepapiret sitt navn. Bøtta var egentlig et stort, avlangt kar som var utstyrt med et kobberør i den ene enden. Røret ble fylt med brennende kull for å holde papirmassen passe varm. Over den andre enden av karet var det montert to brett på tvers. Ved bøtta arbeidet det to svenner. "Formeren" fylte papirmasse i en rektangulær form som besto av en treramme med bunn av metalltråder. Mens vannet rant av sendte han formen langs brettet over til "guskeren" som velvet arket over på et stykke filt og sendte formen tilbake igjen. Prosessen ble gjentatt inntil de hadde bygd opp en passe stor stabel av ark med filt imellom. Stabelen ble så plassert i en presse for å få klemte ut

¹¹¹ I 1707 ble tollene på importert papir økt fra 10 til 20 skilling perris. Fiskaa 1940:104.

¹¹² B.A. Melby forteller at Nedre Mølle ble anlagt i 1736 og Jerusalems Mølle fire år senere. (Melby, B.A.: "Kort oversikt over papirfabrikasjonens historie", i *Norsk boktryk kalender* 1923:41–42.) Haakon Fiskaa har gjennom sine grundige undersøkelser påvist at disse årstallene ikke kan dokumenteres, og at de to møllene sannsynligvis ble anlagt noe senere. (Fiskaa 1973:51–60.)

¹¹³ Forbudet mot papirimport ble innført i 1744. For byene i Akershus stift ble det opphevet igjen i 1750. For landets tre øvrige stift ble importforbudet opphevet i 1770, samtidig som innførselstollen for papir i disse stiftene ble økt fra 20 til 40 skilling.

mest mulig vann. Deretter ble mellomlagene av filt fjernet og arkene lagt i bunker for ny pressing. Nå gjensto tørking, liming, ny tørking og polering før papiret var ferdig, og innimellom og etter disse prosessene var arkene gjentatte ganger innom en presse for utretting.¹¹⁴

Fint skrivepapir var de tidlige papirmøllenes viktigste produkt, men framstillingen av dette papiret skulle snart synliggjøre møllenes største problem – mangelen på råstoff. Det beste skrivepapiret ble laget av hvitt lintøy. Den slags var imidlertid mangelvare i Norge, og helt fra Øvre Mølle ble etablert i 1690-årene ble kluter importert fra Hamburg, Hannover, Lübeck og andre europeiske byer. Myndighetene støttet denne importen; i 1698 fikk Gerhard Treschow rett til tollfri innførsel av 30 000 pund kluter. Papirmøllene samlet også inn fyller lokalt, men små byer, lange avstander og spredt bebyggelse forhindret etablering av større og mer effektive innsamlingssystemer her i landet.¹¹⁵ For å unngå at norske fyller havnet hos utenlandske oppkjøpere, innførte myndighetene eksportforbud i 1767. Tilsvarende tiltak ble imidlertid også innført i andre land. Råstofftilgangen for de norske papirprodusentene var med andre ord vanskelig helt fra starten av, og den ble bare verre og verre fram mot slutten av 1700-tallet.¹¹⁶

”Så lenge det ikke var nogen boktrykning av betydning, forarbeidet ikke de norske møllene særlige trykkpapisorter,” forteller Haakon Fiskaa.¹¹⁷ Boktrykkerne var dermed henvist til å velge mellom det fine, norskproduserte skrivepapiret og enklere, men mer velegnet importert trykkpapir. Problemet var at høye tollsatser gjorde utenlandsk trykkpapir uforholdsmessig dyrt. Med økende bokproduksjon og utgivelse av de første norske avisene begynte boktrykkerne å etterspørre billigere norskproduserte papisorter. Boktrykker Andreas Swane – utgiveren av Christiansandske Ugeblade – klaget i 1781 over mangelen på norsk trykkpapir. Og det var nærliggende at klagen skulle komme fra en boktrykker utenfor Christiania; i 1770 hadde tollsatsene på importert papir blitt doblet i hele landet med unntak av Akershus stift. Papirprodusentene hadde stadig problemer med å skaffe lin til finere papisorter, men den økte etterspørselen etter trykkpapir bød nå på nye muligheter. Til dette papiret kunne det brukes grovere og lettere tilgjengelige råstoffer, og papirmøllene satte dermed i gang med produksjon av billigere papirkvaliteter. Økende produksjon av trykkpapir førte til at boktrykkerne i hovedsak gikk over til å bruke norskprodusert papir i årene fram mot 1800.¹¹⁸

La oss til slutt si noen ord om papirets videre behandling etter at det hadde forlatt papirmølla. Før boktrykkeren kunne legge papiret i trykkpressa måtte det fuktes. Fuktingen ble gjerne utført kvelden før det skulle brukes. En papirbunke ble delt i mindre legg, og annethvert ark ble dyppet i vann. Leggene ble så lagt sammen i en bunke igjen, og når denne hadde ligget over natten var papiret passe fuktig. Hensikten med fuktingen var å bedre papirets evne til å ta til seg trykkfarge.

¹¹⁴ Denne noe summariske framstillingen av papirproduksjonen er basert på Melby 1923:47 f; Fiskaa 1973:109–111; Teknisk Ukeblad nr. 17/1883:65.

¹¹⁵ Strøm, Hans: *Om Norske Fabriker og Om Fabriker i Aggerhus-Stift i Norge*. Faksimileutgave av Samleren nr. 21, 34 og 35 (København 1787–88), Trondheim 1969:114; Se også Skilling-Magazin nr. 8/1856:53 som gir opplysninger om kluteinnsamling og priser for kluter ved Nedre Papirmølle i 1750.

¹¹⁶ Om råstoffsituasjonen for papirmøllene se Fiskaa 1973, side 35, 37, 52, 62 og 71; Melby 1923, side 46–47.

¹¹⁷ Fiskaa 1940:110.

¹¹⁸ Fiskaa 1940:107 og 110.

Kombinasjonen av stivt papir, ujevn satsoverflate og begrenset trykk i de gamle håndpressene, gjorde det vanskelig å få til et jevnt trykk over hele arket, og dette problemet ble altså løst ved å bruke fuktig papir.¹¹⁹ Etter trykkingen måtte ett og ett ark henges opp slik at både fukt og trykkfarge kunne tørke.

Trykkere og trykkpresser

De første boktrykkerne som etablerte seg i Norge hadde med seg trykkpresser og det øvrige tekniske utstyret de trengte fra Danmark. Pressene var sannsynligvis produsert av lokale snekkere i København, men det finnes i hvert fall ett eksempel på at en av de tidlige boktrykkerne i Norge skaffet seg trykkpresse i Tyskland.¹²⁰ De aller tidligste boktrykkspresene var i sin helhet lagd av tre. I løpet av 1600-tallet ble det imidlertid foretatt en rekke tekniske forbedringer. Både i Tyskland, Holland og Storbritannia ble det bygd mer stabile og solide presser – blant annet ved at en del av de mest utsatte bevegelige delene ble laget av metall.¹²¹ Vi vet ikke med sikkerhet hva slags trykkpresser Tyge Nielszøn og Melchior Martzan tok med seg til Norge, eller hvilket stadium i den tekniske utviklingen deres presser befant seg på. Men om vi tar markedsutsiktene for et lite provinstrykkeri i Christiania i betraktning, så er det nærliggende å anta at de brakte med seg godt brukte presser som lå et stykke unna den teknologiske frontlinjen.

Selv om vi mangler kjennskap til detaljene, så er det ingen tvil om hovedprinsippene som disse pressene var basert på. 1600-tallets trykkpresser hadde en bærende konstruksjon som besto av to oppreiste bjelker av ca. to meters høyde. Disse var montert fast på en stødig fot og forbundet med flere tverrbjelker. Den øverste tverrbjelken dannet toppen – også kalt kronen – på trykkpressen. Enkelt forklart besto pressen ellers av to treplater som lå horisontalt mot hverandre. Den øverste platen – digelen – kunne heves og senkes ved hjelp av en skrumekanisme og et håndtak som gikk under betegnelsen bengel. Digelens funksjon var å presse papiret ned mot trykkformen. Den nederste platen, fundamentet, hvilte på to skinner som var festet til en tverrbjelke. På fundamentet ble trykkformen plassert, og skinnene gjorde det mulig å skyve formen fram og tilbake.¹²²

Papiret det skulle trykkes på ble ikke lagt direkte på trykkformen, men ble festet i en ramme som var hengslet til fundamentet, og som ble slått ned over trykkformen før denne ble skjøvet inn under digelen. Denne rammen besto egentlig av to deler – dekkelen og remikken – og disse to var også hengslet til hverandre. Dekkelen kan best

¹¹⁹ Pedersen, Oscar: "Avistrykkpressenes utvikling" i: *Fra vinkelhake til linotype. Festskrift til Gjestvangs Grafiske Fagforretning A.S. 75 års jubileum*, Oslo 1951:97; Buggeland 2000:200.

¹²⁰ "Trykkeserne af træ blev uden tvivl produceret lokalt – med andre ord af en tømmer/snedker, der havde en anden trykkesse som forlæg", skriver Ervin Nielsen, direktør ved det danske mediemuseet, i korrespondanse med forfatteren datert 7.3.2005; Nordisk Boktrykker Tidende nr. 12/1910:140, beskriver og viser bilder av presser som August Mortensen samlet inn til et planlagt Norsk Boktrykkmuseum. Blant disse er en tysk trepresse av eik, sannsynligvis bygd på 1700-tallet, som skal ha blitt brukt til å trykke Intelligenssedlene. Ifølge bladet skal denne pressa ha vært i bruk i 1857.

¹²¹ Moran, James: *Printing presses. History and development from the fifteenth century to modern times*, Berkeley and Los Angeles 1978:31–32.

¹²² Gunnar Jacobsen påpeker at det var tyske håndverkere som brakte trykkekunsten med seg til Danmark. Dette forklarer hvorfor tysk typografisk kultur, faguttrykk og arbeidsmåter kom til å danne grunnlag for fagets utvikling både i Danmark og i Norge. (Jacobsen 1983:15.)

beskrives som en kraftig ramme der det var spent opp et trekk av lerret eller pergament på den siden som skulle vende ned mot trykkformen. Arkene ble plassert på trykket og festet til to nåler, eller punkturer, som stakk litt inn fra dekkelens sider.¹²³ De ble i tillegg holdt på plass av remikken, som var en tynn ramme som ble vippt ned når papiret var kommet på plass. Også på remikken var det spent ut et stykke pergament eller papir, men i dette ble det skåret ut en åpning som var akkurat like stor som blysatsen. Hensikten var å beskytte de delene av arket som ikke skulle ha trykksverte. Dekkelens viktigste funksjon utover å sikre at papiret lå riktig, var for øvrig å fordele trykket og forhindre at blysatsen ble skadet av den harde digelen. Av den grunn ble det ofte lagt inn et fuktig, sammenbrettet teppe i dekkelen.¹²⁴

Trykkpressen ble betjent av to utlærte svenner, og arbeidsfordelingen var slik at den ene farget inn blysatsen med trykkfarge, mens den andre håndterte papiret og presset digelen ned ved hjelp av bengelen. Selve trykkeprosessen startet med at en ferdig satt trykkform, som for eksempel kunne bestå av fire små boksider, ble plassert på fundamentet. Deretter tok en av trykkerne opp farge fra fargebordet ved hjelp av fargeballene og fordelte denne jevnt utover trykkformen. Samtidig la den andre et fuktet papir på dekkelen og slo igjen remikken. Etter å ha vippt papir, remikk og dekkel over trykkformen og skjøvet det hele inn under digelen, dro trykkeren bengelen til seg og skrudde digelen ned mot baksiden av dekkelen. Dermed ble papiret presset mot trykkformen. Digelen ble så skrudd opp igjen, fundamentet med trykkformen ble trukket ut, dekkelen og remikken ble slått opp, og det ferdigtrykte papiret kunne tas ut. Som regel var det første avtrykket ujevnt, og for å oppnå et tilfredsstillende resultat brukte trykkerne nå papirlapper til å bygge opp under de delene av satsen som ga dårlig avtrykk. Dette var en tidkrevende operasjon som fordret stor grad av nøyaktighet. Hvor grundig jobben skulle gjøres, var avhengig av hva slags produkt som skulle trykkes. Antakelig ble det lagt større vekt på å oppnå et perfekt trykk ved bokproduksjon enn ved avstrykking.

Når trykkkvaliteten var god nok, kunne produksjonen settes i gang. Trykkerne festet vanligvis et legg (tolv ark) fuktet papir på dekkelen, og så ble ett og ett ark tatt vekk etter hvert som de var ferdig trykt. Innfargingen av trykkformen foregikk mellom trykkingen av hvert ark. Hver omgang med innfarging, trykking og uttaking av trykte ark tok ca. 15 sekunder. I den boktrykkerhistoriske litteraturen er det vanlig å anslå at to erfarne trykkere kunne stå ved trepressen opp mot 12 timer per dag og trykke 200–250 ark per time.¹²⁵ Arbeidet var fysisk tungt; ”der udfordres saa megen legemlig Kraftanstrængelse ved at trykke med denne Presse, at en Trykker sjeldent opnaaede nogen høi alder,” for å si det med den danske industrihistorikeren O.J. Rawerts ord.¹²⁶

Ved trykking av bøker eller aviser i større opplag, representerte trepressene en problematisk teknologi – særlig på grunn av den begrensede trykkraften som kunne

¹²³ Punkturerne lagde et hull på hver side av papiret. For at trykket skulle bli riktig når arket skulle trykkes på baksiden, var det viktig å bruke de samme hullene når papiret ble snudd og festet til punkturerne igjen.

¹²⁴ Beskrivelsen av hvordan trepressene fungerte er basert på Paulsson, Gregor (m.fl.) (red.): *Boktryckarkonst*, Stockholm 1937:359–360; Svendsen, Eyolf: ”Boktrykkmaskinens historie” i *Norsk Boktrykk Kalender* 1938:42 f; Moran 1978:34–36; Faulmann 1882:364; Gessner, Christian Friedrich: *Die so nöthig als nützliche Buchdruckerkunst und Schriftgiesserey*, bind 1, Leipzig 1740:220.

¹²⁵ Moran 1978:32.

¹²⁶ Rawert 1850:675.

oppnås. For å konsentrere kraften mest mulig måtte ikke digelen være for stor. Som regel utgjorde den bare en tredel av fundamentets størrelse. Dermed var det bare mulig å trykke små formater i én operasjon. Dersom trykkformen var større enn digelen, måtte trykkingen foregå i to omganger: Først ble fundamentet skjøvet et stykke inn under digelen slik at det kunne tas et avtrykk av halve formen – for eksempel to av fire boksider eller en av to avissider. Deretter ble digelen løftet opp og fundamentet skjøvet helt inn, slik at resten kunne trykkes. Den tidkrevende fuktingen av papiret hadde også sammenheng med det svake trykket i pressene. Og bruken av fuktig papir gjorde det dessuten påkrevet å trykke baksiden av arket så raskt som mulig – og før papiret rakk å tørke helt. Trepressene hadde med andre ord begrensninger som innvirket på både trykkkvalitet og produksjonstempo. Løsningen på dette ble en gradvis overgang til trykkpresser der flere og flere deler var laget av metall.¹²⁷

Blant de forfatterne som har skrevet om norske trykkerier og deres historie, er det få som har beskjeftiget seg med trykkpresser og teknisk utstyr annet enn i generelle vendinger. Ett unntak her er August Mortensen som både i egenskap av boktrykker, redaktør for Nordisk Trykkeri Tidende tidlig på 1900-tallet og som bidragsyter i flere jubileumshistorikker har vist interesse for temaet.¹²⁸ Med utgangspunkt i Mortensens spredte opptegnelser skal vi forsøke å si noe mer konkret om boktrykkernes presser fra Tyge Nielszøn kom til landet i 1643 til tiden rundt utgivelsen av de første norske avisene i 1760-årene. Mortensen er en av flere som har forsøkt å forstå bakgrunnen for striden mellom Tyge Nielszøn og hans oppdragsgiver Christen Staffenssøn Bang. Mortensens analyse skiller seg imidlertid ut ved at han lanserer en rent teknisk forklaring på at Nielszøn ikke oppfylte sine forpliktelser overfor Bang. Basert på vurderinger av Nielszøns produksjon og generell kjennskap til datidens trykkpresser, forteller han at den pressen Tyge Nielszøn tok med seg fra Danmark hadde en spesielt liten digel, og at den ikke kunne trykke mer enn fire sider i salmebokformat av gangen. Dermed var pressen rett og slett for liten til å trykke bøker i det formatet Bang hadde bestilt. Teorien har senere blitt kritisert av forfattere som mener at Mortensen har oversett at Tyge Nielszøn produksjon også omfattet enkelte trykksaker med større format.¹²⁹

Det er dokumentert at Bang overtok Nielszøns trykkeri, og at han i 1645 henvendte seg til domkapittelet og ba om tillatelse til å selge det.¹³⁰ Hva som videre skjedde med Tyge Nielszøns trykkpresse råder det imidlertid stor forvirring om. En teori er at pressen ble solgt til Melchior Martzan, som opprettet et nytt trykkeri i Christiania i 1647.¹³¹ En annen og mer velfundert teori er at Martzans svenner hadde

¹²⁷ Rundt 1800 kom den første rene jernpressen på markedet, og tretti år senere kom den første av disse pressene til Norge – kjøpt av Grøndahls boktrykkeri i Christiania.

¹²⁸ August Mortensen planla å opprette et boktrykkermuseum, og i den forbindelse oppsøkte han en rekke trykkerier på jakt etter både trykkpresser, verktøy og opplysninger. Museumsplanene lot seg imidlertid aldri realisere, og gjenstandene han samlet inn ble gitt til Norsk Folkemuseum.

¹²⁹ Mortensen, Aug.: "Boktrykkerkunstens indførelse i Norge", i *Mindeskrift i anledning Fabritius' boktrykkeris 75-aars jubilæum*, Kristiania 1919:11. Se kritikk av teorien i Melhus, Alf C.: "Tyge Nielssøn. Norges første boktrykker", i *Norsk boktrykk kalender* 1943:33. Dersom trykkpressens digel var så liten at den bare kunne trykke fire sider i sedes-format, betyr det at den kunne trykke to sider i oktavformat eller en side i kvartformat per avtrykk. Det ser ut til at de fleste senere trehåndpresser i Norge hadde en digel som var stor nok til å trykke en side i folioformat – altså omtrent dobbelt så stor som den digelen Mortensen beskriver.

¹³⁰ Myre 1945 (B):66.

¹³¹ Koren 1903:173.

med seg både trykkpresse og annet teknisk utstyr da de kom til Norge, og at Tyge Nielszøns presse etter hvert havnet hos bokhandleren Hans Hoff. Denne bokhandleren opprettet nemlig noen år senere trykkerivirksomhet i Christiania i konkurranse med Melchior Martzans og Valentin Kuhns etterfølger Mickel Thomessøn.¹³² Som vi har sett tidligere ble bokhandler Hoff's trykkpresse flyttet til Fredrikshald og drevet videre av Wilhelm Wedemann. En dominerende del av dette trykkeriets produksjon var flere utgaver av "Den Ny Forbedrede oc Fuldkommen Christianiæ Psalme-Bog" – en salmebok på mer enn 850 sider. Det kan med andre ord se ut til at Wedemann spesialiserte seg på trykking av små formater, og om det ikke er noe definitivt bevis, så kan dette i hvert fall sannsynliggjøre at Wilhelm Wedemann benyttet Tyge Nielszøns trykkpresse, og at denne var av en mindre type enn trykkpressen etter Melchior Martzan.¹³³

Wedemann inngikk etter hvert et samarbeid med boktrykker Thomessøn og tok trykk-pressen tilbake til Christiania. Da Thomessøn så døde i 1689, overtok Wedemann hele virksomheten og var dermed landets eneste boktrykker til sin død i 1718. Deretter drev enken trykkeriet fram til 1745. I skiftet etter henne finner vi vår eneste indikasjon på hvordan det hadde gått med de to trykkpressene som kom til landet et hundreår tidligere. Av skiftet går det fram at trykkeriet var i generelt dårlig forfatning, at de fleste skriftsortene var ukomplette, og at det bare fantes én gammel trykkpresse i dødsboet.¹³⁴ Ut fra det vi til nå har fått vite om de to pressene, er det nærliggende å tenke seg at det var den trykkpressen som Melchior Martzan sendte til landet som fortsatt var i bruk, og at Tyge Nielszøns gamle presse var blitt utrangert eller ødelagt i årenes løp. I kildene finner vi ikke flere opplysninger om Nielszøns presse, men historikeren Arne Ording har fortalt at rester av den ble funnet igjen under en loftsrydding på et Kristiania-trykkeri i 1908 og brakt til Folkemuseet.¹³⁵ Historien om loftsryddingen lar seg bekrefte, men at det var Norges første trykkpresse som ble funnet er vel heller tvilsomt.

Om vi trekker inn de opplysningene som er gjengitt tidligere i kapittelet om trykkerier utenfor Christiania, får vi følgende oversikt over hvilke trykkpresser som fantes i Norge fram mot 1760-årene: Tyge Nielszøn kom til Christiania med en presse i 1643. Melchior Martzan sendte en presse til Christiania i 1647. Peter Poulsen Nørvig hadde med seg en presse til Bergen i 1721. Jens Christensen Winding kom til Trondheim med en presse i 1739. Christopher Kothert i Bergen kan ha vært nødt til å anskaffe en ny trykkpresse etter brannen i 1751.¹³⁶ Bergenspresten Hans Mossin skaffet seg en trykkpresse rundt 1760. I tillegg er det overveiende sannsynlig at Samuel Conrad Schwach kjøpte en ny trykkpresse rundt 1760 – et par år etter at han hadde overtatt Wedemanns trykkeri med Martzans gamle presse. Så er spørsmålet: Høres det rimelig ut at en rekke boktrykkere i Norges tre største byer over en periode

¹³² Mortensen 1919:14; Grøndahl, Anders: "Boktrykkeriets utvikling i Norge", i *Norsk Boktrykk Kalender* 1940:97.

¹³³ Øverland 1909:12; Bakke og Opstad 1951:72–74.

¹³⁴ Øverland 1909:16.

¹³⁵ Ording 1932:3.

¹³⁶ Av en oversikt over trykkeriets inventar utarbeidet i forbindelse med skiftet etter at Kothert døde i 1770, går det fram at han hadde "En gl. Bogtrykker Presse". Det kan bety at trykkpressen han overtok etter Nørvig overlevde brannen i 1751, men det kan også bety at han hadde skaffet seg en brukt trykkpresse – for eksempel fra København. Oversikten er gjengitt i Wiesener 1921:23.

på 120 år klarte seg med bare seks–syv trykkpresser, og at i hvert fall én av disse pressene var i bruk i mer enn hundre år?

Det er flere forhold som taler for at det faktisk ikke var flere trykkpresser her i landet i løpet av denne tiden. For det første var trykksaksmarkedet begrenset. Alle boktrykkerne som etablerte seg i Norge hadde problemer med å skaffe seg oppdrag nok til å livnære seg. Til forskjell fra Københavns boktrykkere på samme tid, var det ingen av dem som hadde behov for mer enn én presse. For det andre representerte trykkpressene en betydelig investering – særlig fordi de måtte bestilles og hentes i København. Med begrensede midler til rådighet har nok boktrykkerne strukket seg langt med hensyn til å vedlikeholde og reparere trykkpressen sin framfor å kjøpe ny. For det tredje foregikk det ingen avgjørende teknologiske endringer som tilsa at pressene måtte skiftes ut. Vi har nevnt at nye trykkpresser etter hvert fikk flere deler av metall, men slike forbedringer var mest aktuelle når det skulle produseres trykksaker i store opplag. Og for det fjerde var det vanlig – også i land med atskillig høyere aktivitet på boktrykkerfronten enn i Norge – at trykkpressene var solide konstruksjoner som kunne brukes i tiår etter tiår.¹³⁷ Antallet trykkpresser reflekterer med andre ord at boktrykkerhåndverket lenge var en næring med svært begrenset omfang her i landet. Når dette er sagt må vi likevel holde to andre muligheter åpne: I løpet av så mange år kan det ha forekommet kjøp av nye trykkpresser uten at dette går fram av kildene. Ettersom håndverkere i Europa for øvrig hadde bygd trykkpresser gjennom flere hundre år, kan det heller ikke utelukkes at det samme ble gjort her i landet. Vi har imidlertid ingen indikasjoner på at det ble bygd trepresser i Norge før et stykke ut på 1800-tallet.

Bøker eller nyhetsblader? Følgene av et nytt håndverk

Fire trykkerier, en håndfull enkle trepresser, et tyvetalls ansatte på det meste – slik kan vi grovt sett beskrive trykkeriforholdene i Norge ca. 150 år etter at det nye håndverket hadde fått et forsiktig fotfeste her i landet. Hva slags konsekvenser fikk overføringen og spredningen av denne teknologien? På hvilke måter ble markedet for trykksaker endret som følge av at flere byer fikk sin egen boktrykker? I en viss forstand kan det hevdes at alt som ble trykt – enten det var religiøse bøker, prekener, begravelsestaler, nyhetsblader, almanakker, etiketter til apotekene eller offentlige forordninger – representerte noe nytt og dermed var en konsekvens av boktrykkerhåndverkets innføring. Men det er likevel mulig å etablere noen skiller. Alle følger av en teknologisk endring er ikke nødvendigvis like viktige, og tilgangen på trykkerier fikk ikke den samme betydningen på alle områder.

Det er en utbredt oppfatning at behovet for å få trykt religiøs litteratur utgjorde den dominerende drivkraften da de første danske boktrykkerne satte kursen nordover, og at en økende norsk bokproduksjon var det nye håndverkets viktigste konsekvens. Ikke overraskende er forfatteren av norsk bokhandlerhistorie – Harald Tveterås – talsmann for et slikt syn. Synspunktet får støtte av forfatterne av Norsk Mediehistorie, som ved hjelp av tallmateriale utarbeidet på bakgrunn av Hjalmar Pettersens

¹³⁷ Nordisk Trykkeri Tidende nr. 12/1907:128.

SCHRIFTGIESSEREI von J. D. TRENNERT in Altona.

No. 1. 2 ½

No. 2. 1 ½ 4 β

No. 3. 3 ½

No. 4. 12 β

No. 5. 12 β

No. 6. 12 β

Avisenes symboler til spalter om skipsavganger etc. kunne kjøpes hos skriftstøpere i Danmark eller i Tyskland. Disse symbolene er hentet fra J.D. Trennerts produktkatalog fra 1836

boglexikon, konkluderer med at bøker var det viktigste produktet de nye trykkeriene brakte med seg. Tallene viser at det i gjennomsnitt ble trykt én bok per år her i landet fra 1644 og hundre år framover, og at ca. ti prosent av Danmark-Norges bøker i denne perioden ble trykt i Norge.¹³⁸ Det var likevel ikke alle som ønsket å bruke de norske boktrykkerne. Kristian Koren har i sin framstilling om boktrykkerne i Trondheim påpekt at en rekke forfattere valgte å trykke bøker i København lenge etter at Norges fire største byer hadde fått trykkerier, og denne praksisen fortsatte helt fram mot slutten av 1800-tallet.¹³⁹ Arne Ording er enda tydeligere når han med henblikk på de første tiårene etter 1800 hevder at "alle bøker av betydning blev trykt i København".¹⁴⁰ De norske boktrykkerne overtok med andre ord en del av – men på langt nær hele – det norske markedet for bokproduksjon.

I en vurdering av boktrykkerhåndverkets betydning, må vi også ta hensyn til enkelte av de kildemessige svakhetene som vi tidligere har vært inne på: De trykksakene som har blitt bevart og som er tatt med i ulike oversikter over de norske boktrykkernes produksjon på 1600- og 1700-tallet, gir ikke nødvendigvis et fullstendig eller representativt bilde av hva boktrykkerne faktisk produserte. Trykksakenes karakter har sannsynligvis vært avgjørende for hvorvidt de ville bli bevart for ettertiden. Følgelig må vi anta at ulike typer leilighetstrykk, flygeblader, avislignende nyhetsblader og lignende er underrepresentert. Et eksempel som sannsynliggjør dette er at det så sent som i 1936 ble funnet en samling med 104 danske og tyske visetrykk fra årene 1617 til 1634. Hele 100 av trykkene var tidligere ukjent. Ett av dem var trykt av Tyge Nielsøn i København. Flere av dem omhandlet norske forhold – blant annet brannen i Oslo i 1624.¹⁴¹

Derneft må vi spørre oss: Hva var det nye som boktrykkerne brakte med seg til Norge? Hva slags produkter ble nå tilbudt på det norske trykksaksmarkedet som ikke hadde vært tilgjengelige tidligere? Et marked for bøker skrevet av både norske og utenlandske forfattere, og i hovedsak trykt i Danmark eller Tyskland, eksisterte lenge før de første boktrykkerne kom til landet. Norske bokhandlere regner sin historie tilbake til de første såkalte bokførerne som fikk privilegium for salg av bøker i Norge i første halvdel av 1500-tallet. Tilgangen til lokale boktrykkere senket nok terskelen for å få trykt bøker, men i prinsippet medførte ikke dette noen avgjørende markeds-messige endringer. Noen forfattere trykte bøkene sine i Norge. Andre sendte fortsatt manuskriptene sine til Danmark. Og den hjemlige produksjonen var ikke større enn at det bokkjøpende publikum fortsatt var henvist til å kjøpe importerte bøker – også om de ønsket å holde seg orientert om det nyeste innen norsk litteratur.

En viktigere nyvinning var mulighetene til å få produsert leilighetstrykk, offentlige forordninger, vers, nyhetsblader og andre avislignende trykksaker. Enkelte slike tekster omhandlet forhold i andre land og var oversatt fra andre språk. Andre hadde et sterkere lokalt preg. Og mange av dem ville neppe ha blitt trykt overhodet dersom det ikke fantes lokale trykkerier. Byborgerne benyttet anledningen til å få trykt taler eller lykkeønskningstekster ved store anledninger. For boktrykkerne selv utgjorde nyhets-blader eller viser med mer eller mindre aktuelt innhold en mulig inntektskilde.

¹³⁸ Tveterås 1950:31; Bastiansen og Dahl 2003:34 og 38.

¹³⁹ Koren 1903:177.

¹⁴⁰ Ording 1932:6.

¹⁴¹ Tveterås 1950:32, note 1.

Slike trykksaker har imidlertid blitt tillagt mindre betydning i ettertid, både fordi de hadde en mer flyktig karakter, fordi de i mindre grad har blitt bevart, og kanskje også fordi forskningen har vært mer konsentrert om bøker og om nasjonal litterær utvikling.¹⁴²

Et trykkeri var en nødvendig, men slett ikke en tilstrekkelig betingelse for avisproduksjon, og et avsluttende spørsmål i dette kapittelet blir så: Hvilken sammenheng kan vi se mellom innføringen av boktrykkerhåndverket fra midten av 1600-tallet og de første avisene som kom ca. 120 år senere? I hvilken grad er det rimelig å si at trykkeriene som ble opprettet i løpet av denne perioden representerte et teknisk grunnlag for de senere avisene, og at en viktig del av produktene deres kan anses som forløpere til disse? Boktrykkerne var med sin anstrengte økonomi og sine vanskelige markedsmuligheter stadig på jakt etter nye inntektskilder. Privilegiepolitikken utgjorde lenge et effektivt hinder mot den ettertraktede avisproduksjonen, men nyhetsbladene representerte et alternativ – om enn ikke på langt nær så lukrativt – og disse kom til å danne en glidende overgang til avisproduksjon: Teknologien var på plass, omsetningen av nyhetsblader og importerte aviser viste at et marked også var på plass. Ifølge Haakon M. Fiskaa dannet de trykte nyhetsbladene ”bindeleddet mellem den håndskrevne og den moderne avis”.¹⁴³ Privilegiene utgjorde en begrensning, men bare så lenge de privilegerte avisutgiverne hevdet sine rettigheter. Norske Intelligenz-Seddelar ble utgitt uten privilegium, og uten å møte nevneverdig motstand. En mulig forklaring på dette er at boktrykkerens nyhetsblader hadde beredt grunnen for de norske avisene, og at en avisutgivelse i Christiania ikke lenger ble betraktet som en alvorlig konkurrent på det dansk-norske avismarkedet.

¹⁴² Et unntak her er Fiskaa, Haakon: *Skrevne og trykte nyhetsblad. Katalog over blad fra og om Norge dessuten over trykte blad fra andre land i Universitetsbiblioteket i Oslo*, Oslo 1934.

¹⁴³ Fiskaa 1934:21.

2. Ekspansjon og tradisjonell teknologi – det norske avismarkedet 1763–1840

Tiden fra 1760 til 1840 var en hendelsesrik, men samtidig svært omskiftelig periode i norsk trykkeri- og avishistorie. 1760-årene markerer gjennombruddet for avisene; både Christiania, Bergen og Trondheim fikk sine første aviser i løpet av dette tiåret. Perioden fra 1770 fram til krigsårene og blokaden som ble innledet i 1807 framstår som mer statisk på dette feltet. I løpet av disse årene var Kristiansand den eneste byen som fikk sin egen avis.¹⁴⁴ Deretter skjøt utviklingen fart. Fram mot 1840 ble det opprettet en rekke trykkerier, og et tjuetalls nye aviser så dagens lys. Ekspansjonen startet i Christiania, men fra inngangen til 1830-årene bredte den seg også utover resten av landet.

Om antallet trykkerier og aviser økte, så var det én ting som endret seg lite i løpet av disse årene: Mens aviser i europeiske storbyer gikk over til mer industriell produksjon ved bruk av effektive jernhåndpresser og dampdrevne sylindrepreser – hurtigpresser – i spesialiserte avistrykkerier, så foregikk den norske avisproduksjonen fortsatt på rent håndverksmessig basis. Slik var det i de minste lokalavisene, og slik var det også i de største avisene i Christiania. Med noen få unntak besto den norske boktrykkernæringen rundt 1840 av små trykkerier som benyttet enkle håndpresser av tre til å trykke aviser, bøker og andre trykksaker som i teknisk forstand skilte seg lite fra hverandre. Avisopplagene var små, og det var også inntektene. Men avisene ble stadig viktigere for boktrykkernes økonomi, og etter 1840 skulle det ikke ta så mange år før sylindrepreser ble et vanlig syn på norske trykkerier.

I bokverket *Den svenska pressens historia* heter det følgende om perioden fram mot 1830: "Tryckteknikens utveckling kan inte ses som någon pådrivande faktor för det myckna tidningsgrundandet. Den förblev vad den varit och utgjorde snarast ett hinder för billigare tidningar i större upplagor. Såväl sättningen som tryckningen skedde alltjämt för hand, tryckningen på många håll i enkla handpressar av trä."¹⁴⁵ Ifølge forfatterne representerte altså den eksisterende trykkteknologien en flaskehals i produksjonsprosessene som forhindret masseproduksjon av svenske aviser. Ble så de norske trykkeriene og avisene rammet av dette på den måten som det svenske bokverket beskriver? Sannsynligvis ikke! For å oppnå opplagsvekst i avisene var det ikke nok å ha det tekniske utstyret på plass. Like viktig var det å ha de markedsmessige forutsetningene for en masseproduksjon, og fram mot midten av 1800-tallet var det knapt noen norske aviser som oppnådde en opplagsøkning som ikke kunne møtes ved å investere i en ekstra håndpresse eller to. Det gikk da også tretti år fra de første brukbare sylindrepresene ble solgt i England til slike presser ble tatt i bruk til avistrykking i Norge. Og i løpet av nettopp disse tretti årene fungerte den enkle trepresseteknologien snarere som et nyttig hjelpemiddel enn som et problematisk hinder for norske aviseiere. Slike trykkpresser var billige i anskaffelse – særlig etter at de fra 1820-årene ble produsert i Christiania. De skulle derfor komme til å danne et

¹⁴⁴ I 1769 fikk Kristiansand et adressekontor, og ved dette ble det i en kort periode gitt ut en håndskrevet avis. Byen fikk sin første trykte avis i 1780.

¹⁴⁵ Gustafsson, Karl Erik og Rydén, Per (red.): *Den svenska pressens historia I: I begynnelsen (tiden före 1830)*, Stockholm 2000:306.

viktig grunnlag for en omfattende etablering av nye aviser både i Christiania og i landet for øvrig.

Boktrykker Schwach og Norske Intelligenssedler

I september 1763 måtte boktrykker Samuel Conrad Schwach rykke ut til forsvar for sitt nye inntektsbringende prosjekt – ukeavisen Norske Intelligenssedler. I en anonym avisartikkel over to nummer var han ikke bare blitt kritisert for navnevalget og for rettskrivningen i avisen. Innsenderen skrev også: "Deres Tryk [er] ikke af den beste. Den er for grov og sluger formeget Rum." Han foreslo at Schwach skulle se nærmere på produktene til boktrykkerne i København, Sorø og Trondheim; der ville han finne arbeider som kunne danne mønster for hans egen avis.¹⁴⁶

Boktrykker Schwach var ikke sen om å gi svar på tiltale. Han slo fast at skriften som ble brukt verken var for grov eller for fin, men snarere passet godt for lesere i alle aldere. Intelligenssedlene hadde dessuten en typografi som var helt i tråd med hvordan Københavns aviser hadde sett ut de siste tretti årene. Når det gjaldt forslaget om å ta lærdom av Trondheims boktrykker, så burde dette "med Stiltienhed forbigaaes". Og han unnlot ikke å minne om at han "i Tydskland paa adskillige Stæder har trykt Intelligenz-Sedler, da for hver Provinz eller Stift saadan en er indrettet, og jeg derved saa at sige er oplært".¹⁴⁷ Hensikten med å henvise til håndverksbakgrunnen var nok å markere en viss faglig pondus overfor kritikere. Det var en kjent sak at Schwach hadde opparbeidet seg faglig dyktighet og erfaring ved boktrykkerier i København, Leipzig, Berlin og Paris, og også i disse byene hadde han trykt aviser.¹⁴⁸

Swach var født i den daværende prøyssiske byen Stettin i 1731. Ved inngangen til 1750-årene kom han til Norge, hvor han et års tid arbeidet hos boktrykker Jens A. Berg.¹⁴⁹ Etter noen år på reise i Europa vendte Schwach i 1758 tilbake til Norge, og drivkraften kan ha vært nyheten om at boktrykker Berg nå var avgått ved døden. Schwach giftet seg i hvert fall med enken etter Berg, han overtok trykkeriet, etter hvert fikk han både boktrykker- og bokhandlerprivilegium for Christiania, og i mai 1763 ga han altså ut Norges første regelmessige avis.¹⁵⁰

Korrespondansen om privilegietildelingen gir anledning til å spekulere litt rundt trykkeriets tekniske tilstand. Ifølge skiftet etter Wedemanns enke, som hadde drevet dette trykkeriet fram til 1745, var det i dårlig forfatning. Trykkpressen var gammel og slitt, og de ulike skriftsortene var ukomplette.¹⁵¹ Det er ingenting som tyder på at trykkeriet gjennomgikk noen avgjørende forbedringer mens det ble drevet av Jens A. Berg, og i sin søknad om privilegium understreket da også Schwach hvilken elendig tilstand trykkeriet var i. Det er for øvrig påfallende hvordan norske trykkerier på 1700-

¹⁴⁶ Norske Intelligenz-Seddeler nr. 15/1763:3.

¹⁴⁷ Norske Intelligenz-Seddeler nr. 16/1763:2.

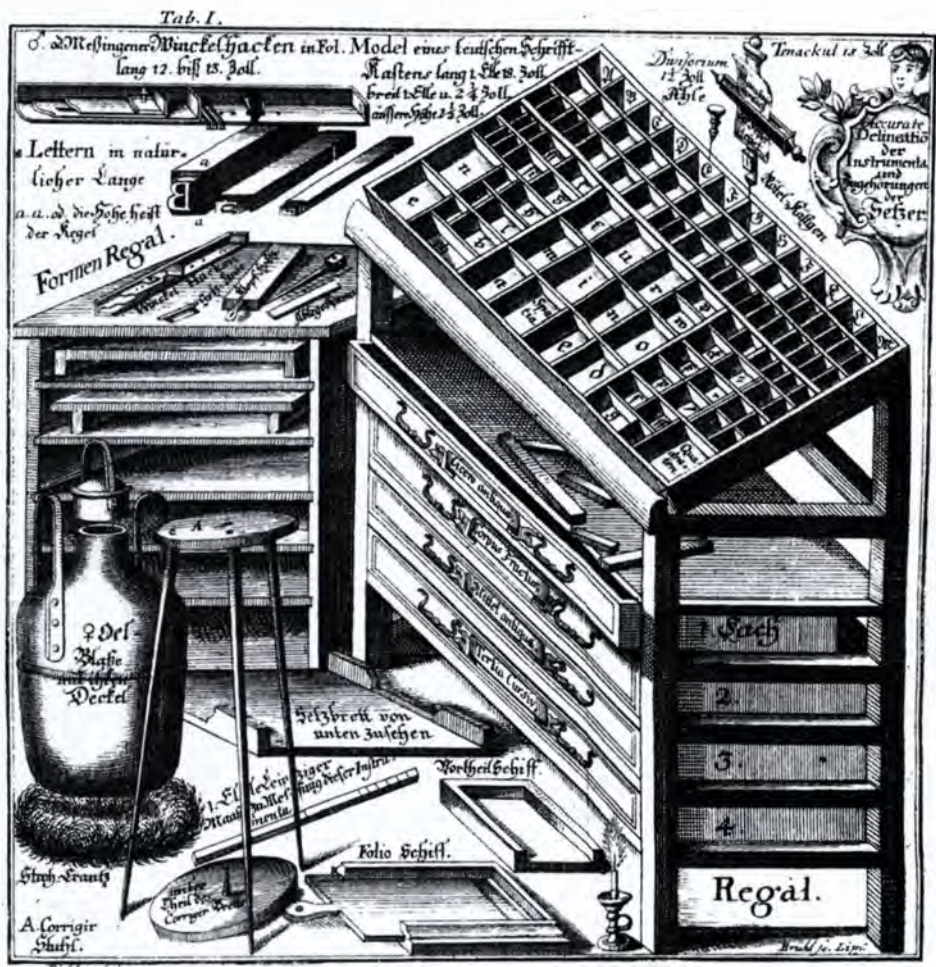
¹⁴⁸ Norske Intelligenz-Seddeler nr. 16/1763:2; Davidsen, Øyvin: *Et 200-års minne om grunnleggelsen av regelmessig pressevirksomhet i Norge*, Oslo 1963:6–7.

¹⁴⁹ Jens Andersen Berg overtok i 1746 boktrykkeriet etter sin tante – enken etter Wilhelm Wedemann.

¹⁵⁰ Schwachs barnebarn, poeten og juristen Conrad Nicolai Schwach, skriver i sine erindringer at enken etter boktrykker Berg tok kontakt med Schwach i Paris og tilbød ham stillingen som bestyrer av boktrykkeriet. Han forteller videre at Schwach i 1758 fikk et tiårs privilegium som eneste boktrykker i Christiania, og at dette ble utvidet med ytterligere ti år den 17. januar 1767. Se Stubhaug, Arild (red.): *Conrad Nicolai Schwach. Erindringer af mit Liv. Et tidsskildre fra Norge 1790–1830*, Kilden forlag AS 1992:17.

¹⁵¹ Øverland 1909:16.

og 1800-tallet ble beskrevet i forbindelse med skifter, auksjoner og søknader om ulike former for støtte, eller når boktrykkere forsøkte å komme seg inn på et marked der en annen fagmann allerede var etablert. Vi hører om ukomplette skrifter, nedslitt utstyr, gamle og utrangerte presser og bruk av dårlig papir. Slike beskrivelser har nok i enkelte tilfeller hatt taktiske begrunnelser, men ofte har de også vært reelle. Begrenset tilgang på oppdrag kombinert med høye kostnader ved å importere presser gjorde det nødvendig å bruke trykkpressene så lenge som overhodet mulig. Og det samme gjaldt kjøp av skrifter. Ofte ble aviser satt med flere forskjellige skriftsorter av økonomiske årsaker; det var både kostbart og tungvint å skaffe nytt skriftmateriell når det gamle ble slitt.

Til et velutrustet trykkeri hørte reoler, settekasser og en lang rekke redskaper. Denne tegningen er gjengitt etter Georg Friedrich Gessners firebinds verk om boktrykkerkunsten utgitt i Leipzig i 1740-årene.

Schwach mente at det var behov for omfattende og umiddelbare investeringer ved den virksomheten han skulle overta, og han fryktet at kostnadene ville overstige de inntektene som kunne oppnås som boktrykker i Christiania. For å sikre seg et nødvendig utkomme ba han derfor om en utvidelse av privilegiet slik at det også omfattet de andre byene i Akershus stift. Dette fikk han innvilget, men det ble samtidig gjort klart at han "sit Bogtrykkerie forsvarlig haver at indrette".¹⁵²

I 1760 var trykkeriet "med stor Møye og Bekostning" satt i tidsmessig stand.¹⁵³ Mangel på kildemateriale begrenser mulighetene til å gi et fullstendig bilde av hvilke utbedringer som ble foretatt, men noen slutninger kan vi likevel trekke. Schwach trengte først og fremst nye skrifter, og ut fra en vurdering av trykkkvaliteten på Norske Intelligenz-Seddeler fra 1763 er det ingen grunn til å tro at avisen ble trykt med de gamle og utslitte typene fra J.A. Bergs trykkeri. Snarere ser det ut til at den ble trykt med relativt nytt skriftmateriell. Dersom Schwach skulle skaffe seg skrifter på lovlig vis hadde han bare én mulighet; han måtte henvende seg til Johan Gottfried Pöetzsch – den privilegerte skriftstøperen i København. Pöetzsch hadde hatt enerett til å levere skriftmateriell til danske og norske boktrykkere siden 1754, og han var en mann som visste å hegne om sitt privilegium.¹⁵⁴ Vi kan derfor med stor grad av sikkerhet gå ut fra at Norges første avis ble trykt med skriftmateriell som Schwach hadde kjøpt av skriftstøper Pöetzsch – sannsynligvis i perioden 1759–1761.¹⁵⁵ Dette underbygges av Schwachs uttalelser om at hans avis ikke skilte seg fra Københavns aviser med hensyn til valg av skrift.¹⁵⁶ Ettersom magistratspresident og medeier av Jerusalem papirmølle ved Akerselva, Nicolai Feddersen, bidro til å støtte avisprosjektet økonomisk, er det for øvrig nærliggende å tenke seg at nettopp Jerusalem papirmølle leverte papiret til avisen.¹⁵⁷

Når det gjelder trykkpresser er usikkerheten større. Under forsøket på å etablere et boktrykkermuseum ved inngangen til 1900-tallet, undersøkte August Mortensen lokalene etter Opfostringshusets Bogtrykkeri. Dette trykkeriet var blitt etablert i 1815 etter at Christiania Opfostringshus hadde kjøpt både Intelligenssedlene og trykkeriet der avisen ble produsert. Den gang Schwach overtok trykkeriet hadde det bare én presse, og den var gammel og utrangert. Da Opfostringshuset overtok femti år senere, fulgte det tre trykkpresser med på kjøpet, og vi må anta at alle disse var blitt anskaffet av Schwach og hans etterfølgere.¹⁵⁸ Under sin befaring nesten hundre år etter dette igjen, fant Mortensen en tysk trepresse av eik og rester av en eldre og noe enklere trepresse. Den tyske pressen ble anslått til å være bygd på 1700-tallet, og ifølge Mortensen kunne det dokumenteres at den var blitt brukt til å trykke Intelligenssedlene, og at den hadde vært i drift fram til 1857.¹⁵⁹ Mortensen så ikke bort fra at den eldste av disse pressene kunne ha tilhørt boktrykker Wedemann, men ettersom kildene forteller oss at Wedemanns trykkeri var nedslitt allerede i 1740-årene, er dette lite

¹⁵² Sitert etter Davidsen 1963:9.

¹⁵³ Da boktrykker Schwach i oktober 1760 søkte om bokhandlerprivilegium, informerte han samtidig myndighetene om at utbedringen av boktrykkeriet var gjennomført. Se Davidsen 1963:11.

¹⁵⁴ Nyrop 1875:6; Ilsøe 1992:124.

¹⁵⁵ Se mer om dansk skriftstøping og salg av skriftmateriell til danske og norske boktrykkerier i kapittel 1.

¹⁵⁶ Norske Intelligenz-Seddeler nr. 16/1763:2.

¹⁵⁷ Fiskaa 1973:58.

¹⁵⁸ En liste over inventaret i boktrykkeriet er gjengitt hos Øverland 1909:47.

¹⁵⁹ Nordisk Trykkeri Tidende nr. 12/1910:140.

trolig. Den kan ha blitt kjøpt av S.C. Schwach, men den kan også ha blitt kjøpt etter hans tid. Når det gjelder den tyske pressen, så viser Folkemuseets datering at den sannsynligvis kom til landet etter at Schwach var død i 1781.¹⁶⁰ Ut fra beskrivelsene av tilstanden til det trykkeriet som Schwach overtok i 1758 og det utbedringsbehovet han argumenterte for, må vi uansett gå ut fra at han kjøpte seg en ny trykkpresse fra Danmark eller fra Tyskland, at dette skjedde rundt 1760, og at den nye pressen ble brukt til å trykke de første eksemplarene av Norske Intelligenssedler.

Adresseaviser i Bergen, Trondheim og Kristiansand

Den danske historikeren Erik Dal har skrevet følgende: "Målet for de avislystne bogtrykkere var et tredobbelte kgl. privilegium: et på at have trykkeri, et på at udgive en avis og et på at drive et adressekontor".¹⁶¹ En slik kombinasjon kunne på 1700- og 1800-tallet styrke enhver boktrykkers økonomi. Ved adressekontorene foregikk det annonsering og formidling av kontakt mellom kjøpere og selgere av varer og tjenester, og "Efterretninger" fra slike kontorer ble publisert i form av små håndskrevne eller trykte aviser. Intelligenssedlene i Christiania var i hovedsak et annonseorgan, og avisen ble utgitt ukentlig til tross for at Samuel Conrad Schwach verken hadde adressekontor- eller avisprivilegium. Fra innehaveren av Københavns adressekontor ble det protestert mot avisutgivelsen, men Schwach fikk likevel fortsette virksomheten sin uhindret.¹⁶²

I Bergen ble det opprettet et adressekontor i 1765, men det var ikke boktrykker Christopher Kothert som fikk dette privilegiet; adressekontoret ble opprettet av politiaktør Ole Brose. Som byens eneste boktrykker nøt Kothert likevel godt av nyvinningen. Brose startet nemlig utgivelsen av avisen *Efterretninger Fra Adresse-Contoirtet* i Bergen i Norge, og Bergens første vellykkede avisutgivelse skaffet dermed trykkeriet det stabile inntektsgrunnlaget som både Kothert og hans forgjenger Peter Poulsen Nørvig hadde forsøkt å oppnå i en årrekke. Avistrykkingen bidro til en økonomisk forutsigbarhet som nok lettet boktrykkerens hverdag, selv om inntektene fortsatt var små.¹⁶³ Brose kan på sin side ha hatt blandete følelser da han ga trykkoppdraget til Kothert. Trykkeriet var helt siden Bergensbrannen i 1751 blitt kritisert for å være i dårlig teknisk stand. Men Brose hadde ingen andre å henvende seg til, og han måtte dermed akseptere at avisen de første årene ble trykt på billig papir og med slitte typer.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Trykkpressen befinner seg i dag på Norsk Folkemuseum, og uten at det der er gjort noen grundige undersøkelser for å fastslå produksjonsåret, så antas det at den er bygd på 1800-tallet. Hvis det stemmer, så kan den altså ikke ha vært i Schwachs eie. Se også Myre 1951:17 og 27. Myre mener at restene som ble funnet kan ha tilhørt en trykkpresse bygd på 1600-tallet. Det virker imidlertid lite trolig at et boktrykkeri som skiftet både eier og tilholdssted flere ganger skulle frakte med seg gamle og utrangerte trykkpresser etter at nye trykkpresser var blitt tatt i bruk. Det er mer sannsynlig at restene stammer fra en av de tre pressene som vi vet Christiania Opfostringshus overtok i 1815.

¹⁶¹ Dal, Erik: *Dansk Provinsbogtryk gennem 500 år. En boghistorisk skitse i elleve streger*, Odense 1982:48.

¹⁶² Se mer om forsøk på å stanse Intelligenssedlene hos Davidsen 1963:26–27.

¹⁶³ Wiesener 1921:22.

¹⁶⁴ Øyvind Davidsen forteller at *Efterretninger Fra Adresse-Contoirtet i Bergen i Norge* til å begynne med ble trykt på dårlig papir og med slitte typer. Dette har han rett i, men hvorvidt det betyr at Kotherts trykkeri som sådan var nedslitt og i dårlig forfatning er imidlertid ikke like sikkert. Det finnes en rekke publikasjoner trykt av Kothert i 1750- og 1760-årene som kan tyde på at forholdene kanskje ikke var så ille likevel. Davidsen 1943:299–300; Wiesener 1921:31.

1767.

No. I.

K. allene privileg.
Adresse-Cont.

Tronhiems
Efterretning.

Forsendes med Posten

Freddagen den 3 Julii.

**En
Publicum.**

Sbo opfandt noget Nyt, som ey af
mange lastes?
Og som et Kiættarie af Daaren tidt for-
lastes,
Fordi han Folgerne og Nyttten ey
kan see,
Og troer han haver Ret til alle Ting
at lee?
Hvad saa uskyldigt kan man sig vel for-
retage,
Som ey den Banhærd har at lastes og
mishage?
Endogsaa Dyden selv ey Womi Dom
undgaar,
Hvi Kulde dette da en bedre Eliæb-
ne faae?
Jeg som Adress-Controir i Tronhiem
vil oprette,
Jeg maae med Villighed jo ogsaa vente
dette,
At det, som i vor Bye saa usædvan-
ligt er,
Ey Bisfald finde vil saa snart hos en
og hver.

De, som Indretningen endnu ey nok-
som kende,
Og forud ikke see hvad Gliid man vil
anvende,
Forandre vist sin Dom, og blive mi-
ne Folk,
Naar mit Arbejde blir sin egen beste
Tolk.
Det ligegoldigt er for mig hvad Daaren
siger,
Endskiont, hvo veed? maaskee han ogsaa
dette ligger:
I Kongens Rigsbenhavn det jo en
Mode er,
Strax Daaren sverger: Det er nyt-
tigt for enhver.
Men Daarers Roes og Last mig liges-
meget rører,
Kun Bittiges Critiqu lærvillig jeg an-
hører;
Naar deres Bisfald jeg og Understøt-
telse
Maae haabe, kan jeg freit til Daar-
ers Latter lee.
Hver Bittig ynde da, det Værk jeg her
begynder,
Jeg

Første nummer av Adresseavisen i Trondheim ble utgitt den 3. juli 1767.

Trykkeriet og oppdraget med å trykke den bergenske adresseavisen ble overtatt av Henrik Dedecken i 1770 og senere av Rasmus Haagensen Dahl og hans etterkommere. Med unntak av presten Hans Mossins trykkeri, som ble nedlagt i 1775, var det deretter bare ett trykkeri i Bergen gjennom flere tiår. Denne situasjonen var det mange som var misfornøyd med, og en av dem var skribenten Hindrich Lampe som i 1820 tok til orde for å opprette flere aviser i Bergen. "Bergens Bye har et Adresseblad, som udgives ikkuns hver 8de Dag. Dette er upaatvivlelig altfor smagløst og ufuldstændig for Norges vigtigste Kjøpstæd," skrev Lampe. Riktignok ble også tidsskriftet *Den norske tilskuer* utgitt i Bergen, men Lampe mente at det i tillegg var behov for "et Ugeblad som maatte udkomme 2de Gange hver 8de Dag". Begrunnelsen var todelt. For det første kom de eksisterende avisene ut for sjelden til å dekke borgernes og myndighetenes behov for annonsering og offentlige bekjentgjørelser. Og for det andre hadde Bergens tre trykkerier behov for flere oppdrag dersom deres eksistens skulle sikres.¹⁶⁵ De tre trykkeriene Lampe refererte til var sannsynligvis Dahls trykkeri, samt to nye boktrykkerbevillinger som var på trappene rundt 1820. Nå ble det ikke satt i gang noen nye aviser i Bergen som følge av Hindrich Lampes initiativ – og følgelig ble det heller ikke etablert noen trykkerier i tilknytning til de to bevillingene.¹⁶⁶

I en periode hvor Christiania – som landets nye hovedstad – opplevde en blomstrings-tid for både trykkerier og aviser, gikk det altså trått i Bergen. Byens neste trykkeri kom først i 1831, da boktrykker Carl Ferdinand Rode flyttet virksomheten sin fra Drammen til Bergen. Rode hadde vært utgiver av *Drammens Tidende* siden 1816, og da han kom til Bergen gikk han i gang med et nytt avisprosjekt. I 1833 lanserte han *Den Bergenske Merkur*. Ettersom Bergens adresseavis hadde annonsemonopol i byen, ble det imidlertid vanskelig for Rode å få avisen til å bære seg. C.F. Rode døde i 1834, og avisen ble nedlagt fem år senere. Annonsemonopolet var etter all sannsynlighet en sterkt medvirkende årsak til at en by av Bergens størrelse hadde så få trykkerier og aviser. Privilegiet ble stadfestet av Høyesterett i 1854, men i 1865 ble det innløst av Bergen kommune mot en erstatning på 30 000 spesidaler.¹⁶⁷

Da Bergen først hadde fått sitt adressekontor, lot den unge Trondheims-juristen Martinus Nissen seg også inspirere. Rett før jul i 1766 søkte han kongen om bevilling til å opprette et "Adresse Kammer herudi Byen". Med henvisning til hvor nyttige slike kontorer hadde vist seg å være i København og i Bergen, argumenterte Nissen for at både privat handel og spredning av offentlig informasjon ville lettes betraktelig dersom også Trondheim fikk et adressekontor. Søknaden ble ikke anbefalt av de lokale myndighetene, som for det første mente at informasjonsbehovet var sterkt overdrevet, og for det andre uttalte at byens boktrykker, Jens Christensen Winding, hadde krav på beskyttelse mot den typen konkurranse som et adressekontor ville innebære. Ifølge historikeren Wilhelm K. Støren skjøv de lokale makthaverne boktrykkeren og hans interesser foran seg, mens deres motstand egentlig bunnet i frykt for offentlig kritikk av egen virksomhet dersom byen fikk et adressekontor og en avis.¹⁶⁸ Fra myndighetene

¹⁶⁵ Lampe, Hindrich: *Noget om Bergens Byes offentlige Blade, fornemmelig med Hensyn paa de efter Sigende nye oprettende Bogtrykkerier. Forslag til en forbedret Indretning og oftere Udgivelse af Bergens Adresseblad*, Bergen 1820:4–5.

¹⁶⁶ Wiesener 1921:35.

¹⁶⁷ Høyer 1995:157.

¹⁶⁸ Støren, Wilhelm K.: *Adresseavisen to hundre år. Fra poststrytternes til telesatlittenes tidsalder*, Trondheim 1967:16.

i København ble søknaden likevel innvilget, og fredag den 3. juli 1767 ble første nummer av Nissens avis utgitt under tittelen: K. allene privileg. Tronhiems Adresse-Cont. Efterretning – senere mer kjent som Adresseavisen.¹⁶⁹

Støren kan ha hatt rett i sin analyse. For boktrykker Winding representerte i hvert fall trykkingen av Adresseavisen snarere en forbedring enn en forverring av hans kår – og risikoen var mindre enn om han hadde drevet avisen selv. Fram til da hadde han trykt noen bøker i ny og ne og en del leilighetsvers som byens borgere kunne abonnere på. Nå fikk han som fast oppdrag å trykke en firesiders avis hver uke. Opplaget var riktignok ikke større enn to hundre til å begynne med, men dette steg etter hvert, og det skulle også vise seg at avisen og annonseprivilegiet for lang tid framover fungerte som et effektivt hinder for etablering av konkurrerende aviser og trykkerier. Trondheim fikk ikke sitt andre trykkeri før dansken Thorkild Borg etablerte seg i byen i 1831. Borg forsøkte seg med flere avis- og tidsskriftsutgivelser – deriblant Trondhjems Stiftstidende, som han ga ut fra 1836. Men da han tilbød byens innbyggere å annonsere i avisen til en pris per linje som var halvparten av hva det kostet i Adresseavisen, fikk han et søksmål på nakken. Borg hevdet at annonseprivilegiet både var udemokratisk og i strid med Grunnlovens bestemmelser om næringsfrihet, og saken gikk helt til Høyesterett. Her ble det slått fast at Adresseavisens enerett fortsatt gjaldt, at Thorkild Borg ikke hadde rett til å ta inn annonser i avisen sin, og at han måtte betale erstatning til Adresseavisens eiere. Ettersom Adresseavisens privilegium også omfattet Nordvest-landet og hele Nord-Norge, ble det flere rettslige sammenstøt i årene som fulgte. De fleste av dem ble løst i minnelighet ved at lokalaviser i andre byer betalte en mindre årlig avgift til Adresseavisen, inntil privilegiet – ved statlig mellomkomst – ble innløst i 1877.¹⁷⁰

Kristiansand fikk adressekontor og en håndskrevet adresseavis i 1769. Avisen kom imidlertid ikke ut med mer enn noen få nummer før innehaveren av adresseprivilegiet flyttet fra byen.¹⁷¹ Deretter gikk det ti år før byen fikk sin første trykte avis – Christiansandske Ugeblade – som ble utgitt av boktrykker Andreas Swane fra 1780 til 1788. Avisen skal til å begynne med ha blitt trykt på en gammel tobakkspresse, og ifølge tidligere beskrivelser var trykkeriet så dårlig utstyrt med skriftmateriell at satsen fra de to første sidene som ble trykt måtte legges av igjen før de to siste sidene kunne settes og trykkes.¹⁷² Fra 1786 foreligger det imidlertid en fortegnelse som viser at trykkeriet hadde gjort framgang rent teknisk sett. På det tidspunktet hadde Swane en trykkpresse, tolv typekasser med latinske og danske bokstaver, tre kasser med tittel-bokstaver, to sluttrammer av jern, sju settebrett og åtte skiff.¹⁷³ Trykkeriet ble i 1789 solgt til rådmann Michael Glückstad og kjøpmann Daniel Isaachsen, som samme år fikk bevilling til å drive både adressekontor og trykkeri. I 1790 begynte de å gi ut Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger, og

¹⁶⁹ I forbindelse med Adresseavisens 200-års jubileum i 1967, utga avisen en faksimileutgave av hele 1767-årgangen.

¹⁷⁰ Støren 1967:149 f.

¹⁷¹ Fiskaa, Haakon: *Den norske presse før 1850*, Ny utgave ved Helge Giverholt. Norsk Pressemuseums skrifter nr. 3, Fredrikstad 1985:15. Adressekontoret i Kristiansand ble opprettet av tollkontrollør Hans Dreyer, som senere flyttet det til Arendal.

¹⁷² Wium, B.A.: "Primitive forhold", i *Norsk Boktrykk Kalender* 1934:98; Nordisk Trykkeri Tidende nr. 7/1900:52.

¹⁷³ Seland, Johs.: *Med Fædrelandsvennen i hundre år 1875–1975*, Kristiansand 1975:21. Med latinske og danske bokstaver menes antikva og fraktur/gotisk skrift.

dermed hadde også Kristiansand fått en trykt adresseavis som brakte annonser, men etter hvert også en del nyhetsstoff.

Boktrykkerbyen Christiania

I 1808 hadde København 22 trykkerier med til sammen 69 trykkpresser. Av disse var det bare 38 som helt eller delvis var i drift. Årsaken til at så mange trykkpresser sto stille var økonomiske vanskeligheter, papirmangel og redusert etterspørsel etter trykksaker som følge av krigen mot England og Sverige.¹⁷⁴ Christiania hadde på samme tid bare ett trykkeri. Det tilhørte boktrykker Nils Jørgen Berg, og herfra ble Intelligenssedlene utgitt med to nummer per uke.¹⁷⁵ Mens krig og blokade slo negativt ut for Københavns boktrykkere, ble virkningen annerledes i Christiania. Riktignok ble det vanskelig å skaffe både skriftmateriell og papir, men transportproblemene rammet samtidig bok- og avisimporten og satte dessuten kjepper i hjulene for dem som hadde tenkt å sende manuskripter til trykking i Danmark. Dermed fikk markedet for trykksaker i Christiania et oppsving som skulle vise seg å bli varig. I løpet av få år dukket det opp en rekke aviser, ukeblader og tidsskrifter. Mange av dem ble døgnfluer. Enkelte overlevde i noen år. Men noen oppnådde å få en langvarig og sentral plass i det norske pressebildet. Parallelt med veksten i antall publikasjoner, økte også produksjonskapasiteten. Fram mot 1840 steg antallet trykkerier i byen fra ett til femten.

Med høyt aktivitetsnivå og glødende engasjement kom presten Niels Wulfsberg til å markere seg sterkt i denne perioden. I 1807 ga han ut et lite blad med krigsnyheter. Året etter lanserte han avisen *Tiden*, som skilte seg ut fra datidens annonsepregede aviser ved å være mer nyhetsorientert. Omtrent på samme tid ble for øvrig den offisielle avisen *Budstikken* etablert. Alle disse publikasjonene ble trykt hos boktrykker N.J. Berg. Men Wulfsberg slo seg ikke til ro med å være blad- og avisutgiver; han sikret seg også bevilling til å starte eget trykkeri. På grunn av krigen tok det tid å skaffe trykkpresser og skriftmateriell, men i 1809 ble virksomheten ved Christianias andre trykkeri satt i gang.¹⁷⁶ Wulfsberg overlot driften til Christopher Grøndahl, som med fagutdannelse fra København og med erfaring som faktor og avistrykker i Kristiansand, hadde de rette kvalifikasjonene. Det første faste trykkoppdraget Grøndahl ga seg i kast med var avisen *Tiden*, som Wulfsberg nå ville ha trykt i sitt eget trykkeri. Tre år senere kjøpte for øvrig Grøndahl hele trykkeriet. Han konsentrerte seg etter hvert om å produsere bibler og annen religiøs litteratur, men de første årene trykte han også aviser; deriblant *Den norske Rigestidende* og de to opposisjonsavisene *Det norske Nationalblad* og *Patrouillen*. *Det norske Nationalblad* trykte han riktignok bare to utgaver av. Han var bekymret for at avisen skulle gi ham

¹⁷⁴ Ilsøe 1992:234; Sommerfeldt, W.P.: *Grøndahl & Sønns boktrykkeri og bokhandel 1812–1912*, Kristiania 1912:18.

¹⁷⁵ Boktrykker Samuel Conrad Schwach drev Intelligenssedlene fram til sin død i 1781. Deretter ble både boktrykkeriet og avisen overtatt av hans stesønn, Jens Ørbek Berg. Da Ørbek Berg døde i 1802, overtok enken og sønnen – Lene og Nils Jørgen Berg – virksomheten. På Lene Bergs initiativ begynte avisen å komme ut to ganger per uke fra 1805, og to år etter skiftet den navn til Christiania Intelligenssedler.

¹⁷⁶ Ifølge Høeg, Tom Arbo (red.): *Norske aviser 1763–1969. En bibliografi*, Oslo 1973, side 504, ble *Tiden* trykt i Wulfsbergs boktrykkeri fra nr. 27/1808. Ifølge Jacobsen 1983, side 115 ble ikke boktrykkeriet satt i drift før ved St. Hans 1809.

problemer overfor myndighetene, og da utgiveren, bokhandler Hans Abel Hielm, ikke ville avgi en skriftlig og bevitnet erklæring om at han påtok seg det fulle ansvaret for avisens innhold, sa Grøndahl fra seg trykkoppdraget.¹⁷⁷

I 1811 fikk Christiania sitt tredje trykkeri. Denne gangen kom initiativet fra en utlært fagmann – dansken Johan Jacob Lehmann – som hadde vært faktor ved N.J. Bergs trykkeri siden 1806. Ved utgangen av 1810 hadde Lehmann skaffet seg "15 à 1600 Pund Typer og 2de Presser samt flere til et Bogtrykkeri henhørende materialer", og med finansiell hjelp fra Det kgl. Selskab for Norges Vel, bygde han opp byens best utstyrte trykkeri.¹⁷⁸ Lehmann var øyensynlig en viktig mann for N.J. Berg; da han forsvant, gikk det raskt nedover med den tekniske kvaliteten på avisene som ble trykt ved landets eldste trykkeri. Det endte med at Lehmann overtok oppdraget med å trykke Budstikken, og i en kort periode trykte han også Intelligenssedlene.¹⁷⁹

Wulfsberg var en avisutgiver som ville ha sitt eget trykkeri, mens Lehmann først og fremst var en fagutdannet boktrykker på jakt etter faste trykkoppdrag. Hvordan foregikk så den videre utbyggingen av Christianias boktrykkerbransje, og hvordan var sammenhengen mellom avisutgivelser og trykkerier i årene fram mot 1840? Det mest slående inntrykket vi får av perioden er egentlig den store variasjonen. Fem av trykkeriene ble startet av bokhandlere som ønsket å utvide virksomheten sin, og noen av disse ga også ut aviser. Fem ble satt i gang av faglærte typografer som med erfaring fra andres trykkerier ønsket å starte egen virksomhet. Og de fem siste ble etablert av avis- eller bladutgivere enten parallelt med, eller etter at de var kommet i gang med utgivelsen av sine publikasjoner.

Men også innenfor disse tre gruppene var det variasjoner: Bokhandler Hans Abel Hielm utga Det Norske Nationalblad i 1815, opprettet trykkeri i 1817, og overtok selv trykkingen av avisen i 1818. Prokurator og bokhandler Hans Tøger Winther etablerte boktrykkeri i 1826 og ga deretter ut ulike tidsskrifter med Norsk Penning-Magazin fra 1834 som det mest suksessfulle. Winther hadde for øvrig markert seg ved å etablere et av Norges aller første litografiske trykkerier, hvor han blant annet trykte illustrasjoner som ble lagt ved Norsk Penning-Magazin. Han var dessuten tidlig ute med å eksperimentere med fotografering, og i 1845 skrev han Norges første lærebok i fotografi.¹⁸⁰ Bokhandler Johan Dahl startet Den Constitutionelle i 1836 og overtok samme år trykkeriet der de første utgavene av avisen var blitt trykt. Typografen Johan Jørgen Krohn hadde vært faktor hos H.T. Winther inntil han i 1827 opprettet sitt eget trykkeri i Akersgata i Christiania. Krohn forsøkte seg – uten hell – på en rekke blad- og avisutgivelser. Fra 1831 til 1837 ga han imidlertid ut avisen Statsborgeren – først med Peder Soelvold og senere med Henrik Wergeland som redaktører. Fredrik Trondsen Steen hadde enda mindre hell med seg som avisutgiver. Han var utlært typograf ved Grøndahls boktrykkeri, og i 1829 startet han egen virksomhet med å søke

¹⁷⁷ Christopher Grøndahls karriere er grundig beskrevet i Sommerfeldt 1912 og Jacobsen 1983. Se også artikkel om Grøndahl i serien "Bogtrykkerkunstens repræsentanter i Norge" VII, i *Nordisk Boktrykkertidende* nr. 5/1902:33 f. Se mer om boktrykker Grøndahl i denne framstillingens kapittel 3.

¹⁷⁸ Fra Johan Jacob Lehmanns søknad om lån fra Det kgl. selskab for Norges vel 29.12.1810. Sitert etter Jacobsen 1983:117.

¹⁷⁹ "Bogtrykkerkunstens repæsentanter i Norge" V, i *Nordisk Trykkeritidende* nr. 4/1901:26.

¹⁸⁰ Erlandsen, Roger: *Pas nu paa! Nu tar jeg fra Hullet!*, forlaget Inter-View A/S, 2000:35 f; Seip, Dirik Arup og Amundsen, Leiv: *Henrik Wergeland og boktrykkerne*, Oslo 1958:37–43.

Steffens Dierck er Hølle-Oph
 løstning i Almindelighed og heftig
 og Sundhed i Uddenselse i Sø-
 deledet. Det forordenes aldeles
 frit med Volsen, og revideres
 hos samtlige Polimerne og Pol-
 annerne i Alget. Subscritio-
 nen glæder for 1 Aar og videre,
 naar Ophgite ei finder Sted
 inden November Maanedes
 Begyndelse.

Læsning af blandet Indhold

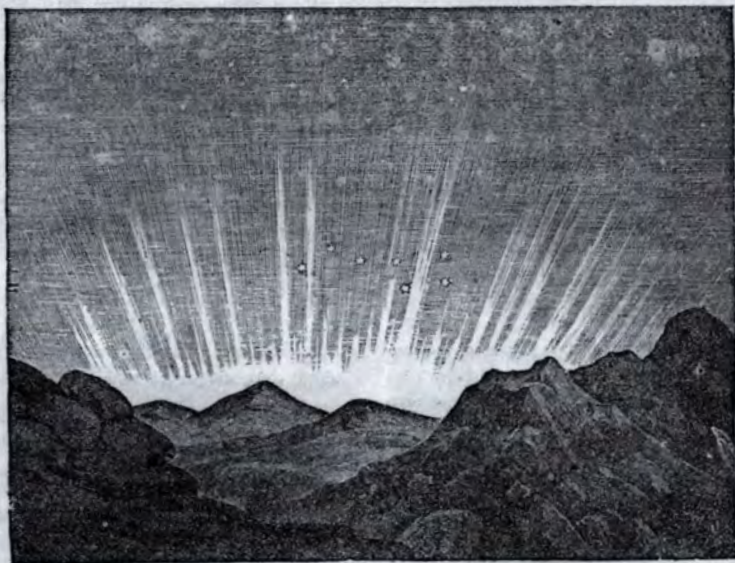
eller

Deene er vedest billig, nemlig i Edd. 24 f. om Næret, hvor for lovenes 24 Aar stort Dværgformat, ledtogede deels af litho-grapherede Tegninger, deels af Eitragplader med Afsnit af franske, engelske og indiske smukke Stereocromplader, hvilke ogsaa afstrektes i Tæsten. Tegningens nye Antal udgør aarlig 96
Ettaler.

July 1836.

Tredie Aargang.

Syvende Heste.

Nordlyset.

Endfjende vi allerede forhen i dette Skrifte 2den
Udgang Side 303—304 have givet vore Læsere en
kort Beskrivelse af Verdisfat, troer vi dog at det nu,
da vi kunne levere ovennævnte Exerceptyp. Udbildning
af dette markkelige Meseer, ikke vil være uden Inter-

reise for Arkivets Bædere at erholde en nøiere detaille-
ret Underretning om saanne, saa meget mere, som
saa mange nye Abbonnenter ere tilkomne.

Nordtys kaldte vi et af de pragtfuldeste og
Rijneeste Lustggn, man kjender, og hvis Oprindelse

Norsk Penning-Magazin ble utgitt av Hans Tøger Winther fra 1834.

etter abonnenter og annonsører til "Christiania Adresse-Avis". Det ser imidlertid ut til at dette avisprosjektet stoppet på planleggingsstadiet. I 1818 gjenopplivet Niels Wulfsberg boktrykkerbevillingen sin, og i januar året etter begynte å gi ut Morgenbladet fra eget trykkeri. Etter få år solgte han trykkeriet til sin faktor, Rasmus Hviid, som også overtok som redaktør av avisen. Senere gikk Wulfsberg inn på eiersiden igjen sammen med R. Hviids enke. Forretningsmannen og politikeren Ludvig Mariboe startet avisen Patrouillen i 1824. Den ble trykt ved fem forskjellige trykkerier i og utenfor Christiania, inntil Mariboe selv opprettet trykkeri og overtok trykkingen i 1829.¹⁸¹

Det vide spekteret av aktører samsvarer godt med den beskrivelsen historikeren Harald Tveterås har gitt av de "akademiske boktrykkerforleggere" i Christiania på begynnelsen av 1800-tallet. Det karakteristiske trekket ved disse var først og fremst deres mangfoldige virksomhet som boktrykkere, forleggere, forfattere og redaktører for aviser og tidsskrifter.¹⁸² Det er ellers verdt å legge merke til at i de tre ulike gruppene som etablerte trykkerier i Christiania, så var de profesjonelle boktrykkerne minst aktive med hensyn til å stifte nye aviser eller tidsskrifter. Det kan ha sammenheng med at den generelle markedsutviklingen sikret dem trykkoppdrag nok, og dette skilte dem fra de fagutdannede boktrykkerne som fra 1830-årene etablerte seg utover landet. Mange av disse startet trykkeri og avis på samme tid.

Veksten i antall trykkerier i Christiania var betydelig, og den stilte den norske hoved-staden i en særstilling sammenlignet med de andre byene som også hadde fått trykkeri relativt tidlig. Opplysninger om etableringen av trykkerier i Norge i første halvdel av 1800-tallet finner vi blant annet i amtmennenes femårsberetninger og i Jens Krafts topografisk-statistiske beskrivelser. Kildene er ikke like dekkende for alle perioder. I amtmennenes beretninger er det enkelte boktrykkere og byer som åpenbart er oversett, og det skaper dessuten problemer at boktrykkerne til ulike tider har blitt kategorisert som "fabrikanter og kunstnere", "andre borgere" og "håndverkere".¹⁸³ Jens Krafts statistiske opplysninger stemmer bedre overens med annet kildemateriale.¹⁸⁴ Han forteller at Christiania i 1819 hadde fem trykkerier, at disse til sammen hadde ni trykkpresser, og at de sysselsatte 34 arbeidere. I 1839 hadde byen 15 trykkerier med 35 trykkpresser og 95 arbeidere.¹⁸⁵ Tallene viser med andre ord en økning av trykk-kapasiteten som ikke bare skyldtes at det var blitt flere trykkerier, men

¹⁸¹ Opplysningene i dette avsnittet er i første rekke hentet fra August Mortensens artikkelserie "Bogtrykkerkunstens repæsentanter i Norge" i *Nordisk Trykkeri Tidende* fra 1900 og utover, og fra Jacobsen 1983.

¹⁸² Tveterås 1950:224 f. Se også Høyer 1995:161 f.

¹⁸³ Statistiske Tabeller, 1827; Oversigt over de af Amtmændene afgivne Rapporter angaaende Norges oekonomiske Tilstand m.m. ved Udgangen af Aaret 1829; Beretninger om Den oekonomiske Tilstand m.m. i Norge ved Udgangen af Aaret 1835, underdanigst afgivne af Rigets Amtmænd, Christiania 1836; Tabeller, henhørende til den efter Finants-, Handels- og Told-Departementets Foranstaltning i Trykken udgivne Beretning om Rigets oekonomiske Tilstand i Aarene 1836–1840, Christiania 1843; Beretning om Kongeriget Norges oekonomiske Tilstand i Aarene 1836–1840, Christiania 1843; Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1840–1845 med tilhørende tabeller, Christiania 1847; Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1846–1850 med tilhørende tabeller, Christiania 1853.

¹⁸⁴ Opplysninger om etablering av boktrykkerier i denne perioden finnes blant annet i: Riksarkivet. S-1038/Justisdep., Sivilkontoret C, serie E – sakarkiv ordnet etter emne. Nr. 57 og 58: Bevillinger til å opprette og drive boktrykkerier I og II, 1823–1839.

¹⁸⁵ Kraft, Jens: *Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge, Anden omarbeidede Udgave, Første Deel*, Christiania 1840:140.

også at det gjennomsnittlige antallet trykkpresser per trykkeri hadde økt. På samme tid hadde Kristiansand fortsatt bare ett trykkeri, riktignok med fire trykkpresser, mens Bergen og Trondheim hadde to trykkerier hver.¹⁸⁶

Forklaringen på veksten i antall aviser og trykkerier er sammensatt. Før 1814 bidro krigen og avsondringen fra Danmark til en generell forbedring av markedsforholdene for boktrykkerne. Redusert avisimport kombinert med publikums interesse for krigsnyheter, la dessuten grunnlaget for nye og andre typer aviser enn de tradisjonelle adressebladene. Nasjonale strømninger i befolkningen virket i samme retning, og en forening som Det kgl. Selskab for Norge Vel var aktiv både som oppdragsgiver og som økonomisk støttespiller for boktrykkerne. Niels Wulfsberg, Jacob Lehmann og Christopher Grøndahl var blant dem som fikk lån fra denne foreningen. Da krigen først var over og bruddet med Danmark var et faktum, var det nye krefter som drev utviklingen videre. Christiania ble hovedstad med alt det innebar av nye offentlige institusjoner, og byen hadde kort tid i forveien også fått universitet. Dette var forhold som fikk stor betydning for boktrykkerne og deres arbeidsmarked. Det må dessuten legges til at bedre økonomiske konjunkturer fra ca. 1830 åpnet for en økning av både bok- og avisproduksjonen så vel i hovedstaden som i landet for øvrig.¹⁸⁷

Boktrykkerekspansjon og lokalaviser

Typografen Hans Gundersen hadde gått i lære hos boktrykker Lehmann i Christiania. I 1827 startet han sitt eget lille trykkeri i Kongens gate, hvor han blant annet trykte bilag til avisen Patrouillen. Men virksomheten kastet lite av seg, og i 1832 tok Gundersen trykkpressen med seg og flyttet til Fredrikshald. Her åpnet han trykkeri og begynte så å si umiddelbart å gi ut avisen Smaalenenes Amtstidende. Til å hjelpe seg med produksjonen ansatte han typografen Hans Larsen, som noen år tidligere hadde fullført læretiden sin ved Opfostringshusets Bogtrykkeri i hovedstaden. Da Gundersen døde i 1838, bare 36 år gammel, overtok Larsen både trykkeriet og avisen.

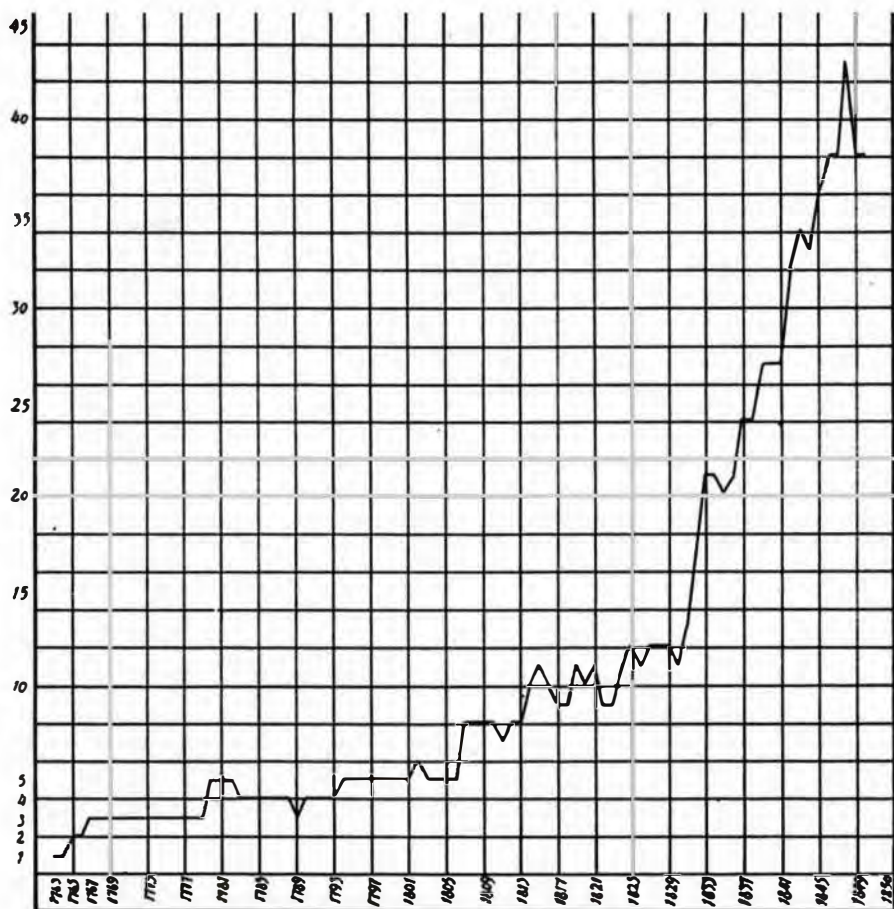
Fredrikshald var på denne tiden en relativt stor by i norsk sammenheng og den klart største byen i Østfold. Sagbruk, trelasteksport og tidlig industriell virksomhet – som bomullsspinning og tobakksproduksjon – la grunnlaget for en sterk økonomisk vekst, og fra 1815 til 1865 økte folketallet fra ca. fire tusen til drøyt ni tusen. Byen utgjorde et knutepunkt for handel på begge sider av svenskegrensen, og det høye økonomiske aktivitetsnivået bidro til å skape et marked for både aviser og avisannonser.¹⁸⁸ I 1842 fikk boktrykker Larsen konkurranse fra Richard Gottfred Neeb og Halvor Rasmus Thane, som etablerte et trykkeri og grunnla avisen Fredrikshaldsposten. Det gikk imidlertid ikke mer enn et års tid før både avisen og trykkeriet ble nedlagt.

To år senere kom nok en boktrykker til Fredrikshald. Christen Olsen hadde trykt Morgenbladet hos R. Hviids enkes bogtrykkeri i Christiania, og der hadde han

¹⁸⁶ Kraft, Jens: *Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*, Anden omarbeidede Udgave, Fjerde Deel, Christiania 1842:166; Kraft, Jens: *Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*, Anden omarbeidede Udgave, Tredie Deel, Christiansand 1838:247.

¹⁸⁷ Fiskaa 1985:44 f; Bastiansen og Dahl 2003:110 f.

¹⁸⁸ Forstrøm, O.: *Fredrikshald i 250 aar*. II del, Fredrikshald 1915. (Faksimileutgave Munkedal 1990: 55 f; Eliassen, Sven G.: *Små len – ett amt. Østfolds historie*, bind 3, Sarpsborg 2004:96 og 302.

Antallet aviser i Norge vokste sakte men sikkert fram mot 1830, for deretter å øke kraftig. Grafen er hentet fra Haakon M. Fiskaas arbeid om norske aviser fram mot 1850.

spart opp nok penger til å kjøpe sin egen trykkpresse. I 1844 startet han Fredrikshalds Budstikke, og i 1852 kjøpte han opp det konkurrerende trykkeriet i byen – som nå ble drevet av Hans Larsens enke – og slo sammen Smaalenes Amtstidende og Fredrikshalds Budstikke. Etter tre år som enerådende boktrykker og avisutgiver i byen fikk Olsen igjen en konkurrent; nok en gang kom Richard G. Neeb på banen med både trykkeri og ny avis – Fredrikshalds Tilskuere. Avisen kom til å bestå, men Neeb solgte seg ut etter kort tid.¹⁸⁹ I løpet av drøyt tjue år – fra 1832 til 1855 – var det altså seks personer som forsøkte seg som boktrykkere i Fredrikshald, og som grunnlag for virksomheten sin startet de i alt fire aviser. På mange måter gir utviklingen på boktrykker- og avisområdet i Fredrikshald et godt og representativt bilde av denne ekspansive fasen i norsk pressehistorie.

Haakon M. Fiskaa har beskrevet perioden fra 1830 til 1850 som en gjennombruddstid for lokalpressen her i landet. I løpet av disse årene ble det etablert nærmere 30 trykkerier utenom de største byene og stiftet rundt 60 lokalaviser og blader.¹⁹⁰ Men var sammenhengen mellom trykkeriene og avisetableringene like tett som vi får inntrykk av gjennom eksemplene fra Fredrikshald? Filologen og den tidligere redaktøren av Kristians Amtstidende, Jakob Løkke, syntes i hvert fall å være av den oppfatning. I 1871 skrev han følgende i Folkevennen: ”Den forholdsvis raske Udvikling af Bogtrykkerkunsten siden 1814 skyldes væsentlig den tiltagende Avislitteratur. Den fornemste Sysselsættelse for Presseerne udenfor Kristiania er nemlig at trykke Aviser. Trykningen af egentlige Bøger foregaar for den allerstørste Del i Kristiania; adskilligt, mest af religiøst Indhold, trykkes i Bergen og især i Stavanger.”¹⁹¹ Standpunktet har senere blitt støttet av historikeren Rolf Baggethun, som mener at avisene utgjorde hovedbeskjeftigelsen for de lokale trykkeriene, men at de likevel var avhengige av andre oppdrag for å sikre seg et tilstrekkelig inntektsgrunnlag.¹⁹²

For lokale boktrykkerier i Danmark har en tilsvarende situasjon blitt dokumentert. Fram mot 1830 ble det opprettet rundt et dusin danske provinsaviser. Selv om mange trykkerier var etablert i tilknytning til et adressekontor eller en bokhandel, og selv om alle forsøkte å skaffe seg andre trykkoppdrag, så var det ”åbenlyst, at aviserne var af aldeles afgørende betydning”. Uten den faste, løpende inntekten som en avis førte med seg, var det få som ville klart å overleve.¹⁹³ Både for norske og danske trykkeriers vedkommende er det imidlertid klart at utgivelse av en avis langt fra var noen garanti for suksess; det finnes en rekke eksempler på trykkerier og lokalaviser som fikk et svært kort liv.

Mens Løkke framhevet etterspørselen etter aviser som den viktigste årsaken til etableringen av trykkerier utover landet, har Haakon M. Fiskaa skrevet omtrent det motsatte. For Fiskaa var lokalavisenes framvekst en følge av den boktrykker-ekspansjonen som pågikk fra ca. 1830 og utover. Veksten var tilbudsledet, og den hadde klarere sammenheng med den generelle økonomiske framgangen i samfunnet enn med ”den åndelige og politiske reisning i folket”. De fleste nye boktrykkerne kom

¹⁸⁹ Bakke og Opstad 1951:73–74; Jacobsen 1983:192–193; Arnesen, Arne: *Våre provinstrykkerier 1814–1875: Deres grunnleggelse og første trykk*, Oslo 1943:15.

¹⁹⁰ Fiskaa 1985:44 f; Bastiansen og Dahl 2003:113.

¹⁹¹ Folkevennen 1871:542.

¹⁹² Baggethun, Rolf: *Gjengangeren 125 år 1851–1976*: Bind 1 Stenberg-epoken 1851–1900, Horten 1975:11.

¹⁹³ Dal 1982:68; Dal, Erik: *Odense bogtryk 1482–1974*, Odense 1974:29.

fra Christiania. De var først og fremst opptatt av å drive trykkeri. Men for å spe på inntektene begynte en del av dem å gi ut aviser, eller de startet bokhandel. Fiskaa hevder at det bare unntaksvis ble etablert et trykkeri fordi noen ønsket å gi ut en avis.¹⁹⁴ Tilsvarende har Gunnar Christie Wasberg lagt avgjørende vekt på etableringen av trykkerier og på boktrykkernes innsats for å forklare framveksten av avisene, og ifølge Svernik Høyer kan man "nesten si at avisetableringene ble en direkte konsekvens av den økte trykkekapasiteten i landet".¹⁹⁵

I sin bok om norske provinstrykkerier presenterer Arne Arnesen et noe mer sammen-satt bilde av situasjonen. Riktignok innleder han med å fastslå at "nesten alle våre byer har fått sine trykkerier i forbindelse med lokalpressens utvikling i det 19. århundre", men i gjennomgangen av 58 norske byer og steder og deres trykkerier i årene 1814–1875, påviser han at enkelte trykkerier ble opprettet uten at det ble gitt ut noen avis, at mange trykkerier hadde en til dels omfattende produksjon av bøker og andre trykksaker ved siden av aviser, og at det ikke nødvendigvis var slik at boktrykkeren selv tok initiativ til avisutgivelsene.¹⁹⁶

De mange og ulike synspunktene på årsakssammenhenger når det gjelder framvekst og utvikling av lokalaviser og trykkerier fra 1830-årene, kan tyde på at letingen etter entydige forklaringer ikke er det mest fruktbare på dette feltet. Kanskje er det riktigere å snakke om vekselvirkninger og i enkelte tilfeller også om en form for symbiose mellom de to typene virksomhet? Og muligens er bildet av boktrykkerne og deres avisproduksjon utenfor de største byene like variert og sammensatt som vi så det var i Christiania?

Da Hans Gundersen etablerte seg som boktrykker i Fredrikshald, hadde han lang tid i forveien diskutert mulighetene for å gi ut en avis med Johannes Musæus, som var adjunkt ved byens latinskole. De to ble enige om at Gundersen skulle flytte trykkeriet sitt fra Christiania til Fredrikshald, at det skulle utgis en avis, og at Musæus skulle være redaktør.¹⁹⁷ Dermed er det vanskelig å si om det var Musæus og hans ønske om å gi ut en avis, eller om det var Gundersens ønske om å sikre seg et trykkoppdrag som ble avgjørende for at avisutgivelsen ble en realitet.¹⁹⁸ I Tromsø ga den danske boktrykkeren Jørgen Rasmussen i 1832 ut Finmarkens og Nordlandenes Amtstidende ved hjelp av en liten feltpresse. Avisen ble ikke like godt likt av alle, og i årene som fulgte var det flere som søkte om bevilling for å drive trykkeri i Tromsø – blant annet begrunnet med behovet for å opprette en ny avis i byen.¹⁹⁹ I Skien ser imidlertid årsaksrekken ut til å ha vært klar: Peter Fredrik Feilberg opprettet byens første trykkeri i 1829. Året etter begynte han utgivelsen av Ugeblad for Skien. Avisen var først og fremst et annonseorgan som skulle gi trykkeriet et mer stabilt inntektsgrunnlag.²⁰⁰

¹⁹⁴ Fiskaa 1985:45.

¹⁹⁵ Høyer 1995:179; Wasberg, Gunnar Christie: *Norsk presse i hundre år 1820–1920. Utsyn og overblikk*, Oslo 1969:187.

¹⁹⁶ Arnesen 1943.

¹⁹⁷ Jacobsen 1983:192–193.

¹⁹⁸ Svernik Høyer omtaler Smaalenes Amtstidende som en "typisk boktrykkeravis", men sannsynligvis finner vi andre aviser som i større grad fortjener en slik betegnelse. Høyer 1995:181.

¹⁹⁹ Riksarkivet. S-1038/Justisdep., Sivilkontoret C, serie E – sakarkiv ordnet etter emne. Nr. 57: Bevillinger til å opprette og drive boktrykkerier I, 1823–1839.

²⁰⁰ Eriksen, Einar: *Skienavisene gjennom 100 år: Et utsnitt av byens liv i den nyeste tid*, Skien 1929:12.

I noen tilfeller gikk altså kulturen foran teknologien – i den forstand at opplysnings-ideer eller politisk interesse bidro til at lokalaviser ble stiftet, og at trykkerier ble etablert for å trykke dem. Sivert Aarflots utgivelse av Norsk Landboeblad er et godt eksempel på dette. I andre tilfeller kom teknologien først – i form av en boktrykker og hans trykkpresse – og deretter ideen om å gi ut en avis – som i Skien. Men det finnes også en tredje og kanskje enda vanligere variant: I en periode med generell økonomisk vekst, økende etterspørsel etter aviser og relativt lave inngangskostnader for bok-trykkere som ville starte egen virksomhet, har mange sett et potensial i produksjon av aviser, og dermed tatt sjansen på å starte et trykkeri og en avis samtidig, i håp om at disse to virksomhetene til sammen skulle gi et godt inntektsgrunnlag.

Håndverksloven av 1839

Endringer i håndverkslovgivningen fikk stor betydning for spredningen av aviser og trykkerier både i og utenfor de største byene. Den som ville drive et trykkeri måtte først ha en bevilling – et kongelig privilegium. Dernest måtte han ha en anerkjent utdannelse som typograf eller trykker. Alternativt kunne han ansette en fagmann som skulle stå for den daglige driften av trykkeriet. I tillegg måtte boktrykkeren – som andre næringsdrivende – løse borgerskap i den byen der virksomheten skulle drives. Med borgerskapet fulgte både rettigheter og forpliktelser, og innvilgelsen hadde en viss seremoniell karakter. Det var krav om personlig oppmøte for byens Magistrat med framleggelse av attester, avleggelse av en borgered, og som regel også innbetaling av en viss sum penger til bykassa.

Ved inngangen til 1760-årene ble det foretatt en oppmykning av reglene for næringsetablering i byene. Det ble gitt utvidet adgang til å kombinere håndverks- og handelsvirksomhet, og det ble samtidig åpnet for at håndverkere kunne etablere seg ved bare å ta borgerskap, dersom ikke laugsprivilegier eller andre privilegier var til hinder for det.²⁰¹ For boktrykkere var det imidlertid fortsatt begrensninger. I 1770 – under Johann Friedrich Struensees regime – ble det for en kort periode innført full trykkefrihet i Danmark-Norge. Etter at Struensee ble henrettet i 1772, ble flere begrensninger gjeninnført. I en forordning fra 1799, som strammet ytterligere inn på trykkefriheten, ble det blant annet slått fast at ingen kunne ”utøve boktrykkerkunsten uten dertil at ha erholdt kgl. privilegium”.²⁰² Og selv om Grunnloven i 1814 i prinsippet åpnet for både trykkefrihet og full næringsfrihet, ble kravet om kongelig privilegium for boktrykkere likevel opprettholdt helt fram til 1839. Det var med andre ord forskjell på prinsipper og praksis.

Forkjempere for økt næringsfrihet gikk inn for at enhver fritt skulle kunne velge yrke uavhengig av både formelle utdannelseskrav og kontrakter med korporasjoner eller myndigheter. Grunnlovens bestemmelser opphevet imidlertid ikke eksisterende privilegier og rettigheter. Disse ble betraktet som de næringsutøvendendes eiendom, og en videre liberalisering forutsatte dermed lovendringer som ville berøre en rekke næringsgreiner.²⁰³ Slike endringer ønsket Stortinget å gjennomføre, og lovarbeidet

²⁰¹ Hansen, P.: *Haandbog i Norsk Haandværksret*, Kristiania 1887:12.

²⁰² Sommerfeldt 1912:13.

²⁰³ Sejersted, Francis: *Den vanskelig frihet. Norge 1814–1850*, Oslo 2001:133.

startet på håndverksområdet. Historikeren Sverre Steen lanserer en todelt forklaring på hvorfor håndverkerne var de første til å bli underkastet krav om liberalisering: Organiseringen av håndverksdriften hadde vært skarpt kritisert over lang tid. Dessuten var håndverkerne både politisk og sosialt i en svakere posisjon enn andre grupper, og de ytte derfor mindre motstand når deres rettigheter ble angrepet.²⁰⁴

En lovkomité la i 1824 og 1827 fram forslag som innebar en gradvis avvikling av både laugenes og enkeltpersoners privilegier. Det siste av forslagene ble vedtatt av Stor-tinget og innstilt til sanksjon av regjeringen, men kongen nedla veto. I sin bok om håndverk og industri i Oslo forteller August Schou at denne sanksjonsnektelsen hadde sammenheng med kravet om kongelig bevilling for å opprette trykkerier. Ifølge utkastet til håndverkslov skulle dette kravet oppheves når det gjaldt trykkerier i landdistriktene. Lovgiveren mente det var tilstrekkelig med en plikt til å melde fra til myndighetene når et trykkeri ble opprettet, men for kongen representerte dette en utålelig utvidelse av trykkefriheten.²⁰⁵

I 1830 var hovedstadens gullsmeder, skomakere, skreddere, smeder, hattemakere og snekkere fortsatt organisert i laug, og flere håndverksmestere fra disse laugene engasjerte seg nå til forsvar for laugsvesenet. Da den nye håndverksloven endelig ble vedtatt i 1839, hadde de oppnådd gjennomslag for flere av sine krav. Håndverksloven fikk karakter av en overgangslov som sikret laugenes eksistens i enda noen tiår. For de fagene som ikke var organisert i laug trådte imidlertid nye bestemmelser i kraft allerede fra 1840. Fra nå av var det fritt fram for enhver å etablere seg som boktrykker kun ved å løse borgerskap og ved å legge fram en attest fra to troverdige menn om dugelighet i boktrykkerhåndverket; det trengtes verken kongelig privilegium eller dokumentert fagutdannelse. At så mange som ti norske byer fikk sitt første trykkeri og sine første aviser i perioden 1840–1843, henger utvilsomt sammen med bestemmelsene i den nye håndverksloven.²⁰⁶

Mekanikus Hansen og de norske trepressene

Jubileer for boktrykkingens – eller boktrykkerkunstens – oppfinnelse har gjerne blitt behørig markert med både festligheter og bokutgivelser. I Norge sto Henrik Wergeland og Christianias boktrykkere i spissen for feiringen av 400-års jubileet i 1840. Wergeland hadde i den anledning skrevet kantaten Vord Lys!, og teologen, boktrykkeren og bokhandleren Carl August Guldberg skrev en mindre historisk framstilling som han kalte "Udsigt over Bogtrykkerkunsten". Hundre år tidligere hadde boktrykkerne i Leipzig markert 300-års jubileet med å gi ut et firebinds bokverk som for lang tid framover kom til å være selve standardverket når det gjaldt innføring i alle sider ved boktrykkerkunsten. Bokverket belyste historiske, tekniske, organisatoriske, økonomiske, rettslige og språklige sider ved håndverket. Her fantes det blant annet en omfattende ordbok som forklarte en lang rekke betegnelser og uttrykk knyttet til trykkerivirksomhet, og det fantes tegninger og beskrivelser av alle redskaper som ble benyttet i et tysk trykkeri rundt 1740. Tegningene av trykkpresser og setteriutstyr var så detaljerte og i tillegg så grundig forklart at en dyktig snekker ikke vil ha noen

²⁰⁴ Steen, Sverre: *Konge og Storting. Det frie Norge*, bd. 5, Oslo 1962:216.

²⁰⁵ Schou, August: *Håndverk og industri i Oslo 1838–1938*, Oslo 1938:11.

²⁰⁶ Fiskaa 1985: 45.

problemer med å bruke dem som arbeidstegninger.²⁰⁷ Dermed kunne bokverket fungere som en håndbok og et redskap for spredning av boktrykkerhåndverket.

Men flinke håndverkere bygde også trykkpresser ved å bruke importerte presser som forbilde. På den måten foregikk produksjonen av trehåndpresser i København på 1600- og 1700-tallet, og slik foregikk for øvrig også den tidligste produksjonen av danske jernhåndpresser i årene rundt 1830.²⁰⁸ Ved inngangen til 1800-tallet hadde også Christiania dyktige håndverkere med kompetanse som tilsa at de kunne bygge trykkpresser. Flere snekkere og smeder hadde opparbeidet seg nyttige erfaringer ved bygging av vannhjul og mekaniske innretninger av tre og metall til de ulike møllene som fantes langs Akerselva. Slike håndverkere ble gjerne omtalt med yrkesbetegnelsen ”mekanikus”, og vi finner en del av dem blant grunnleggerne av større og mindre mekaniske verksteder i Christiania rundt midten av 1800-tallet.²⁰⁹ Enkelte av disse personene vet vi mye om, mens andre har satt mindre spor etter seg i kildematerialet. Blant dem vi dessverre har lite opplysninger om, er den håndverkeren som er av størst interesse i vår sammenheng, og som i ulike kilder og beretninger omtales som mekanikus Hansen, snekker Hansen eller boktrykkersnekker Hansen.

Norske boktrykkere hadde lenge vært henvist til å kjøpe trykkpresser i København. Rundt 1820 begynte imidlertid en snekker i Christiania å lage trehåndpresser og annet trykkeriutstyr som han solgte til boktrykkere både i og utenfor hovedstaden. Det meste av kunnskapen vi har om ham stammer fra August Mortensens artikler i *Nordisk Trykkeri Tidende* fra inngangen til 1900-tallet. Og Mortensen baserte seg i hovedsak på intervjuer med eldre trykkere og typografer som i yngre dager hadde produsert aviser og bøker ved hjelp av trepresser, sette-kasser og reoler som var bygd av denne snekkeren som vi bare kjenner etternavnet til. I en periode med økende etterspørsel etter trykt materiale og generell økonomisk oppgang, fant altså en av byens mekanikuser en nisje for sin virksomhet. Mens importerte jernhåndpresser eller sylindrepres-ser lå utenfor mange av de nye boktrykkernes økonomiske rekkevidde, satset boktrykkersnekker Hansen på å levere gode trepresser til en overkommelig pris – og det på et tidspunkt hvor maskinprodusenter i andre land eksperimenterte med store rotasjonspresser for masseproduksjon av aviser.

Prokurator Hans Tøger Winther, som etablerte trykkeri i 1826, ser ut til å ha vært blant de første til å ta i bruk disse trehåndpressene. I *Nordisk Trykkeri Tidende* står det følgende om Winthers trykkpresser: ”Disse haandpresser var udelukkende af træ og de var saa høie at de gikk helt opunder taget. De manglede verken dækkel, ”Rämchen”, fundament eller digel, hvilket altsammen hovedsagelig var af træ. Disse presser blev lavet af en snedker (benævntes almindelig ”mekanikus”) Hansen, der den gang boede i Grubbegaden. Mange reoler, kasser og brætter eksisterer endnu fra hans

²⁰⁷ Gessner, Christian Friedrich: *Die so nöthig als nützliche Buchdruckerkunst und Schriftgiesserey*, bind 1–4, Leipzig 1740–1745.

²⁰⁸ ”Trykpresseme af træ blev uden tvivl produceret lokalt – med andre ord af en tømrer/snedker, der havde en anden trykpresse som forlæg”, skriver Ervin Nielsen, direktør ved det danske mediemuseet, i korrespondanse med forfatteren datert 7.3.2005. Om kopiering av jernhåndpresser se Strømstad, Poul: ”Artisan Travel and Technology Transfer to Denmark 1750–1900”, i Bruland, Kristine (red.): *Technology Transfer and Scandinavian Industrialisation*, New York/Oxford 1991:149.

²⁰⁹ Thue, Lars: *Framveksten av et industriborgerskap i Kristiania 1840–1875*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1977:238.

haand. Han var her i byen til op i 60-aarene, men reiste saa til Lillehammer, hvor han drev lidt med opsætning og reparation af møller.”²¹⁰

Professor Gregers Fougner Lundh bestilte også trykkpresse fra ”Bogtrykernesnekkeren” da han startet trykkeri i 1831 og begynte å gi ut ukebladet Den norske Nærings- og Politiven. På denne pressen ble for øvrig den første årgangen av Skilling-Magazin trykt noen år senere.²¹¹ Trykkkvaliteten ble god, men arbeidet var tungt og tidkrevende. I en beskrivelse av trykkeprosessen heter det: ”Fundamentet (kjærren) havde vistnok en saa stor flade, at det kunde tage to sider, men digelen derimod var saa liden, at man blot kunde trykke en side ad gangen, og dette foregikk saaledes: Først blev kjærren skøvet halvt ind og saa trykkes af den ene side; derpaa skøves kjærren længere ind, hvorefter den anden side blev trykt.”²¹² Ettersom Skilling-Magazin hadde åtte sider og et opplag på to tusen per uke, sto trykkeren ved trykkpressen i bortimot 70 timer før jobben var fullført, og i løpet av denne tiden måtte han altså dra bengelen til seg og presse digelen hardt ned mot papiret hele 16 000 ganger! I 1836 solgte professor Lundh trykkpressen til sin faktor, Carl Laurentius Roshauw, som blant annet brukte den til å trykke avisen Christiania Adresse-Tidende fra 1842.²¹³

Det er vanskelig å gi et presist anslag over hvor mange trykkpresser som ble bygd av boktrykernesnekkeren i Christiania, og det er også usikkerhet knyttet til hvor lenge disse pressene faktisk var i bruk. Men mye tyder på at Hansen i en tjueårsperiode – fra midten av 1820-årene til midten av 1840-årene – var den dominerende leverandøren av trykkpresser til de norske boktrykkerne. Fra 1819 til 1839 steg antallet trykkpresser i Christiania fra ni til 35. Mot slutten av den samme perioden kom det til et titall trykkpresser i andre byer. Noen boktrykkere kan ha kjøpt brukte trepresser i København, og fra 1830 var det enkelte som importerte moderne jernhåndpresser fra Tyskland. Men enda flere kjøpte de norskproduserte trykkpressene.

I tillegg til dem vi allerede har nevnt, vet vi at boktrykker Jacob Christian Abelsted hadde en slik presse, og at den blant annet ble brukt til å trykke Norsk Retstidende fra 1836 og til et stykke ut i 1860-årene.²¹⁴ Boktrykker Hans Jensen Selmer på Lillehammer brukte en Hansen-presse til å trykke Oplands-Tidende og Lillehammer Tilskuer fra 1837 til 1875. Ifølge opplysninger fra Maihaugen skal denne pressen deretter ha vært i bruk ved Andreas Byes trykkeri på Lillehammer til 1890.²¹⁵ Boktrykker Peter T. Mallings benyttet en Hansen-presse da han i 1840 begynte å gi ut Tønsbergs Mercur, og avisen Telegraphen i Sarpsborg ble også trykt på en slik presse.²¹⁶ Fredrik August Hess var den første boktrykkeren som etablerte seg på Kongsvinger. Han hadde skaffet seg en av Hansens trepresser, og på den trykte han Hedemarkens Amtstidende fra 1846.²¹⁷ Det er dessuten sannsynlig at boktrykker Hans Ludvig Risum og firmaet Guldborg og Dzvonkowski – som rundt 1840 til sammen

²¹⁰ Nordisk Trykkeri Tidende nr. 7/1902:50.

²¹¹ Skilling-Magazin var rikt illustrert. Illustrasjonene var avstøpninger av tresnitt – stereotypier – som var kjøpt fra det engelske ”Penny Magazine” og det tyske ”Hellermagazin”.

²¹² Just, Carl og Berggrav, Øivind Seip (red.): *Fabritius & sønner, Institusjonen Scheibler, I Gutenbergs tjeneste gjennom 125 år*, Oslo 1969:37; Nordisk Trykkeri Tidende nr. 3/1907:26.

²¹³ Jacobsen 1983:140–141.

²¹⁴ Nordisk Trykkeri Tidende nr. 5/1905:37.

²¹⁵ Buggeland 2000:198.

²¹⁶ Nordisk Trykkeri Tidende nr. 11/1906:94.

²¹⁷ Denne pressen eies i dag av Norsk Folkemuseum og står utstilt på Norsk Teknisk Museum.

Fredrik August Hess var den første boktrykkeren som etablerte seg på Kongsvinger. Han skaffet seg en av snekker Hansens boktrykkerpresser, og ved hjelp av denne trykte han Hedemarkens Amtstidende fra 1846. Trykkpressen er i dag utstilt på Norsk Teknisk Museum i Oslo. (Bildet er utlånt av Norsk Teknisk Museum)

disponerte sju håndpresser – også har vært kunder hos mekanikus Hansen. Da boktrykkerne Anton Wilhelm Brøgger og Jacob Christie i 1852 kjøpte Adam Dzvonkowskis trykkpresser og utstyr, sa kontrakten dem imellom uttrykkelig at Brøgger og Christie skulle ta ansvaret for ”ikke betalte Fordringer paa Bogtrykkeriet, som f.x. Snedker Hansens.”²¹⁸

Boktrykker Lauritz Christian Kielland i Stavanger kjøpte i 1833 en trykkpresse i Christiania som visstnok skal ha vært ubrukkelig. Hvorvidt dette dreide seg om en Hansen-presse eller om det var en brukt presse fra et av hovedstadens trykkerier vet vi ikke. Det generelle inntrykket av boktrykkersnekkerens presser er imidlertid at de ”etter den tids forhold fantes at være meget gode”, og at mange av dem gjorde nytte for seg i flere tiår. Tord Buggeland mener at det ble brukt trehåndpresser i mange norske småbyer helt fram til ca. 1880.²¹⁹ Og Flekkefjord kan være et godt eksempel på dette: Ad omveier ble professor Lundhs gamle trykkpresse i 1860-årene solgt til boktrykker Oscar Andersen, som brukte den til trykking av både Agdesidens Budstikke og Flekkefjords Budstikke. Så sent som i 1874 kjøpte Andersen dessuten også den trehåndpressen som Hansen hadde bygd til P.T. Mallings. Den siste av disse pressene var i bruk fram til 1890-årene, da den havnet på Norsk Folkemuseum.²²⁰

Det nestbeste er godt nok – lokalpresse og teknologivalg

1830-årene markerte ikke bare inngangen til en høykonjunktur og starten på en vekstperiode for norske lokalaviser og trykkerier. I 1830 supplerte boktrykker Grøndahl sine trepresser med en moderne jernhåndpresse kjøpt fra Tyskland, og dermed innledet han den gradvise overgangen til en mer mekanisert produksjon av bøker og aviser her i landet. I årene som fulgte var det flere boktrykkere som investerte i jernhåndpresser, og i 1840 førte Grøndahl utviklingen enda et skritt videre ved å kjøpe en sylinderpresse fra Danmark.²²¹

Hvordan forholdt så boktrykkerne og avisutgiverne som etablerte seg utover landet til de nye trykkpressene som var kommet på markedet? Hvilken betydning fikk tilgangen til moderne presser for spredningen av trykkerier og aviser i denne perioden? Jacob Wulfsberg var blant de første til å anskaffe en av de nye pressene. Da han i 1832 etablerte trykkeri i Drammen og begynte å gi ut avisen Tiden, kjøpte han samtidig en Columbia-presse av støpejern. Året etter kom første nummer av Stavanger Adresseavis. Den ble trykt av boktrykker Lauritz Christian Kielland på en spesiell jernhåndpresse som gikk under betegnelsen Skotsk taffelpresse.²²² Wulfsberg og Kielland var imidlertid ikke representative for gruppen av lokale boktrykkere og avisutgivere i denne perioden; mens de hadde skaffet seg nye jernpresser, satset de fleste andre på tradisjonell teknologi.

I sin bok ”Pressen mellom teknologi og samfunn” legger Svennik Høyer avgjørende vekt på videresalg av brukte presser fra trykkeriene i de største byene, når han forklarer spredningen av trykkerier utover i distriktene. Han betegner annenhånds

²¹⁸ Durban-Hansen, H.: *Trykkeriet i vitenskapens tjeneste. A.W. Brøggers boktrykkeri A/S 1851–1951*, Oslo 1951:6.

²¹⁹ Buggeland 2000, side 200. Det samme hevdes i Nordisk Trykkeri Tidende nr. 4/1907:38.

²²⁰ Nordisk Boktrykker Tidende nr. 5/1905:37; nr. 7/1909:84; nr. 12/1910:140.

²²¹ Se mer om overgangen til jernhåndpresser og sylinderpresser i neste kapittel.

²²² Se mer om disse trykkpressene i neste kapittel.

omsetning av trykkpresser som en viktig forutsetning for utviklingen på lokalt plan, og med utgangspunkt i Grøndahls overgang til sylindpresse i 1840 skriver han: "Moderniseringen av trykkeriutstyret gjorde etter hvert de noe eldre pressene overflødige i de større byene, og de eldre pressene ble så solgt til gunstige priser utenbys."²²³ Som et eksempel på det Høyer her beskriver kan vi nevne boktrykker Andreas Kjølstad, som gikk i lære hos Christopher Grøndahl. Kjølstad var ferdig utlært i 1834. Etter å ha jobbet hos ulike boktrykkere i Christiania, dro han til Levanger i 1848. Med seg hadde han noe skriftmateriell, litt verktøy og en gammel trehåndpresse som Grøndahl hadde bidratt til å skaffe. Ved hjelp av denne pressen startet han utgivelsen av Nordre Trondhjems Amtstidende.²²⁴ Det finnes også andre eksempler på at brukte presser fra Christiania ble brukt til å etablere trykkerier utover landet – men er det riktig å si at det var slik spredningen i hovedsak foregikk?

Det er flere forhold som taler imot dette. For det første gikk moderniseringen ved trykkeriene i Christiania langsomt. Grøndahls boktrykkeri er nevnt. Fredrik Trondsen Steens boktrykkeri kjøpte to jernhåndpresser i henholdsvis 1835 og 1845. Fabritius hadde fire håndpresser – sannsynligvis av tre – fram til 1848, og gikk deretter til anskaffelse av en eller to sylindresser.²²⁵ Men de øvrige trykkeriene klarte seg lenge med trehåndpresser, og flere av de nye bedriftene som ble etablert i Christiania i 1820- og 1830-årene kjøpte også enkle trepresser. Med det kjennskapet vi har til disse pressenes varighet, er det lite som tilsier at det var noe omfattende behov for utskiftninger i perioden fram mot 1850. Følgelig må antall brukte trykkpresser som ble budt fram for salg i Christiania ha vært betraktelig lavere enn det antallet trykkerier som ble opprettet utover landet. Om vi så – for det andre – tar i betraktning at trykkpresser fra større Christiania-trykkerier like gjerne ble kjøpt av boktrykkere som etablerte seg i Christiania, blir det enda mindre sannsynlig at bruksalget hadde avgjørende betydning for den geografiske spredningen av trykkeriene. Og for det tredje var det ikke slik at boktrykkerne alltid kvittet seg med de gamle håndpressene når de kjøpte nytt utstyr. En oversikt over inventaret i Grøndahls boktrykkeri viser for eksempel at bedriften så sent som i 1864 hadde tre eldre håndpresser.²²⁶ Slike presser ble brukt til små aksidensoppdrag, og de ble brukt som korrekturpresser der det raskt kunne tas et avtrykk av blysatsen for å avdekke feil før trykkformen ble sendt videre til sylindressen. I siste halvdel av 1800-tallet var det mange trepresser som fikk en slik anvendelse. Og det samme gjaldt for jernhåndpressene på et noe senere tidspunkt.²²⁷

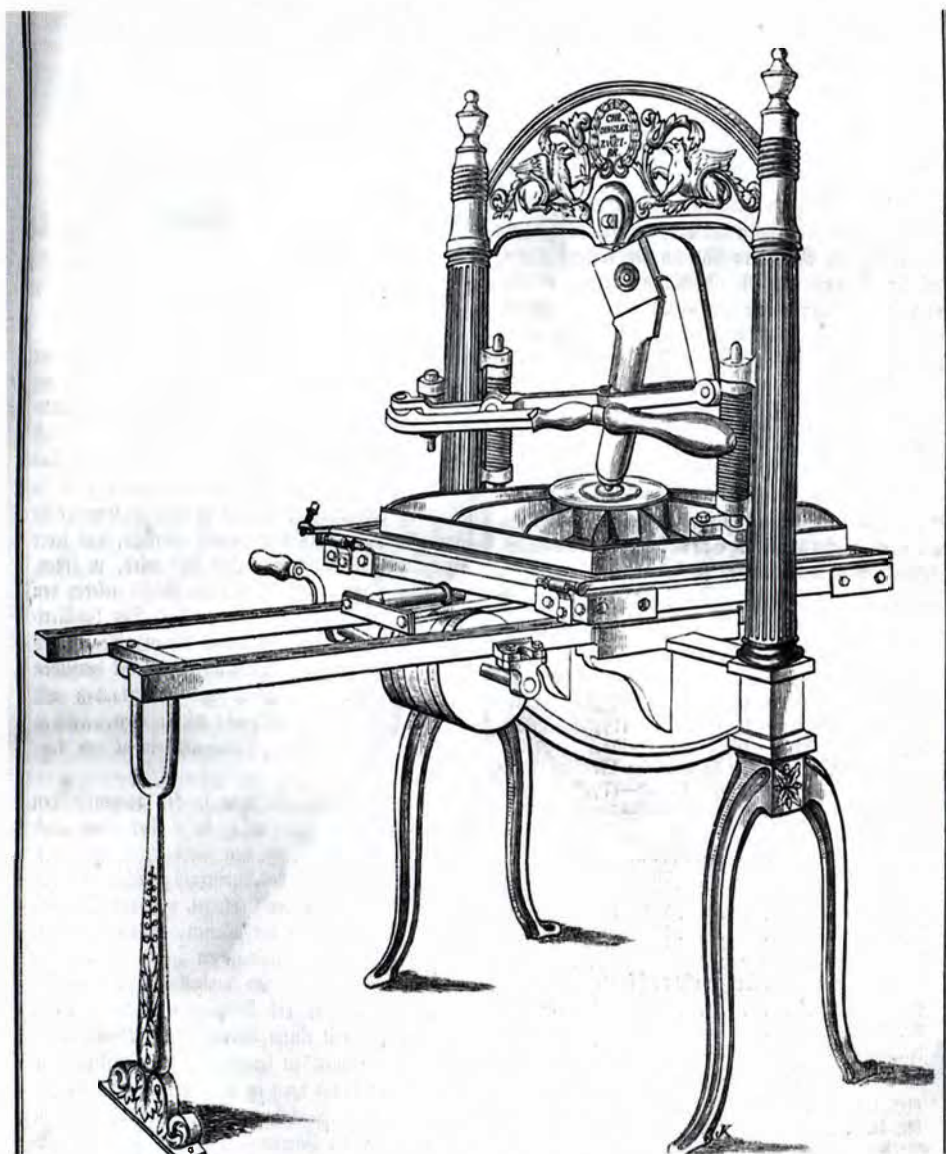
²²³ Høyer 1995:179. Se også side 177.

²²⁴ Nordisk Trykkeritidende nr. 4/1900:28. Trepressen skal visstnok ha vært i bruk helt fram til 1874, da Kjølstad kjøpte seg jernhåndpresse. I 1878 gikk han over til håndrevet sylindpresse. De to sistnevnte trykkpressene ble kjøpt fra firmaet Eickhoff i Danmark.

²²⁵ Jacobsen 1983:218; Scheibler, H.: "Femti aar i boktrykkerkunstens tjeneste", i *Mindeskraft i anledning Fabritius' boktrykkeris 75-års jubelæum*, Kristiania 1919:49.

²²⁶ Sommerfeldt 1912:32.

²²⁷ Om jernhåndpresser som ble tatt i bruk som korrekturpresser se blant annet *Skrift- og Trykprøver fra Amundsen og Næss*, Kristiania 1901, side 29; Scheibler, H.: *Bogtrykkerkunstens og avisernes historie*, Kristiania 1910, side 108; Drammen museum forteller at Tidens jernhåndpresse var i full drift fra 1832 til 1885, og at den deretter kan ha blitt brukt som korrekturpresse helt fram til 1941.

Boktrykker Fredrik Trondsen Steen var en av de første i landet som importerte moderne jernhåndpresser. I 1835 kjøpte han en tysk presse av denne typen.

Med andre ord måtte trykkerier og aviser utover landet skaffe seg trykkpresser på andre måter enn ved å kjøpe dem brukt fra Christiania. Og for å ta de mest spesielle eksemplene først: Sivert Aarflot trykte de første numrene av sitt Landboeblad på en hjemlaget presse som ikke hadde noen digel, men hvor det ble brukt en kjevle til å presse papiret ned mot den innfargede blyatsen. Den tekniske interesserte stortingsmannen og glassverkseieren Hans Barlien drev i årene 1835–1836 et lite trykkeri og ga ut en avis i Overhalla i Nord-Trøndelag. Trykkpressen hadde han laget selv.²²⁸ Feltpressen i Tromsø har vi nevnt tidligere. Det skulle strengt tatt ikke mer til enn noe skriftmaterieell og en slik presse – som mest av alt lignet et vaffeljern – for å produsere en avis i et begrenset opplag. På Hamar ble det i 1852 opprettet et trykkeri som ga ut avisen Oplands-posten. Pressen som avisen ble trykt på var laget av den lokale smeden.²²⁹ Tilsvarende ble også Nordlands Amtstidende, som fra 1862 ble utgitt av boktrykker Johan Brynjulf Foss i Bodø, trykt på en trepresse som var laget av byens smed.²³⁰ Ved flere anledninger ble med andre ord avisproduserende trykkerier satt i gang ved hjelp av svært enkle hjelpemidler eller lokal teknisk kunnskap.

Enda mer vanlig var det at boktrykkerne kjøpte rimelige trepresser direkte fra mekanikus Hansen i Christiania.²³¹ Men vi vet også at enkelte boktrykkere skaffet seg brukte Hansen-presser, eller andre brukte trepresser som vi ikke kjenner opphavet til. Omsetningen av disse pressene foregikk ikke nødvendigvis som følge av modernisering ved større trykkerier. Det finnes mange eksempler på boktrykkere som etablerte både trykkeri og avis, men som raskt fikk økonomiske vanskeligheter. I slike situasjoner flyttet de gjerne til en annen by og forsøkte seg på nytt, eller de solgte til en annen boktrykker som overtok trykkpressen og gikk i gang med en ny avis – enten på samme sted, eller i en naboby. Dermed kan én og samme enkle trykkpresse ha dannet grunnlaget for flere trykkerier og aviser. Ved midten av 1830-årene etablerte boktrykker Hans Christian Hansen Larviks første trykkeri og begynte å gi ut Jarlsberg og Laurvigs Amtstidende. Etter at han gikk konkurs i 1836 ble trykkeriet overtatt av Niels Christian Lerche som hadde fått sin fagutdannelse ved Opfostringshusets Bogtrykkeri i Christiania, og som i 1838 begynte å gi ut avisen igjen. Christiansundsposten ble i 1855 utgitt av boktrykker Hans H.T. von Zernichow, som året etter flyttet virksomheten sin til Ålesund og ga ut Aalesunds Handels og Søfartstidende. Og Tønsbergs Mercur ble i 1842 overtatt av boktrykker Chr. F. Juell, som året etter la den ned, tok trykkeriet sitt med seg til Holmestrand og startet Holmestrandsposten.²³²

Teknologivalgene er viktige når vi skal forklare den sterke veksten i antall trykkerier og aviser i Norge fra 1820-årene og utover. Men heller enn å fokusere på skiller mellom de største byene og landet for øvrig, eller å se på utviklingen som en spredning av brukte trykkpresser fra sentrale til mindre sentrale strøk, må vi konsentrere oss om kostnader, den funksjonen trykkpressene skulle fylle og det tilbudet som fantes. Framfor å importere moderne trykkpresser, satset flertallet av de norske boktrykkerne i denne perioden på tradisjonell, nestbeste teknologi. Dette

²²⁸ Arnesen 1943:21; Lindstøl, Tallak: *Stortinget og Statsraadet 1814–1914*, 1ste bind Biografier 1ste del A–K, Kristiania 1914:59.

²²⁹ Ramseth, Chr.: *Hamar bys historie*, Hamar 1899:224.

²³⁰ Jacobsen 1983:153. Se for øvrig en nærmere beskrivelse av denne trykkpressen i Typografiske Meddelelser nr. 22/1885:86.

²³¹ Nordisk Trykkeri Tidende nr. 11/1906:94.

²³² Jacobsen 1983:158, 184 og 186.

vedvarte i mer enn to tiår etter at de første norske trykkeriene hadde skaffet seg jernhåndpresser og sylinder-presser. Og det skjedde ikke bare utenfor, men også i de store byene.²³³

Tilgangen på rimelige norskproduserte trykkpresser førte til at etableringskostnadene for boktrykkere var lave. Og når forventningene til opplagstall både for bøker og aviser også var lave, så var det ikke avgjørende å ha en rask eller en stor presse, men en som var billig. I en situasjon der selv de største avisene bare talte abonnentene sine i hundretall, og enkelte småaviser opererte med opplagstall ned mot femti, var disse trykkpressene mer enn gode nok.²³⁴ En firesiders avis i kvartformat ville med et opplag på rundt hundre være ferdig trykt på en times tid. Med utgivelse en til to ganger per uke skulle det mye til før behovet for å modernisere produksjonen ble presserende.²³⁵ Det er ellers verdt å legge merke til at mens både de første trykkeriene og de første avisene her i landet var basert på importert teknologi, så foregikk den viktige ekspansjonsfasen fra ca. 1820 og utover for en stor del ved hjelp av norskproduserte presser. Det var lite som skulle til for å gi ut en avis, og med tilgang på enkle og rimelig presser var det mange som hadde råd til å prøve seg. Det skulle imidlertid ikke gå så mange årene før alle trykkerier og aviser igjen var henvist til import av trykkpresser og annet teknisk utstyr.²³⁶

²³³ Haakon M. Fiskaa opererer i sin bok "Den norske presse før 1850" med et tydelig skille mellom etableringen og videreutviklingen av aviser i de største byene fram mot 1830 og framveksten av lokalaviser i årene 1830–1850. Denne inndelingen har blitt videreført i mye av den senere pressehistoriske litteraturen, men når det gjelder teknologiutvikling i boktrykkerier og aviser gir den ikke noe godt analytisk grep. Både i og utenfor de fire største byene var det mange boktrykkere og avisutgivere som i årene 1820–1850 etablerte seg ved hjelp av det vi her har kalt nestbeste teknologi. Samtidig foregikk moderniseringen av det tekniske utstyret først og fremst i et fåtall av de noe større boktrykkeriene i Christiania – men også i Drammen og i Stavanger.

²³⁴ Avisen Brevduen fra Moss ble grunnlagt av den danske typografen Søren August Wilhelm Hartmann i 1833 og skal ha hatt ca. 50 abonnenter. Kragerø Adresse, utgitt i årene 1845–1860, skal ha hatt enda lavere opplag. Se Jacobsen 1983:111 og 183.

²³⁵ Situasjonen kan langt på vei sammenlignes med forholdene i London mot slutten av 1700-tallet: En rekke nye aviser ble satt i gang, men mange av dem fikk kort levetid. God tilgang på enkel og billig teknologi har blitt trukket fram som en forklaring på den britiske avisveksten i denne perioden. Se Høyer, Svennik: Constructing Epochs in the History of the Press, Oslo; side 5.

²³⁶ H. Scheibler har påpekt at trepressene lenge holdt stand i konkurransen fordi de var så mye billigere enn jernhåndpressene. Scheibler 1910:101.

3. De store og de små – aviser og teknologisk variasjon 1830–1880

Sommeren 1879 presenterte tidsskriftet *Typografiske Meddelelser* en opplysende oversikt over boktrykkerbransjen i Kristiania. Her var antall ansatte i ulike yrkesgrupper spesifisert. Det gikk fram hvor mange aviser og tidsskrifter de ulike bedriftene produserte. I tillegg fortalte oversikten hvor mange sylinderpresser de enkelte trykkeriene hadde, og hvorvidt disse ble drevet med damp-, gass- eller håndkraft. Av i alt 29 trykkerier var det 13 som baserte seg utelukkende på håndkraft. Dette var relativt små virksomheter som til sammen hadde 16 trykkpresser. De resterende 16 trykkeriene var større bedrifter med i alt 55 trykkpresser. De aller fleste av disse drev pressene sine ved hjelp av dampmaskiner, men noen hadde også gassmotorer. For 22 av de 29 bedriftene utgjorde avistrykking en viktig del av den daglige virksomheten.²³⁷

Supplert med tilsvarende oversikter for Trondheim og Bergen, viser disse tallene klart hvilke omfattende endringer som i løpet av noen tiår hadde skjedd i norske trykkerier.²³⁸ Fra å være rene håndverksbedrifter, hadde mange av dem nå fått en klart industriell karakter. Store, raske og automatiserte trykkpresser erstattet, eller kom i tillegg til, de enkle håndpressene. Dampmaskiner som var koblet til pressene ved hjelp av kraftige lærreimer sørget for jevn og hurtig produksjon. Og mens arbeidet tidligere var blitt utført av typografer, trykkere og lærlinger, besto arbeidsstokken ved trykkeriene nå også av settersker, maskinpiker og fyrbøtere. Det var altså ikke bare trykkpresser og energikilder som var blitt annerledes. Også organiseringen av arbeidet hadde gjennomgått viktige endringer. Arbeidsoppgaver var blitt oppdelt og spesialisert, og kvinnelig arbeidskraft var blitt et vanlig innslag i trykkeriene.

Fra svensk historieforskning vet vi at avistrykkeriene var den delen av trykkeribransjen i Stockholm som var tidligst ute med å introdusere sylinderpresser og dampmaskiner. Allerede i 1850-årene var den svenske hovedstadens avistrykkerier så å si helmekanisert.²³⁹ I Norge ser disse prosessene ut til å ha foregått på en litt annen måte. Avisprodusentene var tidlig ute med å ta i bruk raskere trykkpresser, men de var ikke de første. Og mekaniseringen av produksjonen gikk over lang tid – ikke bare utover landet – men også i de største byene. I 1832 ble *Tiden* i Drammen trykt på en moderne jernhåndpresse. I 1848 ble *Christiania-Posten* – sannsynligvis som Norges første avis – trykt på en sylinderpresse. Deretter gikk utviklingen klart i retning av at flere og flere aviser ble produsert på slike presser. Men parallelt med importen av sylinderpresser ble det fortsatt importert jernhåndpresser. Ved inngangen til 1880-årene var derfor den teknologiske variasjonen stor. I Kristiania var noe mer spesialiserte avistrykkerier i ferd med å vokse fram, og sylinderpressene var blitt den dominerende trykkpressetypen. Mange av pressene ble imidlertid fortsatt sveivet for hånd, og en rekke mindre aviser utover landet klarte seg ennå med jernhåndpresser. Ja, noen få trykte fortsatt aviser ved hjelp av trehåndpresser!

²³⁷ *Typografiske Meddelelser* nr. 7/1879:53.

²³⁸ *Typografiske Meddelelser* nr. 16/1884:138 og nr. 20/1884:178.

²³⁹ Ekdahl, Lars: *Arbete mot kapital. Typografer och ny teknikstudier av Stockholms tryckeriindustri under det industriella genombrottet*, Lund 1983:113.

På vei mot en mekanisering – håndpresser av jern

I løpet av 1700-tallet hadde trykkpressene gjennomgått en utvikling der flere av de vitale delene ble laget av metall istedenfor av tre. Høydepunktet ble nådd ved inngangen til 1800-tallet, da briten Charles Stanhope kunne presentere en trykkpresse som i sin helhet var laget av jern. Den viktigste nyvinningen ved denne pressen var imidlertid ikke mangelen på treverk, men at Stanhope hadde utstyrt den med et vektstang- og motvektssystem som styrket trykkraften vesentlig sammenlignet med trepressene, samtidig som den ble lettere å betjene. Det var den økte trykkraften som gjorde det nødvendig å velge et mer stabilt materiale. Forsøk på å utstyre trepresser med Stanhopes vektstangsystem hadde ført til at pressene brøt sammen etter kort tids bruk. I Stanhopes presse ble derfor fundamentet og digelen bygd inn i en massiv jernramme som var støpt i ett stykke. I årene som fulgte ble det produsert varianter og forbedrete utgaver av denne pressen både i USA og i en rekke europeiske land – blant annet i Sverige.²⁴⁰

I prinsippet var det ikke noen stor forskjell på håndpresser av jern og av tre. I likhet med trepressene ble også de nye jernpressene drevet med håndkraft av to trykkere. Det ble lagt ett papirlegg av gangen inn i pressen, men ettersom ett og ett ark måtte tas ut, og innfargingen av blysatsen foregikk manuelt mellom hver gang bengelen ble dratt til, var det fortsatt ikke mulig å trykke mer enn ca. 250 ark per time. Når disse trykkpressene likevel representerte et betydelig framskritt, så skyldtes det to forhold som begge hadde sammenheng med den økte trykkraften. For det første ble kvaliteten på trykket mye bedre. Mer kraft ga et skarpt og tydelig avtrykk, og dette førte til at jernhåndpressene for lang tid framover ble høyt verdsatt av fagfolk som produserte finere trykksaker. For det andre – og enda viktigere – ble det nå mulig å bruke større digel. Stanhope-pressene ble ofte levert med en digel som målte 48 x 63,5 centimeter, og det tilsvarte omtrent det dobbelte av størrelsen på de norske trepressenes digel. I tillegg ble det etter hvert mulig å kjøpe kraftige Stanhope-presser spesialdesignet til avstrykk med en digel som var hele 91,5 x 60 centimeter.²⁴¹

Fordelen med en større digel var at papirformatene kunne økes. På de fleste trepressene var det umulig å trykke formater som var større enn én folioside, men jernhåndpressenes digler gjorde det mulig å trykke hele ark – eller to foliosider – i ett avtrykk.²⁴² Trykkingen av Skilling-Magazin, som vi i forrige kapittel så krevde 70 timers arbeid og 16 000 drag med bengelen, kunne med en jernhåndpresse fullføres med halve arbeidsinnsatsen. Og for en typisk norsk firesiders avis i kvartformat ville overgang til en jernhåndpresse innebære at to avtrykk var nok til å trykke to ferdige aviser – ikke bare én.²⁴³ Å erstatte en trehåndpresse med en jernhåndpresse førte med andre ord til en fordobling av trykkapasiteten. De nye mulighetene ble imidlertid ikke bare utnyttet til å bli raskere ferdig med opplagene. Med større presser til rådighet kastet mange aviseiere og boktrykkere seg nå inn i avis konkurranansen med helt andre avisformater som virkemiddel.

²⁴⁰ Utfyllende opplysninger om Stanhope-pressen finnes hos Moran 1978:49 f.

²⁴¹ Moran 1978:52.

²⁴² I England og Frankrike ble det ved overgangen fra 1700- til 1800-tallet bygd en del avanserte trehåndpresser med relativt stor digel. Slike trykkpresser var det imidlertid ingen av i Norge. (Moran 1978:43.)

²⁴³ Blysatsen til alle fire sidene ble montert inn i én trykkform (side 4 og 1 ved siden av hverandre og side 2 og 3 ved siden av hverandre). Etter at det var tatt et avtrykk på den ene siden, ble arket snudd og trykt på den andre siden. Når arket ble falset og delt i to, sto trykkeren igjen med to ferdige, firesiders aviser.

Grøndahls boktrykkeri – en teknologisk foregangsbedrift

Som den første norske boktrykkeren gikk Christopher Grøndahl i 1830 til anskaffelse av en moderne jernhåndpresse. For dem som kjente ham var dette neppe noen overraskelse; gjennom flere år spilte nemlig Grøndahl og hans trykkeri en sentral rolle når det gjaldt introduksjon av nytt teknisk utstyr i hovedstadens boktrykkerbransje. Ved en rekke anledninger var denne bedriften først ute med å investere i nye maskintyper. Med tydelig teknologiinteresse, krav til et høyt faglig nivå, og evne til å drive virksomheten sin med solide overskudd, bidro Grøndahl til å bevege hele bransjen i retning av en mer industriell produksjon av trykksaker.²⁴⁴

Christopher Grøndahls vei inn i boktrykkerbransjen gikk via legpredikanten Hans Nielsen Hauge. Grøndahl vokste opp i et sterkt religiøst hjem der Hauge var en hyppig gjest, og dette bekjentskapet skulle komme til å prege både livet og yrkeskarrieren hans. Da han var 16 år tok Hauge ham med på en reise til København og skaffet ham plass som lærling ved et av den dansk-norske hovedstadens trykkerier.²⁴⁵ Etter endt læretid dro han til Kristiansand, der han i 1804 ble ansatt som faktor ved et trykkeri som utga Kristiansands Adresse-Kontors Efterretninger. Nok en gang var det Hans Nielsen Hauge som trakk i trådene; året før hadde dette trykkeriet – på Hauges initiativ – blitt kjøpt av kjøpmannen og haugianeren Hans Thorsen Bachrud. For legmanns-bevegelsen var det viktig å ha tilgang til trykkerier, og Hauge engasjerte seg både i trykkerivirksomhet og i papirproduksjon.²⁴⁶ I Kristiansand fikk den knapt tjue år gamle Grøndahl ansvaret for en nødvendig modernisering av trykkeriet og for trykkingen av Adressekontorets etterretninger. I tillegg utførte han en rekke trykkoppdrag for Hans Nielsen Hauge. Fem år senere forlot han imidlertid Sørlandet og satte kurs for Kristiania, etter at han hadde fått jobb som faktor i trykkeriet til presten Niels Wulfsberg.

I 1812 kjøpte Christopher Grøndahl Wulfsbergs boktrykkeri, og etter datidens norske standard var det et nytt og velutstyrt trykkeri han ble eier av. Det hadde tre trykkpresser – sannsynligvis anskaffet i København få år i forveien – og et rikholdig utvalg av skrifter. Finansieringen ble ordnet ved at Grøndahl overtok Wulfsbergs lån i Det Kgl. Selskab for Norges Vel. Grøndahl overtok også trykkingen av Tiden, og han fortsatte med dette trykkoppdraget etter at avisen fra 1815 kom ut under navnet Den Norske Rigtidende.²⁴⁷

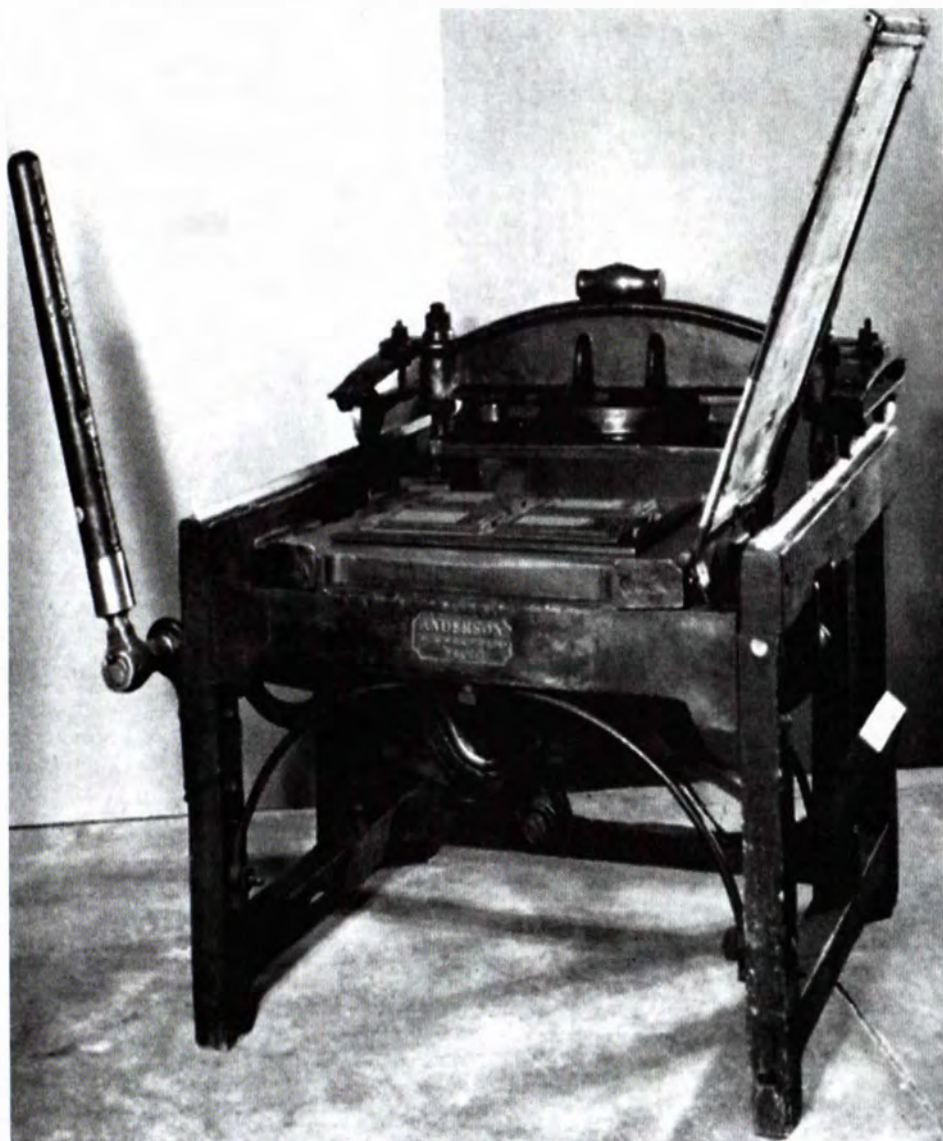
Den første indikasjonen på Grøndahls interesse for tekniske forbedringer finner vi i hans engasjement for å ta i bruk fargevalser i 1820-årene. Det møysommelige arbeidet med å innfarge blysatsen på håndpressene ved hjelp av fargeballer ble mange steder betraktet som en flaskehals i bok- og avisproduksjonen. I Tyskland og England, der trykkopplagene kunne være store, var det fra slutten av 1700-tallet gjort forsøk

²⁴⁴ Stoffet om Christopher Grøndahl er blant annet basert på Sommerfeldt 1912 og Jacobsen 1983. Se også artikkel om Grøndahl i serien "Bogtrykkerkunstens repræsentanter i Norge" VII, i *Nordisk Trykkeri Tidende* nr. 5/1902:33 f.

²⁴⁵ I 1800 dro Hans Nielsen Hauge til København for å få trykt en rekke skrifter. Han oppholdt seg i byen i fire måneder og fikk losji hos enken etter boktrykker Paul Herman Høecke. Det var i hennes boktrykkeri de fleste skrifterne ble trykt, og ifølge enkelte kilder var det også her Christopher Grøndahl fikk lærlingeplass. (Ilsøe 1992:171–172; Sommerfeldt 1912:9.) Det ser imidlertid ut til å være en viss uenighet om hvor Christopher Grøndahl gikk i lære. *Nordisk Trykkeri Tidende* nr. 5/1902:33 forteller at han gikk i lære hos "Græbes enke".

²⁴⁶ Hans Nielsen Hauges skrifter skal ha blitt utgitt i et samlet opplag på 250 000 eksemplarer. Se Bastiansen og Dahl 2003:89.

²⁴⁷ Høeg, Tom Arbo (red.): *Norske aviser 1763–1969. En bibliografi*, Oslo 1973:379 og 504.

Den skotske taffelpressen hadde en spesiell konstruksjon og fikk liten utbredelse. Men mye tyder på at den første jernhåndpressen i Norge ble kjøpt av boktrykker Chr. Grøndahl og var av denne typen.

med å erstatte fargeballene med valser. Utfordringen var å finne et egnet materiale til å kle valsene med. Ulike typer skinn og stoff ble forsøkt, men merker etter sømmen skapte vanskeligheter ved innfargingen. Dessuten var det ingen av materialene som bevarte den nødvendige mykheten og evnen til både å ta opp og avgi farge over lengre tidsrom. Løsningen ble å støpe valsene av en blanding av lim og melasse.²⁴⁸ I England slo fargevalsene gjennom i perioden 1810–1820, og her i landet ble de første fargevalsene tatt i bruk tidlig i 1820-årene. I den forbindelse spilte Christopher Grøndahl en nøkkelrolle. Han tok initiativ til å hente en tysk valsemaker til Christiania som skulle lære byens boktrykkere hvordan de skulle støpe fargevalser.²⁴⁹

I likhet med fargeballene, var fargevalsene et arbeidsredskap som boktrykkerne lagde selv, og når de først hadde lært seg kunsten, kunne de orientere seg i faglige tidsskrifter om de siste framskritt når det gjaldt framstilling av valsemasse. Ulike gummityper kom etter hvert til å utgjøre hovedingrediensen i valsemassen, men sukker var lenge et nødvendig innslag, og ved første øyekast ledes tankene kanskje mer i retning av kakebakst enn boktrykkerredskaper når vi ser eldre oppskrifter på valsemasse. I 1879 brakte Typografiske Meddelelser oppskriften på en ny og "uovertræffelig" masse som skulle inneholde følgende: "Til 5 Kilo af den bedste Lim tager man 1 l liter ren Sukkersirup eller lige saa meget Honning, et halvt Kilo Gummi elasticum, hvilket maa være opløst i Alkohol, 60 Grammer venetiansk Terpentint, 350 Gram. Glycerin og 120 Gram. Vin-Edikke." Og bladet forklarte også hvordan massen skulle lages: Først skulle limet blandes ut med vann og stå natten over. Deretter skulle sirupen koke i tjue minutter. Etter dette skulle gummien tilsettes, og blandingen skulle så koke i ytterligere 40 minutter – under stadig omrøring. Til slutt skulle de øvrige ingrediensene tilsettes, og etter nye 6–8 minutters koking var valsemassen klar til støping.²⁵⁰

Grøndahl fulgte også nøye med på utviklingen av nye trykkpresser. Både i 1825 og i 1826 – mens alle norske trykkerier fortsatt brukte håndpresser av tre – henvendte han seg til to firmaer i Altona og ba om opplysninger om ulike typer sylindresser, samt en oversikt over hvilke presser de var i stand til å levere.²⁵¹ Grøndahl vurderte med andre ord en direkte overgang fra trehåndpresser til sylindresser bare elleve år etter at storavisen *The Times* i London hadde gått til anskaffelse av den første vellykkede sylindressen på markedet.

Kanskje var ikke Grøndahls kontakter i Altona i stand til å levere sylindresser på dette tidspunktet? Eller kanskje fant Grøndahl ut at en sylindress foreløpig ville være en altfor kostbart og usikker investering? Det som lar seg dokumentere av videre hendelser er i hvert fall at utstyrsleverandøren J.D. Trennert i Altona høsten 1827 sendte et brev til Grøndahl med utfyllende opplysninger om to håndpresser av jern; en Stanhope-press og en såkalt Skotsk taffelpresse. I

²⁴⁸ Utviklingen av, og overgangen til bruk av fargevalser er blant annet beskrevet av Bloy 1972:55 f. Bloy mener at utviklingen av sylindressene utgjorde en viktig drivkraft for utviklingen av egnede materialer til valseproduksjon. Når slike først var funnet, ble de også tatt i bruk til håndvalser for innfarging på håndpresser.

²⁴⁹ Hanssen 1940:12. Se også Nordisk Trykkeri Tidende nr. 5/1902:34 og Den Vestlandske Tidende 6. og 7. mars 1887.

²⁵⁰ Typografiske Meddelelser nr. 2/1878:14. For ytterligere opplysninger om utviklingen når det gjelder fargevalser, se Nordisk Trykkeri Tidende nr. 4/1901:26.

²⁵¹ Boktrykker Grøndahls arkiv, Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Ms. Fol. 3989: 1c, Journal begyndt 8. August 1825.

romjula samme år tok Grøndahl ny kontakt og ba om ytterligere informasjon for å kunne avgjøre hvilken av disse pressene som ville være best egnet til hans bruk. Noen måneder senere skrev han følgende i firmajournalen: "Trennert i Altona skal tilskrives og anmodes om at forskaffe mig en eiserne schottische Tafel-Press, deren Tiegel 25 zoll lang und 20 zoll breit ist."²⁵² Bestillingen ble sendt den 18. mars 1828, og med det var overgangen fra trepresser til moderne jernpresser i de norske trykkeriene satt i gang.

Den skotske taffelpressen var patentert av den skotske trykkeren John Ruthven i 1813, og den skilte seg ut fra alle andre trykkpresser ved at fundamentet sto fast, mens digelen kunne skyves fram og tilbake over dette på to skinner.²⁵³ Denne pressen fikk aldri noen stor utbredelse – snarere kan den betraktes som et teknologisk sidespor i trykkpressenes utviklingshistorie. Men arkivet etter Grøndahls boktrykkeri forteller med all tydelighet at det var en slik presse boktrykkeren bestilte. I den grundige historikken som W.P. Sommerfeldt skrev til bedriftens 100-årsjubileum i 1912, står det imidlertid at Grøndahl var den første i landet til å kjøpe jernhåndpresse da han i 1830 "ombyttet den gamle træpresse med en jernhaandpresse av den Hoffmanske typen".²⁵⁴ En Hoffmann-presse var en håndpresse av jern og messing som ble utviklet og produsert i Leipzig fra 1826. Pressen var konstruert etter de samme prinsippene som Stanhope-pressen, og i løpet av få år fikk den stor utbredelse – særlig blant tyske boktrykkere.²⁵⁵ I vår jakt på den første norske jernhåndpressen dukker det dermed opp et problem som det undersøkte kildematerialet ikke har kunnet kaste ytterligere lys over: Hva skjedde med Grøndahls bestilling, og hvilken trykkpresse endte han til slutt opp med?

Kanskje kjøpte han begge to? Grøndahl hadde suksess som boktrykker og skaffet seg mange og gode trykkoppdrag. Etter hvert trykte han mer bøker enn aviser, og om vi tar kvalitetskrav og oppdragsmengde i betraktning virker det ikke usannsynlig at han byttet ut eller supplerte trepressene sine med ytterligere én jernhåndpresse i løpet av 1830-årene. Et mulig hendelsesforløp er at han fikk sin skotske taffelpresse i 1830, og at han så gikk til anskaffelse av en Hoffmann-presse noen år senere. Den skotske taffelpressen kan med sitt spesielle tekniske prinsipp, sin enkle konstruksjon og sitt anonyme utseende ha blitt solgt eller kassert og i løpet av hundre år gått i glemmeboken. Hoffmann-pressen hadde derimot et mer alminnelig teknisk prinsipp og et langt mer forseggjort design. Når vi vet at det var en utbredt praksis å ta slike presser i bruk som korrekturpresser etter hvert som de ble utrangert, er det nærliggende å tenke seg at dette også kan ha skjedd med Grøndahls Hoffmannpresse. Kanskje ble pressen daglig brukt til et slikt formål da Sommerfeldt skrev bedriftens historie, og kanskje var det derfor han ble ledet til å anta at Hoffmannpressen var Grøndahls og Norges første moderne jernhåndpresse?

Et blick til Stavanger underbygger antakelsen om at Grøndahls første jernhåndpresse var en av skotten John Ruthvens presser. Lauritz Christian Kielland var

²⁵² Boktrykker Grøndahls arkiv, Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Ms. Fol. 3989: 1c, Journal begyndt 8. August 1825. Innførsel i journalen i mars 1828.

²⁵³ Den skotske taffelpressen er omtalt og avbildet i *Printing and the mind of man*. Catalogue of the Exhibitions at the British Museum and at Earls Court, London 16–27 July 1963, London 1963/74 og plate 11, og Faulmann 1882:651.

²⁵⁴ Sommerfeldt 1912:29.

²⁵⁵ Faulmann 1882:652.

lærling hos Grøndahl i årene 1829 til 1832. Etter endt læretid fikk han bevilling til å starte trykkeri i Stavanger, og i 1833 begynte han å gi ut Stavanger Adresseavis. Ifølge August Mortensen – som baserte seg på opplysninger innhentet fra eldre typografer i Stavanger – startet Kielland virksomheten sin nettopp ved hjelp av en skotsk taffelpresse som han hadde bestilt av firmaet Trennert i Altona.²⁵⁶ At Kielland valgte en såpass spesiell trykkpresse framfor de atskillig mer vanlige Hoffmann-pressene, Columbia-pressene eller Stanhope-pressene – som på denne tiden ble omsatt i stort omfang både i Danmark og i Tyskland – kan være en indikasjon på at Grøndahl hadde gitt ham opplæring nettopp på en slik presse.

Fra britiske og tyske til danske håndpresser

Grøndahls kjøp av en jernhåndpresse ble snart fulgt opp andre. Niels Wulfsbergs sønn, Jacob Wulfsberg, opprettet i 1832 et trykkeri i Drammen og begynte å gi ut avisen Tiden. Han skaffet seg oppstartskapital ved å låne 700 spesidaler fra i alt 20 personer i Drammen – først og fremst lokale kjøpmenn – og framfor å kjøpe en norsk trepresse, valgte også han en importert jernpresse.²⁵⁷ Drammen Museum eier i dag en tyskprodusert Schoop-presse som skal ha vært Tidens aller første håndpresse. Ifølge museets opplysninger ble den anskaffet i 1832 og brukt til å trykke aviser helt fram til 1885. Deretter fikk den anvendelse som korrekturpresse fram til 1941, da den ble gitt i gave til museet.²⁵⁸ Sammen med et flott bilde av pressen, er disse opplysningene gjengitt i boka Pressen i Buskerud 1917–1947, men som vi så når det gjaldt Grøndahls første jernhåndpresse, er det også her usikkerhet knyttet til hva slags trykkpresse virksomheten egentlig ble startet med. I forbindelse med trykkeriets femtiårsjubileum i 1882 ble Jacob Wulfsberg intervjuet i Drammens Tidende. Wulfsberg fortalte da at avisens aller første trykkpresse hadde vært en av George Clymers Columbia-presser.²⁵⁹

Ved siden av Charles Stanhope var George Clymer det tidlige 1800-tallets mest suksessrike konstruktør av håndpresser. Clymer var amerikaner og utviklet pressen sin i USA. På hjemmebane hadde han imidlertid problemer med å hevde seg i konkurransen med billige, lokalt produserte trepresser. I 1817 flyttet han derfor til London, hvor han satte i gang en omfattende produksjon av Columbia-presser. Teknisk sett var ikke forskjellene på Stanhopes og Clymers presser så store. Columbia-pressen hadde et system for kraftoverføring fra bengel til digel som gjorde den lettere å betjene – i den forstand at det skulle mindre håndkraft til for å få et godt avtrykk. På den annen side tok trykkingen med denne pressen noe lenger tid enn med Stanhopes presse. Den mest iøynefallende forskjellen var imidlertid designet. Mens Stanhope-pressen var svært nøkternt utstyrt, benyttet Clymer alle muligheter som fantes innenfor datidens jernstøperkunst. Columbia-pressen var overlesset med støpte ornamenter og symboler.²⁶⁰ Den skilte seg med det så kraftig ut fra alle andre samtidige trykkpresser, at det virker lite sannsynlig at Wulfsberg i avisintervjuet skulle ha tatt feil eller ha blandet sammen to trykkpresser. En mulig forklaring på de

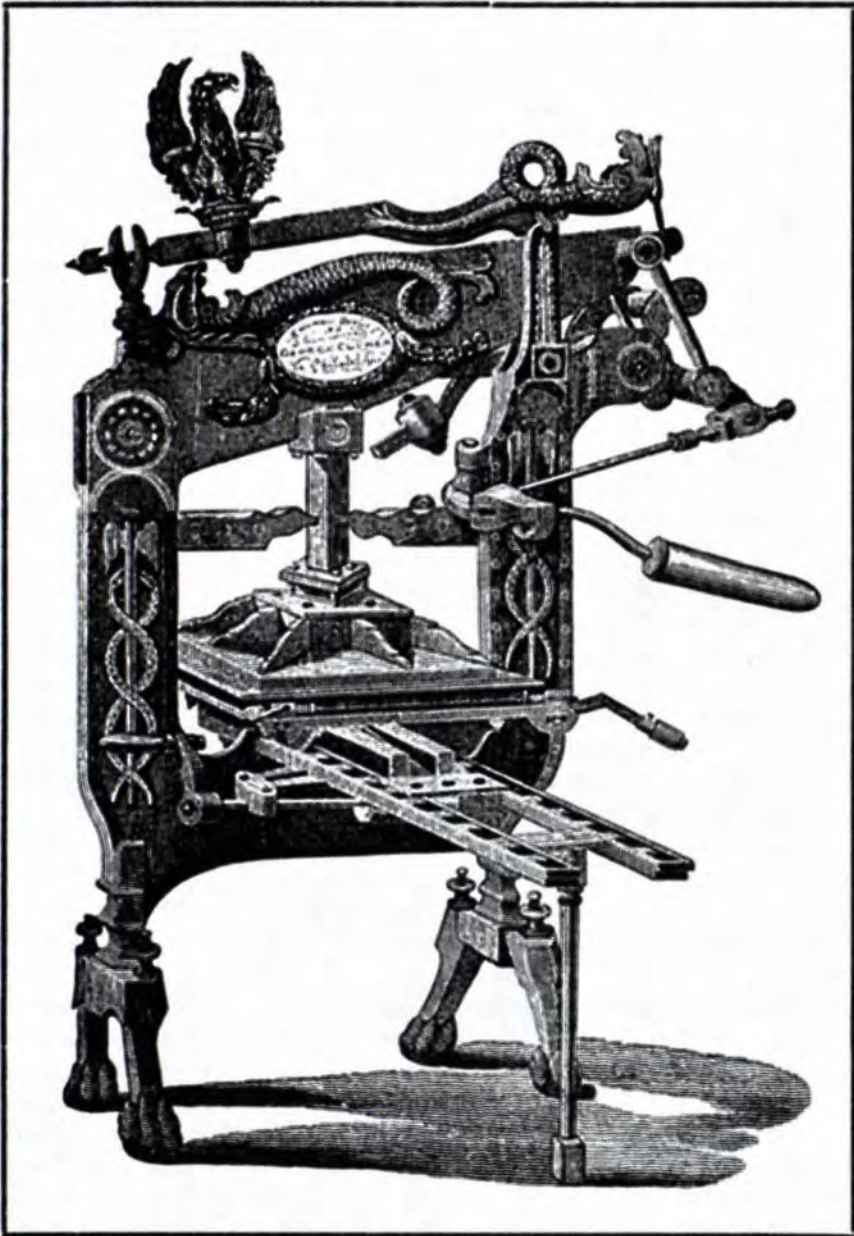
²⁵⁶ Jacobsen 1983:104.

²⁵⁷ Davidsen, Øyvin: *Opprinnelsen. Drammens Tidende og Buskeruds Blad*, bind I, Drammen 1975:68–69.

²⁵⁸ Opplysninger gitt forfatteren per e-post av sjefskonservator Einar Sørensen ved Drammen Museum 15.11.2004.

²⁵⁹ Intervjuet med Wulfsberg er referert i Davidsen 1975:290 f.

²⁶⁰ Mer opplysninger om Columbia-pressen finnes hos Moran 1978:59 f.

Jacob Wulfsberg kjøpte en Columbia-presse da han i 1832 etablerte trykkeri i Drammen og begynte å gi ut avisen Tiden.

motstridende opplysningene er at Columbia-pressen kan ha blitt ødelagt i en brann som i 1866 la hele trykkeriet til Jacob Wulfsberg i aske, at Schoop-pressen ble kjøpt i forbindelse med gjenoppbyggingen av virksomheten, og at Drammen Museum dermed kan ha blitt feilinformert da de mottok trykkpressen 75 år senere.

Wulfsberg begrunnet valget av Columbia-pressen med at det var den største håndpressen som på det tidspunktet var å få kjøpt, og fra George Clymers side hadde da også hensikten vært å konstruere en håndpresse egnet til avisproduksjon i større opplag. Den kunne trykke et helt ark av gangen – og som vi har sett var det omtrent det dobbelte av hva en trepresse var god for. Kostnadene ved å kjøpe en slik presse er det vanskelig å gi et godt anslag over. Engelske boktrykkere betalte tidlig på 1800-tallet to til tre ganger så mye for en jernhåndpresse som for de mest avanserte trepressene.²⁶¹ Selv om prisene på Columbia-pressene gikk ned etter 1820 som følge av sterk konkurranse på markedet, er det ikke urimelig å anta at Wulfsberg også betalte to til tre ganger mer for sin presse enn hva en enkel, norskprodusert presse ville ha kostet. Tatt i betraktning at Wulfsbergs trykker og en assistent trykte 1500 hele ark per dag, med betydelig mindre fysisk anstrengelse enn med en trepresse, og at fleksibiliteten med hensyn til formatvalg var mye større med en slik presse, har nok Wulfsberg likevel regnet dette som en lønnsom investering.²⁶²

I tillegg til Grøndahls skotske og tyske presser, Stavangerboktrykkeren Kiellands skotske taffelpresse og Wulfsberg britiskproduserte Columbia-presse, har vi sikker kunnskap om at også boktrykker Fredrik Trondsen Steen importerte en tysk jernhåndpresse i 1835.²⁶³ Det er sannsynlig at det i løpet av 1830-årene kom noen flere tyske eller britiske presser til Norge. Men det var først i 1840-årene importen av jernhåndpresser skjøt fart, og fra da av overtok danske mekaniske verksteder som hovedleverandører av trykkpresser til norske boktrykkere – en posisjon som de kom til å beholde i bortimot femti år. Den danske maskinbyggeren Hilarius Lind etablerte i 1844 sitt eget verksted i København, etter at han hadde jobbet som tegner og montør hos en trykkpresseprodusent i Wien.²⁶⁴ Lind bygde både håndpresser og sylindrepreser, og en av håndpressene ble fra siste halvdel av 1840-årene brukt til trykking av Morgenbladet. En annen ble kjøpt av Hans Jacob Jensen i Christiania, som blant annet trykte Illustreret Nyhedsblad.

Hilarius Lind gikk konkurs etter få år og fikk dermed ingen lang karriere som dansk trykkpresseprodusent. Det fikk derimot den tyske mekanikeren Johann G.A. Eickhoff. Eickhoff ble i 1836 ansatt i verkstedet til J.H. Hüttemeier i København – samme år som Hüttemeier bygde Danmarks første sylindrepresse.²⁶⁵ Her jobbet Eickhoff med trykkpresser og andre maskiner inntil han i 1848 startet egen virksomhet og la grunnlaget for et firma som i mer enn hundre år framover skulle være Nordens dominerende produsent og eksportør av trykkpresser. I løpet av drøyt tjue år bygde Eickhoff opp en maskinfabrikk som med over hundre ansatte produserte én sylindrepresse per uke i tillegg til håndpresser, korrekturpresser og en rekke andre

²⁶¹ Moran 1978:52.

²⁶² Arbeidet ved boktrykkeriet ble fra starten av utført av fire settere, en trykker og minst en assistent. Jacob Wulfsberg hadde selv fagutdannelse som typograf og hadde gått i lære hos Rasmus Hviid i Christiania.

²⁶³ Jacobsen 1983:218.

²⁶⁴ Skandinavisk Bogtrykker-Tidende juli 1874:102.

²⁶⁵ Strømstad, Poul: "Artisan Travel and Technology Transfer to Denmark 1750–1900", i Bruland, Kristine (red.): *Technology Transfer and Scandinavian Industrialisation*, New York/Oxford 1991:150.

maskiner og apparater til bruk i både boktrykkerier og i litografiske trykkerier. I tillegg til å dekke det hjemlige danske markedet, leverte J.G.A. Eickhoff trykkpresser til svenske, finske, russiske og norske boktrykkere.²⁶⁶ Den første jernhåndpressen han solgte til Norge, ble kjøpt av Grøndahl i 1852. Da J. Melgaards Bogtrykkeri i Skien trengte en ny presse til trykking av Skiens Adresstidende i 1855, falt valget på en jernhåndpresse fra Eickhoff. Av andre avisproduserende trykkerier som kjøpte håndpresser fra Eickhoff i løpet av 1850-årene kan vi nevne Det Mallingske Bogtrykkeri, som trykte Adressebladet i Christiania, og Bogtrykker Niels Fr. Axelsen som trykte Sarpen.

Utover dette var det en rekke utgivere av mindre aviser både i Christiania og i landet for øvrig som særlig fra slutten av 1860-årene og fram mot 1880 skaffet seg håndpresser av Eickhoffs fabrikat. Blant avisene som etter hvert ble trykt på slike presser kan vi nevne Hardangeren, Vestmar, Breviks Avis, Nordre Trondhjems Amtstidende, Dølen og Kragerø Blad. For småtrykkerier som produserte aviser i begrenset opplag var disse trykkpressene ideelle. Sammenlignet med trepressene representerte de viktige framskritt både med hensyn til trykkkvalitet, effektiv produksjon og format. Og selv om sylindrepreser på denne tiden var i ferd med å få stor utbredelse, var jernhåndpressene gode nok til å dekke de fleste småavisenes behov. For mange av dem hadde det også betydning at Eickhoff i 1870-årene begynte å selge billige, brukte håndpresser som var tatt inn i innbytte fra danske boktrykkere som gikk over til sylindrepreser.²⁶⁷ Fra 1852 til 1877 solgte J.G.A. Eickhoffs Jernstøberi og Maskinfabrik i alt 24 jernhåndpresser til norske trykkerier.²⁶⁸ De aller fleste av disse ble brukt til både avistrykking og andre trykkoppdrag, og mange av dem ble senere brukt som korrekturpresser helt fram til blysatsen ble skiftet ut med filmsats i 1960- og 1970-årene.

Sylinderpresser og industrialisering av avis- og bokproduksjonen

Om danske trykkpresseprodusenter var viktige leverandører av håndpresser til norske aviser og trykkerier, så skulle de i årene 1845 til 1880 komme til å spille en enda mer betydningsfull rolle som leverandører av sylindrepreser. Den aller først sylinderpresse kom til Norge i 1840 og var produsert ved maskinverkstedet til J.H. Hüttemeier i København. Nok en gang var Christopher Grøndahl foregangsmannen. I 1880 fantes det mer enn femti danskproduserte sylindrepreser på avisproduserende trykkerier rundt om i landet. I tillegg kjenner vi til omtrent tretti sylindrepreser som var importert fra andre land – i hovedsak fra Tyskland og Storbritannia.²⁶⁹ Som hjelp

²⁶⁶ Skandinavisk Bogtrykker-Tidende juli 1875:102–107.

²⁶⁷ Flere norske boktrykkere var på jakt etter brukte jernhåndpresser. Se blant annet Skandinavisk Bogtrykker-Tidende, oktober 1871:160, der boktrykker C.W. Leinann i Tromsø annonserte etter en brukt håndpresse. Den måtte være i fullkommen stand og ha en digel på ca. 18x28 tommer.

²⁶⁸ Det danske mediemuseum, Odense. J.G.A. Eickhoffs arkiv. Register over leverede håndpresser.

²⁶⁹ Telling av avisproduserende trykkerier og trykkpresser er en betydelig kildemessig utfordring. Tom Arbo Høegs avisbibliografi er et nyttig redskap. Her er trykkested/boktrykker oppført for de aller fleste avisene. Det er imidlertid et problem at en del av de oppførte boktrykkerne og trykkeriene har trykt aviser i et svært kort tidsrom – ofte bare noen måneder – og siden ikke er å oppspore verken i avisbibliografien eller i andre kilder. Det er nærliggende å tenke seg at mange av disse er personer som har overtatt og for et kortere tidsrom har forsøkt å drive nedleggingstruede aviser videre, eller personer som har startet en avis og et lite boktrykkeri, men har måttet legge ned etter kort tid. I en del tilfeller må vi også anta at det er den enkelte trykkeren og ikke trykkeriet eller

til å forstå hva slags endringer disse sylindressene – eller hurtigpressene som de gjerne ble kalt – førte med seg, skal vi nok en gang trekke veksler på Ole Vigs framstilling i Folkevennen fra 1856.

Vig skrev: "Fornemmelig er det selve Bogtrykker-Pressen, der er anderledes indrettet end fra først af. Den er nu oftest af Jærn, og Formen overstryges med Sværte ved Hjælp af mekaniske Ruller (Valser) uden ligefrem Anvendelse af Menneskekraft. Maskinen er saadan indrettet, at den selv griber Papiret, Ark for Ark, og skyver det fra sig, saasnt det er trykt. Ogsaa selve Trykket sker her ikke ved nogen Presse (enten av Træ eller Jærn) men derved, at selve Formen løber frem og tilbage under bevægelige Ruller. Slige Trykke-Maskiner kalder man gjerne Hurtigpresser. Endnu fuldkommnere er den saakaldte Dobbeltpresse, der straks trykker Arket paa begge Sider og ofte drives med Damp; 2-4 Gutter bruges da til at forsyne den med og tage Papiret fra den, og der kan i Timen trykkes indtil 1500 Ark."²⁷⁰ Ole Vig kunne samtidig fortelle at Christianias boktrykkere på dette tidspunktet hadde elleve sylindresser, hvorav to var doble og dampdrevne. Den første dobbeltpressen kjøpte Grøndahls Bogtrykkeri fra den britiske produsenten Napier & Son i 1854. Den andre – sannsynligvis fra samme produsent – ble kjøpt av Fabritius' Bogtrykkeri året etter. Vigs beskrivelse viser oss umiddelbart den avgjørende forskjellen mellom håndpressene og sylindressene: Mens Jacob Wulfsberg i Drammen hadde vært godt fornøyd da han i 1832 fikk en håndpresse hvor det i løpet av én arbeidsdag kunne trykkes 1500 hele ark på én side, så kunne altså Fabritius drøyt tjue år senere trykke like mange ark – på begge sider – i løpet av en time!

Utviklingen av den nye pressetypen hadde foregått over lang tid. Ved overgangen fra 1700- til 1800-tallet eksperimenterte særlig tyske og britiske trykkere og mekanikere med automatisering av arbeidsprosessene ved trykkpressene. Potensialet var stort; både innlegging og uttaking av ark, heving og senking av digelen og innfargingen av trykkformen var manuelle og tidkrevende operasjoner. For dagsaviser med store opplag var det derfor nødvendig med et helt batteri av håndpresser for å få avisene ut i tide. Av de mange oppfinnerne som patenterte mer eller mindre vellykkede trykkpresser på denne tiden, skulle den tyske trykkeren Friedrich König komme til å skille seg ut. König etablerte seg i London, og sammen med ingeniøren Andreas Bauer utviklet han en trykkpresse som ikke hadde noen digel, men hvor fundamentet og trykkformen beveget seg fram og tilbake under en stor metallsylander som gikk rundt. Sylindrens funksjon var å trekke med seg papiret og presse det ned mot trykkformen når denne ble drevet fram. Parallelt med sylindren

boktrykkeren/eieren som er ført opp. Dersom vi luker ut alle som har trykt aviser i mindre enn ett år, sitter vi igjen med i underkant av 30 noenlunde stabile avisproduserende boktrykkerier i 1840 og ca. 85 i 1880. Ifølge Høyer (1995:244), var det 79 aviser i Norge i 1880. Forskjellen lar seg forklare ved at det ikke var uvanlig at avisutgivere byttet trykkeri, og at ulike personer på samme trykkeri kan være oppført som trykker. Når det gjelder antall og typer trykkpresser, så utgjør arkivet etter J.G.A. Eickhoff det beste kildegrunnlaget. Det er hevet over tvil at Eickhoff leverte godt over halvparten av alle trykkpressene til Norge i perioden 1852–ca. 1885. På leveranselister i arkivene etter bedriften er hver enkelt av disse trykkpressene ført opp med produktionsnummer, type, størrelse/format, mottaker, dato for leveranse og i blant også utfyllende opplysninger. Opplysninger om trykkpresser fra andre produsenter er framkommet gjennom et noe begrenset statistisk materiale, samt artikler i tidsskrifter og generell avis- og boktrykkerhistorisk litteratur. Dette tallmaterialet avdekker tydelige tendenser i utviklingen, men det kan ikke betraktes som et like fullstendig materiale som det vi har fra den danske trykkpresseprodusenten.

²⁷⁰ Folkevennen 1856:58–59.

var det montert et valseverk som sørget for innfarging av trykkformen. Selv om arkene på dette tidspunktet fortsatt måtte legges inn mot sylindren og tas ut av pressen manuelt, var gevinsten ved automatiseringen åpenbar. Den første sylinderpresse ble drevet ved hjelp av en dampmaskin og kunne trykke ca. 800 ark per time – eller omtrent tre ganger så mye som en håndpresse. Britiske aviseiere forsto raskt hvilket framskritt de her sto overfor, og The Times ble König & Bauers første kunde. Høsten 1814 erstattet den britiske storavisen sine Stanhope-presser med to doble, dampdrevne sylindresser.²⁷¹

Etter flere års vurderinger av kostnader og behov, gikk den danske Adresseavisen i 1825 til anskaffelse av en sylinderpresse fra König & Bauer – som på det tidspunktet hadde flyttet produksjonen fra London til Würzburg i Tyskland.²⁷² I løpet av 1830-årene fulgte flere andre aviser etter, og i 1841 var antallet sylindresser ved danske trykkerier kommet opp i åtte.²⁷³ Parallelt med dette begynte enkelte danske mekaniske verksteder å bygge sylindresser – med de importerte pressene som forbilder. Først ute var J.H. Hüttemeier, som vi har sett leverte en sylinderpresse til Chr. Grøndahl i 1840. Men også Hilarius Lind produserte sylindresser. Da han flyttet fra Wien til København hadde han med seg konstruksjonstegninger til en såkalt Wiener-Schnellpresse, og i siste halvdel av 1840-årene produserte han i alt 14 presser av denne typen. Fire av de seks første gikk til Norge. To av dem ble solgt til Fabritius' Bogtrykkeri, som blant annet trykte Den Constitutionelle og Christiania-Posten. En ble kjøpt av Chr. Schibsted – antakelig med tanke på trykking av Krydseren. Og en ble solgt til Bergensboktrykkeren J.D. Beyer.²⁷⁴ Deretter overtok imidlertid J.G.A. Eickhoff mesteparten av det nordiske markedet for sylindresser.

Mallings Bogtrykkeri i Christiania var sommeren 1851 den første norske bedriften som kjøpte sylinderpresse fra Eickhoff. Tre år senere kjøpte Christen Olsen i Fredrikshald den neste – kort tid etter at han hadde overtatt Smaalenenes Amtstidende og slått den sammen med Fredrikshalds Budstikke. I løpet av 1850-årene eksporterte Eickhoff ytterligere åtte sylindresser til Norge. En av disse ble kjøpt av boktrykker S.A. Steen i Kristiansand, som trykte Kristiansands Stiftsavis og Adressekontors-Efterretninger. Resten havnet i Christiania. Det kom noe færre Eickhoff-presser i 1860-årene; boktrykkere i Skien, Larvik og Tønsberg kjøpte hver sin, mens fire gikk til Christiania-bedrifter. I 1870-årene derimot, opplevde både J.G.A. Eickhoff og andre produsenter en sterkt økende etterspørsel, som blant annet hadde sammenheng med en generell økonomisk framgang, et økende antall aviser og høyere opplagstall for mange

²⁷¹ Moran 1978:101 f.

²⁷² König & Bauers virksomhet i London ble blant annet finansiert av større lokale boktrykkere. Da sylinderpresse først var utviklet, var boktrykkerne lite villige til å støtte opp om produksjon av presser for salg til konkurrenter utenfor byens og landets grenser. Det endte med at König & Bauer bygde opp et nytt produksjonsanlegg i Würzburg i Tyskland. Se Porter, Michael E.: *The Competitive Advantage of Nations*, London 1990:182. Det tok lang tid før König & Bauers sylindresser ble innarbeidet på det norske markedet. Ifølge Typografiske Meddelelser nr. 8/1883:61, ble den første kjøpt av Christiania-firmaet Brøgger & Christie i 1855. Dersom dette stemmer har den sannsynligvis blitt brukt til å trykke Christiania-Posten. J.G.A. Eickhoffs arkiv viser for øvrig at Brøgger & Christie også kjøpte en Eickhoff-presse i 1855. Det kan se ut til at König & Bauers presser først fikk suksess på det norske markedet i 1880-årene, og etter at det var blitt etablert egne leverandørforetninger i Norge.

²⁷³ Hyldtoft, Ole: *Københavns industrialisering 1840–1914*, København 1984:110.

²⁷⁴ Skandinavisk Bogtrykker-Tidende juli 1874, side 102–103; Strømstad 1991:150.

av avisene. Ved tiårets slutt hadde Eickhoff solgt 36 nye sylinderpresse. Fortsatt var det trykkeriene i Christiania som tok imot de aller fleste, men i løpet av dette tiåret solgte det danske firmaet sylinderpresse også til boktrykkere i Bergen, Arendal, Stavanger, Kristiansand, Tønsberg, Trondheim, Porsgrunn og Levanger.²⁷⁵ Vi vet dessuten med sikkerhet at norske boktrykkere ved utgangen av 1879 til sammen hadde minst 26 sylinderpresse fra andre trykkpresseprodusenter, og at de fleste av disse var blitt kjøpt i løpet av 1870-årene. Sannsynligvis var det reelle tallet noe høyere.²⁷⁶ Basert på disse tallene kan vi anslå at norske trykkerier i perioden 1840 til 1880 importerte ca. hundre sylinderpresse, at godt over halvparten av disse kom fra J.G.A. Eickhoff og andre danske produsenter, og at hovedtyngden av importen foregikk i 1870-årene.

Mens tilgangen på norskproduserte håndpresse hadde vært viktig for avisveksten fra 1830-årene og utover, foregikk overgangen til sylinderpresse så å si utelukkende ved hjelp av importerte trykkpresse. Det finnes imidlertid noen få kjente eksempler på norskproduserte sylinderpresse fra denne perioden. I 1839 kom Ernst Nullmeyer til Norge etter å ha jobbet flere år ved J.H. Hüttemeiers verksted i København. Nullmeyer etablerte et mekanisk verksted i Christiania, hvor han utførte reparasjoner og framstilte redskaper til bruk i trykkerier. I 1867 overlot han virksomheten til sine sønner, og en av disse hadde tidligere arbeidet hos J.G.A. Eickhoff. I 1874 produserte Brødrene Nullmeyer en sylinderpresse. Det er imidlertid uklart hvem som kjøpte denne pressen, og det er lite trolig at det ble produsert flere. Framfor å konkurrere med de utenlandske sylinderpresseprodusentene, valgte Brødrene Nullmeyer å satse på pakkpresse, falseapparater og annet utstyr til trykkerier i tillegg til å utføre reparasjoner på trykkpresse av ulike slag.²⁷⁷

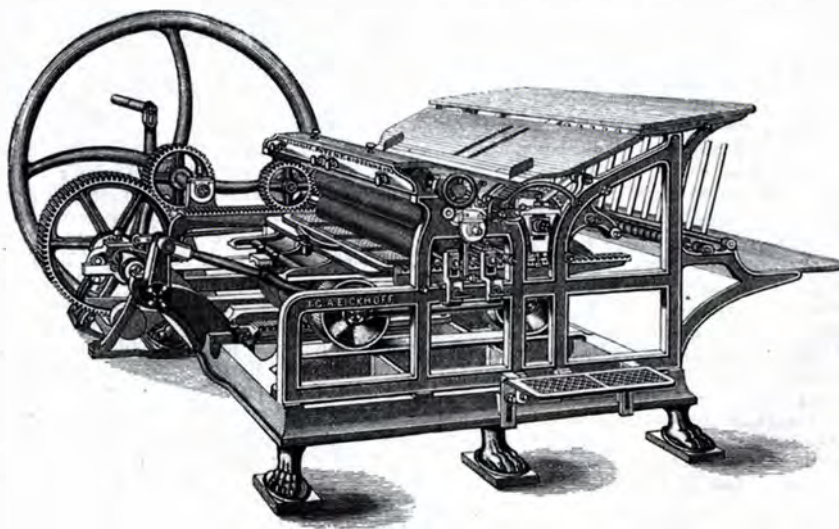
Vi har mer kunnskap om en sylinderpresse som ble bygd på Sunnmøre i 1885. Etter flere fåfengte forsøk på å få stortingsmannen og trykkerieieren Maurits A. Aarflot i Volda til å trykke hans politisk radikale artikler, bestemte Paul Martinus Gjærder seg for å lage sin egen trykkpresse. I en beretning skrevet femti år senere forteller Gjærder at han skaffet seg førstehånds kunnskap om sylinderpresse ved å stå og titte inn gjennom vinduet på J.W. Eides boktrykkeri i Bergen, der Bergens Tidende ble trykt. Gjærder bygde en modell av en trykkpresse og fikk et jernstøperi i Bergen til å lage de delene som trengtes. Deretter allierte han seg med en gammel smed i Syvde, og sammen bygde de en enkel, men virksom sylinderpresse. Ved hjelp av denne pressen etablerte Gjærder et lite trykkeri på Eidså, hvor han startet utgivelsen av bladet "Fjellblomar" i 1886. Gjærder og sylinderpresen innledet deretter en omflakkende tilværelse: I 1888 ble pressen brukt til å trykke Rasmus Steinsviks avis Vestmannen i Volda. Året etter ble den flyttet til Tynset der Fedraheimen ble trykt. I 1890 tok

²⁷⁵ Det danske mediemuseum, Odense. J.G.A. Eickhoffs arkiv. Register over leverede hurtigpresse.

²⁷⁶ Fra 1884 har vi tall som viser at seks av Bergens boktrykkerier til sammen hadde elleve sylinderpresse, og at fire av Trondheims boktrykkerier i alt hadde fem sylinderpresse. I Trondheim ble tre av pressene drevet med vannkraft og to med håndkraft. I Bergen var gassmotorer drivkraften for ni av pressene. To av de 16 pressene kom fra Eickhoff, en var en Schoop-presse, en skal ha vært engelsk, men utover dette mangler vi opplysninger om hvor pressene kom fra. Sannsynligvis har de fleste av pressene kommet til landet før 1880. Lie & Sundts Bogtrykkeri, som trykte Adresseavisen i Trondheim og J.W. Eides Bogtrykkeri, som trykte Bergens Tidende, hører med blant de nevnte trykkeriene og hadde hhv. en og to presse. (Typografiske Meddelelser nr. 16/1884:138 og nr. 20/1884:178.)

²⁷⁷ Typografiske Meddelelser nr. 10/1883:84.

I. G. A. Eickhoff's Maskinfabrik, Vesterbrogade 97, Kjøbenhavn,

leverer Hurtigpresser: saavel med Bord. som med Cylinder-Farveværker. med Jernbane- eller Kredsbevægelse, Skjøn- og Widertrykmaskiner. Haandpresser. Satineerpresser og Satineer-Hurtigpresser, — Pakpresser, — Steentrykpresser, lithografiske Hurtigpresser, — Dampmaskiner, — og diverse mindre Gjenstande til Brug for Bog- og Steentrykkerier.

Kjøbenhavn.

Immanuel Rée's Forlag.

Trykt hos J. Cohen.

J.G.A. Eickhoffs maskinfabrik i København ble fra 1850-årene og utover den dominerende leverandøren av trykkpresser på det nordiske markedet. Bedriften annonserte hyppig for sine sylindrepreser i Skandinavisk Bogtrykker-Tidende.

Gjærder pressen med seg til Bergen, der den blant annet ble brukt til å trykke Arbejderens Røst – forløperen til bergensavisen Arbeidet.²⁷⁸

Men det vanligste var altså å importere presser. Hva slags bedrifter var det så som kjøpte sylindresser? Og hva slags produkter ble de brukt til å trykke? Boktrykker Hans Jacob Jensen i Kristiania var i 1879 eier av et stort trykkeri med 36 ansatte. Jensen hadde tidligere vært ombrekker i avisen Christiania-Posten, som ble trykt hos W.C. Fabritius. I 1856 kjøpte han imidlertid en tyskprodusert Schoop sylindresser, og utstyrt med denne og en Hilarius Lind håndpresse startet han sitt eget trykkeri. Hans første større trykkoppdrag var Illustreret Nyhedsblad, men i årene framover kom H.J. Jensen til å konsentrere seg mest om avisproduksjon. Blant de avisene han trykte finner vi Christiania-Posten, Christiania Dagblad, Verdens Gang og Dagbladet. Han påtok seg likevel også andre oppdrag og trykte blant annet flere av Henrik Ibsens skuespill. Jensen var åpenbart en teknisk interessert, investeringsvillig og kanskje i overkant risikovillig boktrykker. Fram til utgangen av 1870-årene utvidet han maskinparken sin med sju dampdrevne sylindresser – og gikk konkurs to ganger. Deretter ble virksomheten drevet videre av hans datter under navnet Centraltrykkeriet.²⁷⁹

En boktrykker som enda tidligere satset på aviser og sylindresser, men til å begynne med i et noe mer forsiktig omfang, var Christian Schibsted. Schibsted ble tidlig foreldreløs og vokste opp i Christiania Opfostringshus. Som tenåring fikk han læringleplass i Opfostringshusets eget trykkeri, og da han var ferdig med læretiden begynte han å trykke Morgenbladet i R. Hviids Enkes Bogtrykkeri. Etter noen år som faktor i Lehmanns Enkes Bogtrykkeri, startet Schibsted egen virksomhet sammen med Johan Jørgen Krohn. I 1843 skilte de imidlertid lag, og Schibsted overtok bedriften alene.²⁸⁰ Fra 1849 trykte han ukeavisen Krydseren på en sylindresser av Hilarius Lind-fabrikat, men da avisen fra 1855 begynte å komme ut daglig med tittelen Aftenbladet, kjøpte han en sylindresser fra J.G.A. Eickhoff. Denne pressen ble drevet for hånd av to såkalte "dragere", som klarte å holde et tempo som ga 6–700 trykte ark per time.²⁸¹ Da redaktørene av Aftenbladet solgte avisen til Fabritius, ble Schibsted sittende med to sylindresser uten tilstrekkelige trykkoppdrag. I 1860 løste han problemet ved å starte Christiania Adresseblad, som ved utgangen av året fikk navnet Aftenposten. Avisen gikk godt, og på grunn av økende opplag skaffet Schibsted seg nok en presse i 1870.²⁸² Denne gangen kjøpte han en brukt dobbeltpresse av merket

²⁷⁸ Gjærders sylindresser ble senere flyttet tilbake til Volda, og i 1937 havnet den på museum i Ålesund. Se Gjærder, Paul Martinus: "Sunnmørspressa", i *Tidsskrift for Sunnmøre Historielag* 1992; Sande, Øystein: "'Der stræber for at gavne...'" – Avishuset Aarflot i Volda 1810–2004", i *Agitasjon og opplysning*. Pressehistoriske skrifter nr. 2/2004:64.

²⁷⁹ Jacobsen 1983:215 f; Johansson, Jan: *Centraltrykkeriet 100 år 1879–1979*, Østerås 1979:10.

²⁸⁰ Wasberg, Gunnar Christie: *Aftenposten i hundre år 1860–1960*, Oslo 1960:2 f.

²⁸¹ Nordisk Trykkeri Tidende nr. 1/1905:2–3 og nr. 2/1905:11 f; Det danske mediemuseum, Odense. J.G.A. Eickhoffs arkiv. Register over leverede hurtigpresser: Av Eickhoffs arkiv går det fram at bedriften den 14. november 1855 leverte en sylindresser med jernbanebevegelse til Schibsted i Christiania. Pressen hadde produksjonsnummer 18, og formatet var dobbel postil. Opplysningen om at Schibsted skaffet seg en Hilarius Lind sylindresser mot slutten av 1840-årene er hentet fra Skandinavisk Bogtrykker-Tidende for juli 1874:103.

²⁸² I sin bok utgitt til Aftenpostens hundreårsjubileum i 1960, skriver Gunnar Christie Wasberg at trykkingen av Aftenposten førte til at Schibsted måtte kjøpe en ny sylindresser i 1860. Det virker merkelig at en bedrift med to sylindresser og mangel på trykkoppdrag skulle gå til anskaffelse av enda en maskin. Opplysningen stemmer heller ikke overens med hva andre kilder forteller oss om Schibsteds trykkpresser. En mulig forklaring er at Wasberg her tenker på den britiske dobbeltpressen som Schibsted kjøpte i 1870. (Wasberg 1960:7.)

Napier & Son. Det er noe uklart hvor denne kom fra, men sannsynligvis kjøpte han den av boktrykker Grøndahl, som hadde nettopp en slik presse og som vi vet kvittet seg med den omtrent på denne tiden. Bare seks år senere måtte maskinparken utvides igjen. I 1876 leverte J.G.A. Eickhoff en dampdrevet dobbel sylinderpresse med kapasitet på 3 000 ark per time med trykk på begge sider.²⁸³

Selv om både Schibsted, H.J. Jensen og et par andre avisproduserende trykkerier var raskt ute med å skaffe seg sylinderpresse, ser vi ingen entydig sammenheng mellom avistrykking og tidlig mekanisering i Norge. Den bedriften som gikk i front når det gjaldt teknologisk endring – Chr. Grøndahls Bogtrykkeri – har vi allerede nevnt flere ganger, og hos Grøndahl ble avistrykking en stadig mer perifer del av virksomheten. Her ble det satset mer på bøker og særlig på bibler og religiøs litteratur. Christopher Grøndahl hadde i 1830 vært den første til å kjøpe jernhåndpresse, og ti år etter fikk han landets først sylinderpresse. I 1854 var han først ute med å ta i bruk en dampdreven dobbelpresse, og i årene 1866 til 1877 kjøpte han hele fem sylinderpresse fra Eickhoff. Grøndahl var i det hele tatt en trofast kunde hos trykkpressefabrikanten på Vesterbrogade i København; senere kjøpte han ytterligere fire sylinderpresse fra Eickhoff.²⁸⁴ En annen av Eickhoffs gode kunder i Norge var Det Mallingske Bogtrykkeri. I tillegg til en håndpresse fra 1857, kjøpte denne bedriften sju sylinderpresse fra Eickhoff. I 1879 hadde Malling fire dampdrevene sylinderpresse, men ingen av disse ble brukt til avistrykking.²⁸⁵

Med hyppigere utgivelser og større formater fikk dagsavisene et stadig større behov for rask produksjon av sats. Følgelig måtte avisproduserende trykkerier ha et relativt høyt antall ansatte, og de som arbeidet med settingen utgjorde den desidert største gruppen. Det var ikke uvanlig at mer enn to tredeler av arbeidsstokken var settere, settersker eller setterlæringer. Men heller ikke ved det trykkeriet som på denne tiden var Norges største målt i antall ansatte og det nest største målt i antall sylinderpresse utgjorde avisproduksjon noen sentral virksomhet. Det Steenske Bogtrykkeri ble etablert i 1829 og trykte tidvis aviser – blant annet Norsk Handels Tidende og Verdens Gang. Det var imidlertid Stortingstidende og ulike tidsskrifter som etter hvert ble bedriftens desidert viktigste produkter, og ved inngangen til 1880-årene ble arbeidet utført av bortimot 50 ansatte som hadde sju dampdrevene sylinderpresse til rådighet.

Som et eksempel på et stort, og i høy grad mekanisert trykkeri som lenge satset på både aviser og bøker, kan vi trekke fram W.C. Fabritius' Bogtrykkeri. Fabritius ble etablert i 1844, og med sine to Hilarius Lind sylinderpresse og en dampdreven dobbelpresse fra Napier & Son, var trykkeriet blant dem som var raskest ute med å introdusere ny teknologi. I årene 1872 til 1875 kjøpte bedriften også tre sylinderpresse fra J.G.A. Eickhoff. Fabritius trykte Skilling-Magazin, Den Constitutionelle fra 1845 til 1847, Christiania-Posten i årene 1848 til 1855 og Aftenbladet fra 1860 og utover. Men trykking av tidsskrifter, bøker, almanakker og ulike aksidensoppdrag var like viktige inntektskilder. Etter hvert skulle dette bli

²⁸³ Denne trykkpressen ble i 1888 solgt til Verdens Gang. På det tidspunktet hadde Schibsted kjøpt sin første rotasjonspresse – også den fra J.G.A. Eickhoff i København. Hilarius Lind-pressen solgte han for øvrig til boktrykker J. Chr. Gundersen i Christiania i 1870.

²⁸⁴ Det danske mediemuseum, Odense. J.G.A. Eickhoffs arkiv. Register over leverede hurtigpresse.

²⁸⁵ Typografiske Meddelelser nr. 7/1879:53.

bedriftens hovedsatsingsområde, og denne prioriteringen fikk også konsekvenser for bedriftens teknologivalg. I 1875 ble det kjøpt inn en Eickhoff aksidenspresse i relativt lite format. Og da Aftenbladet gikk inn i 1881, ble den britiske dobbelpressen solgt.²⁸⁶ I likhet med de fleste andre doble sylinderpresse, var pressen fra Napier & Son konstruert og markedsført som en typisk avispresser der det var lagt mer vekt på hurtighet enn på trykkteknisk kvalitet.²⁸⁷ At både Fabritius og Grøndahl, som begge hadde ligget helt i front med hensyn til mekanisering av produksjonen, solgte sine mest utpregede avispresser, må ses som et utslag av at de valgte bøker og kvalitet framfor aviser og kvantitet, i en periode hvor utviklingen var i ferd med å gå i retning av en noe klarere spesialisering og oppgavedeling mellom avistrykkerier og øvrige trykkerier.

De første sylinderpresse som kom til landet i 1840-årene markerte innledningen på en industrialisering av avis- og bokproduksjonen her i landet. Tradisjonelt har gjerne etableringen av tekstilfabrikker og mekaniske verksteder langs Akerselva i 1850-årene blitt betraktet som startpunktet for den norske industrialiseringen, men både papirframstilling og trykkerivirksomhet var altså i ferd med å få en industriell karakter før dette. Mens utviklingen i tekstilbransjen med noe rett kan karakteriseres som en industriell revolusjon, er det viktig å ha klart for seg at overgangen fra håndverk til industri i boktrykkerbransjen var en prosess som gikk over lang tid og som fram mot 1880 ennå ikke hadde nådd alle avisene – selv ikke i Kristiania.

Vi så at en av de store avisene i København gikk over til sylinderpresse i 1825, og i løpet av det neste tiåret fulgte flere andre aviser etter – men også andre trykkerier.²⁸⁸ I Sverige var det klarere skiller innen trykkeribransjen. Det var avisene som først merket behovet for hurtigere produksjon, og det var i avistrykkeriene den tidligste mekaniseringen foregikk. Det foreligger et mer omfattende statistisk materiale om den tekniske utviklingen ved svenske enn ved norske trykkerier, og dette materialet viser at Stockholms avisproduksjon i hovedsak foregikk ved hjelp av dampdrevne sylinderpresse fra midten av 1850-årene.²⁸⁹

Her i landet gikk utviklingen langsommere. Dessuten var ikke skillelinjene innad i trykkeribransjen like tydelige. I de første tiårene etter 1840 kan det se ut til at størrelsen på trykkeriene betydde mer for en eventuell overgang fra håndpresse til sylinderpresse enn hvorvidt trykkeriet produserte aviser eller bøker. Dette hang sammen med kostnadene ved innføring av ny teknologi og det økte kapitalbehovet som mekaniseringen av produksjonen førte med seg. Prisene på sylinderpresse gikk gradvis ned, med den følge at også mindre trykkerier og aviser kunne ta håndpressene sine ut av daglig produksjon.²⁹⁰ Likevel kom størrelse og økonomi fortsatt til å ha stor betydning for graden av mekanisering i det enkelte trykkeri. Rundt 1880 var

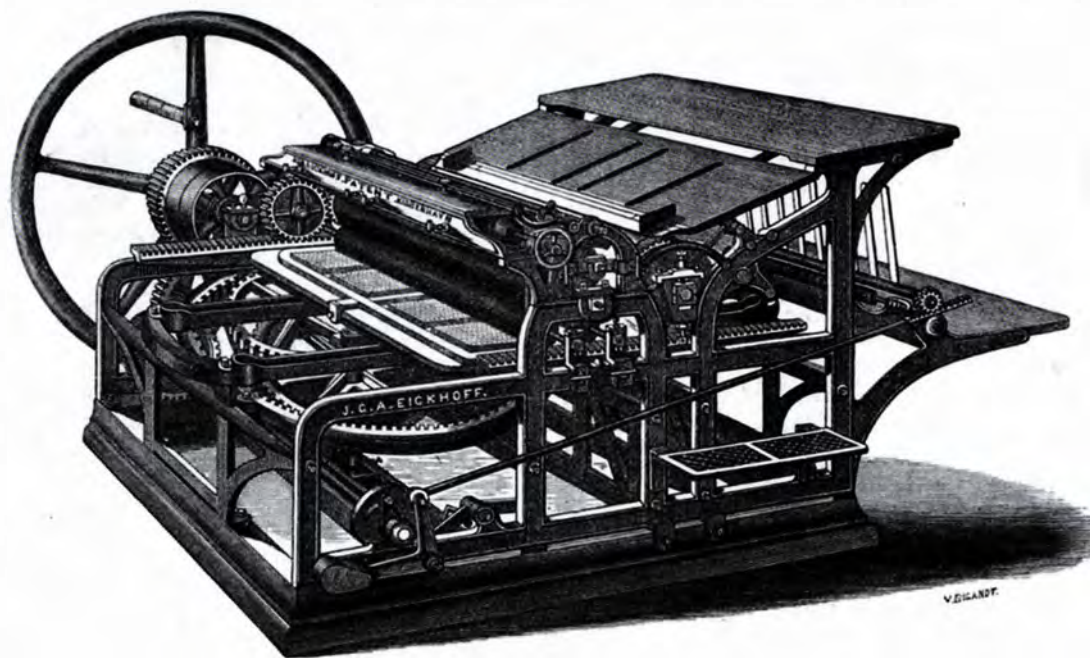
²⁸⁶ Scheibler, H: "Femti aar i boktrykkerkunstens tjeneste", i *Mindeskraft i anledning Fabritius' boktrykkeris 75-års jubilæum*, Kristiania 1919:49.

²⁸⁷ Moran 1978:133.

²⁸⁸ Christensen, Dan Ch.: *Det moderne projekt. Teknik & Kultur i Danmark-Norge 1750–(1814)–1850*, København 1996:489.

²⁸⁹ Ekdahl 1983:113.

²⁹⁰ I siste halvdel av 1800-tallet ble det etablert en rekke trykkpressefabrikker både i Europa og i USA. Mange av disse satset på å utvikle billigere sylinderpresse, og ofte ble lav pris og hurtighet prioritert på bekostning av kvaliteten på produktene som skulle trykkes. Se mer om dette hos Moran 1978:157 f.

Hurtigpresse med Kredsbevægelse, dobbelt Farverivning, samt Selvfratager.

En række norske trykkerier købte cylinderpresser fra J.G.A. Eickhoff i København. Presser af denne typen ble blandt annet kjøpt av Chr. Grøndahls bogtrykkeri, W.C. Fabritius bogtrykkeri, J. Chr. Gundersens bogtrykkeri og Det Mallingske bogtrykkeri.

halvparten av sylindressene i Norge eid av 12 trykkerier i Kristiania som hver hadde fra tre og opptil åtte slike presser. De resterende var eid av ca. 40 trykkerier spredt over hele landet, hvorav de fleste hadde én og noen hadde to presser. Ingen av trykkeriene kan karakteriseres som rene avistrykkerier. De aller fleste trykte aviser og andre produkter om hverandre, men noen hadde klare preferanser i den ene eller den andre retningen. Blant de tolv største og mest mekaniserte bedriftene finner vi både trykkerier med klar hovedvekt på avisproduksjon og trykkerier som satset mest på bøker.

Avisformater, konkurranse og teknologi

”Morgenbladet er, (...) et stort Exempel paa Konkurrencens Gavnlighed. Næsten alle dets Udvidelser ere foretagne under Kappestriden med optrædende og truende Kollegaer. Kun maa man sige, at det kunde have betrygget sig ved et langt mindre vældigt Skridt, end det nu har taget.”²⁹¹ Dette var Illustreret Nyhedsblads kommentar etter at Morgenbladet den 17. desember 1857 hadde økt antall spalter fra fire til fem og dessuten utvidet avisen med 7–8 centimeter i høyden. Formatøkningen i 1857 var bare én av mange i Morgenbladets historie, og selv om Nyhedsbladet nå syntes avisen var blitt mer enn stor nok, så fortsatte utvidelsene. Både i 1860, 1864 og i 1867 ble formatet endret. Deretter ble det imidlertid holdt noenlunde uforandret ut hundreåret – med unntak av en mindre økning av papirbredden og en overgang fra seks til sju litt smalere spalter i 1891.²⁹²

Morgenbladet var Norges første dagsavis og kom ut med første nummer i januar 1819. Eier og initiativtaker var Niels Wulfsberg, som hadde vendt tilbake til Christiania etter noen år som arkivar i Stockholm. Nordisk Trykkeri Tidende forteller at Wulfsberg hadde beholdt den gamle trykkpressen som i sin tid var brukt til å produsere Tiden, og at det var på denne pressen Morgenbladet nå ble trykt. Videre forklares Morgenbladets skarpe og gode trykk med at Wulfsberg hadde kjøpt nytt skriftmateriell i 1811, som så hadde ligget ubrukt fram til han åtte år senere gjenopptok virksomheten som boktrykker og avisutgiver.²⁹³ Disse opplysningene er neppe riktige. Da Wulfsberg solgte trykkeriet sitt til Christopher Grøndahl i 1812, oppfordret myndighetene ham til å frasi seg boktrykkerbevillingen sin, fordi de fryktet at det ville bli for mange boktrykkere i Christiania. Dette var han ikke villig til, men i et svar til kanselliet i København understreket han at alle trykkpresser og skrifter nå var solgt, og at han inntil videre verken hadde mulighet til eller ønske om å benytte seg av bevillingen.²⁹⁴ En mer troverdig versjon er derfor at Wulfsberg i 1818 kjøpte tilbake en av de trehåndressene han i sin tid hadde solgt til Grøndahl.²⁹⁵ Nytt skriftmateriell kan han ha skaffet seg fra København, Hamburg eller Altona. Wulfsberg sto som eier av trykkeriet fram til 1821, da han solgte det til sin faktor Rasmus Hviid.

Morgenbladet ble til å begynne med gitt ut i kvartformat, som lenge var det vanligste formatet på norske aviser. Hvor stort kvartformatet faktisk var kunne variere

²⁹¹ Illustreret Nyhedsblad nr. 2/1858:11.

²⁹² Morgenbladet Mandag Morgen 1. januar 1894.

²⁹³ Nordisk Trykkeri Tidende nr. 9/1902:67–70.

²⁹⁴ Sommerfeldt 1912:20.

²⁹⁵ Hauge, Yngvar: *Morgenbladets historie, bind I 1819–1854*, Oslo 1963:21.

noe fra avis til avis avhengig av hvilke arkstørrelser papirprodusenten leverte. Et helt ark kunne for eksempel være 35 x 43 centimeter, men ettersom det ikke fantes standarder for størrelsen på håndprodusert papir tidlig på 1800-tallet, opererte de ulike papirmøllene ofte med ark som kunne være noe større eller noe mindre enn dette.²⁹⁶ De ulike formatbetegnelsene var dermed ikke nøyaktige målangivelser, men angivelser av hvor mange ganger et ark var falset eller brettet. Folioformat var den papirstørrelsen som framkom ved å brette et helt ark én gang. Dette ga to blad og fire sider per ark. Dersom arket ble brettet en gang til fikk man fire blad og åtte sider i kvartformat. Ytterligere én bretteing ga 16 sider i oktavformat. Skulle det trykkes salmebøker eller små almanakker ble arkene brettet enda en gang, og man fikk da 16 blad og 32 sider i såkalt sedesformat. Når Morgenbladet ble utgitt som er firesiders avis i kvartformat, gikk det med andre ord med et halvt ark per avis.

Intelligenssedlene ble trykt i folioformat i årene 1815 til 1830, mens Morgenbladet lenge holdt seg til det halve formatet. Fra 1829 til 1836 ble det foretatt flere endringer – i første rekke ved at satsspeilet ble utvidet i bredden og i høyden, men også ved en overgang til et noe større kvartformat. Teknisk sett representerte ikke disse formatøkningene noe problem. Trehåndpressene var store nok til at det fortsatt kunne trykkes to og to sider av gangen. Da bokhandler Johan Dahl i 1836 begynte å gi ut Den Constitutionelle, fikk Morgenbladet konkurranse fra en ny dagsavis, og med den skulle avisformatet for alvor komme i forgrunnen. Dahl hadde større utenlandske aviser som forbilde, og han hadde et bevisst forhold til hvilken markedsmessig effekt et større avisformat kunne ha. Fra første nummer kom derfor Den Constitutionelle ut i folioformat med en sats som målte 28 x 19 centimeter.²⁹⁷ Morgenbladet svarte på utfordringen og gikk året etter over til det samme høydeformatet og to spalter à 8,8 centimeter i bredden. Fortsatt lå formatet innenfor rammen av hva som kunne trykkes på de gamle trehåndpressene, og det gjorde det også da Morgenbladet i 1843 plusset på med ytterligere fire centimeter i høyden. Forskjellen fra tidligere var at trykkpressen nå bare kunne ta én side av gangen, og at det dermed tok dobbelt så lang tid å trykke en firesiders avis. Med omtrent dobbelt så stort format som i 1836, er det klart at også settingen av avisen var blitt atskillig mer tidkrevende i løpet av de sju årene som hadde gått. Det var til slutt Morgenbladet som gikk seirende ut av konkurransen. Antallet abonnenter hadde steget jevnt og trutt, og i 1840 var det kommet opp i 1500. For Den Constitutionelle er tallene noe mer usikre, men avisen skal aldri ha hatt så mye som tusen abonnenter, og i 1847 ble den lagt ned.²⁹⁸

Morgenbladets utgivere fikk ikke store pusterommet før en ny konkurrent dukket opp på avismarkedet. Den 17. mai 1848 kom første nummer av Christiania-Posten, og i likhet med Den Constitutionelle, satset også denne avisen på god teknisk kvalitet og stort format. Haakon Fiskaa skriver at Christiania-Posten helt fra starten av hadde "et utstyr som stod fullt på høide med 'Morgenbladet'. Ja, efter noen måneders forløp kunde det endog utvide til 4 spalter og stort folioformat, en avisform man til da ikke hadde sett make til i vort land. Det holdt rent på å ta pusten fra 'Morgenbladet' både utstyrmessig og journalistisk".²⁹⁹ Christiania-Posten ble trykt hos W.C.

²⁹⁶ Se Fiskaa 1973:114 for eksempler på ulike papirformater som var vanlige ved norske papirmøller.

²⁹⁷ Husby, Egil: *Den Constitutionelle. Et dagblad for hundre år siden*, Kristiansund 1943:34 og 48.

²⁹⁸ Husby 1943:104.

²⁹⁹ Fiskaa 1985:49.

Fabritius' Bogtrykkeri, og forklaringen på det imponerende formatet er at Fabritius nettopp hadde gått til anskaffelse av to sylinderpresse fra Hilarius Lind i København.³⁰⁰ Fram til da hadde trykkeriet vært utstyrt med fire eller fem håndpresser, hvorav to var av tre, men de nye pressene åpnet for bedre trykkteknisk kvalitet, høyere produksjonstempo og atskillig større formater. Fabritius var den andre av landets boktrykkere som kjøpte sylinderpresse, og ettersom den første – Chr. Grøndahl – ikke trykte aviser på sin Hüttemeier-presse, er det rimelig å anta at Christiania-Posten var den første norske avisen som ble trykt på en sylinderpresse.³⁰¹

Sylinderpresenes viktigste fortrinn var hurtigheten, men så lenge avisenes opplag var relativt små, var ikke raske trykkpresser avgjørende i konkurransen om lesere og annonsører. En jernhåndpresse kunne også gi godt trykk og stort format. Og mens Fabritius altså kjøpte sylinderpresse fra Hilarius Lind, henvendte Morgenbladets trykkeri – R. Hviids Enkes Bogtrykkeri – seg til den samme produsenten og bestilte en jernhåndpresse. Dermed kunne også Morgenbladet sprengte de rammene som ble lagt av trepressene, forlate folioformatet og møte utfordringen fra Christiania-Posten med en enda større avis. I 1848 ble høyden økt til 38 centimeter og året etter til 43 centimeter.³⁰² Vi kjenner ikke størrelsen på R. Hviids Enkes presse, men Chr. Grøndahls jernhåndpresse fra 1830 hadde en digel som målte 51 x 63,5 centimeter, og det er ingen grunn til å tro at pressen som ble brukt til å trykke Morgenbladet var noe mindre. Følgelig gjorde den nye Lind-pressen det mulig å trykke to sider av gangen i det store formatet. Med én slik presse ville en firesiders avis med et opplag på ca. 2000 være ferdigtrykt på 13–14 timer.

Som vi så ovenfor, foretok Morgenbladet nok en betydelig formatøkning i 1857. Antakelig ble avisen på det tidspunktet fortsatt trykt på håndpresser, men det var også det siste året. I 1858 kjøpte R. Hviids Enkes Bogtrykkeri sin første sylinderpresse. Produsenten var J.G.A. Eickhoff, pressen var konstruert for håndkraft, og nå forelå det standardiserte papirformater som også ble brukt som betegnelser på trykkformens maksimale størrelse. Sylinderpresen som Morgenbladet fra nå av skulle

³⁰⁰ Skandinavisk Bogtrykker-Tidende juli 1874:102–103; Typografiske Meddelelser, festnummer 7.6.1885:4.

³⁰¹ Det foreligger en viss mulighet for at Den Constitutionelle var den første norske avisen som ble trykt på en sylinderpresse. Det tilgjengelige kildematerialet gir til dels motstridende opplysninger når det gjelder trykkpressene fra Hilarius Lind. Ifølge Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 1874:102–103 produserte Lind 14 sylinderpresse. Nr. 3 og 4 ble solgt til Fabritius' Bogtrykkeri, nr. 5 ble solgt til Chr. Schibsted, og nr. 6 ble solgt til Bergensboktrykkeren J.D. Beyer. Ifølge Strømstad 1991, side 150 foregikk produksjonen av disse pressene i årene 1844 til 1848. Det foreligger to jubileumsbøker om Fabritius' bogtrykkeri. Ingen av disse nevner noe om at Fabritius kjøpte to sylinderpresse i 1840-årene, men begge forteller at trykkeriet kjøpte sin første sylinderpresse i 1848. Gunnar Jacobsen skriver i sin boktrykkerhistorie at Beyer i Bergen fikk sin første sylinderpresse i 1845. Dersom dette årstallet stemmer, så vil det være nærliggende å anta at Fabritius fikk sin/sine sylinderpresse samme år eller tidligere. Ettersom Fabritius trykte Den Constitutionelle fra nr. 1/1845 til avisen gikk inn i 1847, kan vi dermed ikke se helt bort fra at denne avisen ble trykt på en sylinderpresse – som Norges første. Vi vet for øvrig at utgivelsen av Den Constitutionelle, Johan Dahl og hans danskfødte faktor, Carl C. Werner, i 1842 vurderte å gå til anskaffelse av en sylinderpresse – antakelig av Hüttemeier-fabrikat. (Se brev til Carl C. Werner og Johan Dahl med tilbud om en presse som kunne trykke opp mot 1500 ark per time, datert februar 1842, Riksarkivet, PA-637 Carl C. Werner & Co, serie: Diverse, stykke 41.) Vi har imidlertid ingen kilder som bekrefter at de faktisk kjøpte en slik presse, og avisens økonomi tatt i betraktning er det vel heller lite sannsynlig. (Se for eksempel Illustreret Nyhedsblad nr. 43/1857:220 som påpeker hvor mye Johan Dahl tapte på utgivelsen av Den Constitutionelle.

³⁰² Nordisk Trykkeri Tidende nr. 9/1902:69. Vi vet ikke nøyaktig hvilket år denne pressen ble kjøpt, men i og med at Hilarius Lind bare drev virksomheten sin fra 1844 til 1848, og Morgenbladets viktige formatøkning skjedde i 1848, så har vi i hvert fall klare indikasjoner.

trykkes på hadde et format som het Dobbelt Postil, og som tilsvarte 53 x 84 cm.³⁰³ Det var akkurat passe stort til å trykke to sider av gangen i det nye avisformatet. Morgenbladet økte formatet flere ganger i årene som fulgte, og trykkeriet til R. Hviids Enke kjøpte nye sylinderpresse fra Eickhoff både i 1864 og 1876. Disse pressekjøpene hadde imidlertid mer med opplagsvekst enn med formater å gjøre.

Arbeidsprosesser i endring

Innføringen av sylinderpresse fikk ikke bare som følge at aviser og bøker kunne trykkes raskere enn før. Mekaniseringen av produksjonen førte også med seg store endringer i arbeidsprosessene og i organiseringen av arbeidet i avisene og i trykkeriene. Det tidlige 1800-tallets norske trykkerier var små håndverksbedrifter med få ansatte. Vi så i det første kapittelet at et trykkeri med én trykkpresse gjerne hadde tre–fire arbeidere. Tall fra 1819 viser at Christianias fem trykkerier i gjennomsnitt hadde to trykkpresser og sju ansatte hver. Så lenge det ble brukt håndpresser av tre, er det dessuten rimelig å anslå at omtrent halvparten av de ansatte hadde setting som hovedoppgave, mens den andre halvparten betjente trykkpressene.³⁰⁴

Med introduksjonen av jernhåndpresser begynte dette forholdet å endre seg. Trykkpressenes kapasitet ble doblet uten at det var nødvendig å øke antallet trykkere, og dersom denne kapasitetsøkningen skulle utnyttes, var det behov for flere settere. Da Jacob Wulfsberg kjøpte sin Columbia-presse og begynte å gi ut Tiden i 1832, ansatte han fire settere, mens han klarte seg med én trykker og én trykkerassistent. Sylinderpresse bidro til ytterligere forskyvninger av dette forholdet. Dagens Bogtrykkeri i Kristiania hadde i 1879 én hånddrevet sylinderpresse. Avissettingen ble utført av tre settere, tre settersker og en setterlærling, mens trykkpressen ble betjent av en kvinnelig trykker og en ”maskinpige”. I tillegg var det ansatt en maskindrager som sveivet trykkpressen manuelt. I de trykkeriene som hadde tatt i bruk dampmaskiner var forskjellene enda større. R. Hviids Enkes Bogtrykkeri, som hadde Morgenbladet som sitt viktigste trykkoppdrag, hadde samme år tre dampdrevne sylinderpresse, men bare en faglært trykker. Til hjelp med pressene hadde denne trykkeren seks maskinpiker og en fyrbøter, mens det måtte 23 faglærte typografer til for å få settingen unnagjort i tide.³⁰⁵

Raske og kostbare maskiner og større bedrifter målt både i antall ansatte og i antall trykkpresser var to av de karakteristiske trekkene ved industrialiseringen av boktrykkeriindustrien. Et tredje var omfattende endringer av arbeidsoppgavene. Tidligere besto trykkerienes personale av faglærte settere og trykkere og som regel også noen lærlinger. Dessuten ble det hentet inn hjelpearbeidere ved behov. Og alle var menn. Med mekaniseringen av produksjonen kom imidlertid også kvinner inn i trykkeriene. Det er noe uklart når de først kvinnene ble ansatt, men antakelig begynte boktrykkerne å ta inn kvinner ved inngangen til 1860-årene.³⁰⁶ Kvinnene ble satt til å utføre en rekke ulike oppgaver. Når sylinderpresse var i gang måtte de kontinuerlig

³⁰³ Det danske mediemuseum, Odense. J.G.A. Eickhoffs arkiv. Register over leverede hurtigpresser.

³⁰⁴ Ilsøe 1992:227. Se også Ekdahl 1983:113, som viser en slik arbeidsfordeling i boktrykkerier uten sylinderpresse i 1856.

³⁰⁵ Typografiske Meddelelser nr. 7/1879:53–54.

³⁰⁶ Andersgaard, Ingrid: *Striden mellom settersker og typografer i trykkeriene i Kristiania, 1870-årene–1907*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Tromsø 1975:10; Johansson 1979:11 f.

mates med papir. Til å utføre dette arbeidet hadde det til å begynne med blitt ansatt unge gutter, men etter hvert ble denne oppgaven overtatt av maskinpiker eller påleggersker. Jobben kunne være både ensformig og slitsom, og den var slett ikke uten faremomenter. Påleggerskene sto oppe på maskinen ved siden av påleggerbordet – et trebrett som var montert på toppen av pressen og i motsatt ende av trykkformen. Arbeidet besto i å få ett og ett ark på plass i sylinderens griper, slik at det ble dratt med rundt og presset ned mot trykkformen. I og med at det ble trykt 6–700 ark i timen selv ved de langsomste hånddrevne pressene, var det få sekunder til rådighet per ark, og det gjaldt å få fingrene unna før griperen tok tak.³⁰⁷ Trykkerne var i all hovedsak menn, selv om vi vet at både Dagen og Den religiøse Traktatforenings Bogtrykkeri hadde kvinnelige trykkere ved utgangen av 1870-årene.³⁰⁸

I tillegg til arbeid ved sylindressene, ble kvinner også ansatt som settersker. Hva dette arbeidet innebar kunne variere fra bedrift til bedrift. Enkelte steder ble settersker, lærlinger eller unge hjelpearbeidere satt til avlegging – altså til å sortere typene og legge dem tilbake i sette-kassene etter bruk. I avisene var det vanlig at setterskene satte enkel avissats, mens de faglærte typografene tok seg av titler, ombrekking, korrigeringer og andre oppgaver som ble ansett for å være noe mer kompliserte. Men det fantes også trykkerier der så å si alt arbeidet med satsen ble utført av settersker. Det Lehmannske Bogtrykkeri, der Morgenposten ble trykt, hadde 21 settersker og bare to mannlige typografer i 1879, mens et annet av de mer utpregete avistrykkeriene – H.J. Jensens Bogtrykkeri – på samme tid hadde ni settersker, ti setterlærlinger og tre mannlige typografer. Det Mallingske Bogtrykkeri og Fabritius skilte seg ut i motsatt retning ved å ha henholdsvis 24 og 19 mannlige typografer – og ingen settersker. En sannsynlig forklaring på det siste er at disse to bedriftene først og fremst trykte bøker og såkalte finere trykksaker der kvalitet og faglighet var viktigere konkurransefortrinn enn hurtighet og lave lønnskostnader. Årsaken til det økende innslaget av kvinner i trykkeriene finner vi nemlig først og fremst i lønnskostnadene.

Boktrykkerne forsøkte å møte høyere kapitalkostnader og sterkere konkurranse på avis- og boktrykksmarkedet – særlig fra slutten av 1870-årene – ved å ta inn billigere arbeidskraft. Mens det tidligere ikke var vanlig å ta inn flere lærlinger enn det som trengtes for å sikre en jevn rekruttering til faget, var det nå enkelte bedrifter som hadde flere lærlinger enn fagarbeidere, og ofte var det de samme bedriftene som hadde det største innslaget av kvinnelige ansatte. I 1872 – det året typografene organiserte seg og stiftet Den typografiske forening – lå ukelønna for en trykker på mellom ti og tolv riksdaler. Setterne hadde noe lavere begynnerlønn og tjente et sted mellom åtte og tolv riksdaler per uke. Setterskene hadde bare halvparten av dette, fra fire til seks riksdaler i uken, og påleggerskenes lønn var enda lavere enn det igjen.³⁰⁹ Setteriene var de mest arbeidsintensive avdelingene i trykkeriene, og her var det mye penger å spare på å ansette kvinner framfor menn. Historikeren Ingrid Andersgaard forteller at det var de økonomisk dårligst stilte trykkeriene som hadde flest settersker, og hun viser også at innslaget av kvinner var størst i avisproduserende bedrifter.³¹⁰ Men også blant de

³⁰⁷ Rehnberg, Mats (red.): *Typografminnen*, Svenskt liv och arbete nr. 15, Stockholm 1952:132.

³⁰⁸ Typografiske Meddelelser nr. 7/1879:53–54.

³⁰⁹ Skandinavisk Bogtrykker-Tidende, februar 1872:24–25.

³¹⁰ Andersgaard 1975:14 f.

bedriftene som trykte aviser var det forskjeller; til settingen av Morgenbladet ble det bare brukt menn.³¹¹

Den typografiske forening i Kristiania reagerte kraftig på ansettelsen av kvinner, men reaksjonene var ikke like krasse når det gjaldt alle grupper. Påleggerskene sto det lite strid om. Dette var en ny yrkeskategori som hadde kommet med sylinderpressene. Trykkerne fryktet ingen konkurranse fra påleggerskene, og de var heller ikke interessert i å overta det tunge og monotone arbeidet med å sjaue papirris og mate trykkpressene med ark.³¹² Da var det bedre å bli titulert som maskinmester og ha ansvaret for klargjøring og drift av sylinderpressene – eventuelt med assistanse fra kvinnelige eller mannlige hjelpearbeidere. Med overgangen til automatiske arkmatere og rotasjonspresser i avisene, begynte for øvrig påleggerskenes arbeidsoppgaver å forsvinne fra 1880-årene og utover.

For setterskene var situasjonen en helt annen. De ble betraktet som konkurrenter som var villige til å utføre det samme arbeidet som de mannlige typografene – men til halve lønna, og til langt ut på 1900-tallet skulle det pågå en opphetet og bitter strid om setterskene og deres plass i trykkeriene. Som formann i Den typografiske forening skrev Christian Holtermann Knudsen i 1877 følgende om setterskene: "At disse ofte tager Brødet fra den virkelig uddannede Typograf, er vistnok en bekjendt Sag; det hænder ikke sjelden at Styksætteren, naar Arbeidet bliver knapt, i Trykkerier, hvor det findes kvindelige Sættere, maa vige Pladsen for disse, og det maa ubetinget kaldes en bagvendt Ordning." Holtermann Knudsen hadde dessuten klare oppfatninger om kvinnes plass og skrev videre: "Damevæsenet er altfor meget udviklet her i Kristiania til at der med Held kan arbeides for at fjerne dem, og dog maa der gjøres noget for at bringe denne Sag i en bedre Orden, – Kvinden er ikke skabt til at træde hindrende iveien for Manden, hun skal være hans Ledsager og Støtte gjennem Livet; men hermed kan det ikke forenes, at hun griber forstyrrende ind i hans Virksomhed."³¹³

Til forsvar for Holtermann Knudsen må det nevnes at han etter hvert endret standpunkt og inntok en mer positiv holdning til kvinner i trykkeriene, men fagforeningen fortsatte sin uforsonlige linje. Med fokus på kvalitetskrav og forhindring av såkalt smusskonkurranse, ble det tatt initiativ til et samarbeid med arbeidsgivernes forening for å redusere bruken av kvinner i trykkeriene. I tillegg ble det stilt krav om lik lønn for kvinner og menn. Foreningen antok – og sikkert med rette – at dersom kostnadene ved å ansette en ufaglært setterske var like høye som ved å ansette en faglært typograf, så ville trykkeriene raskt bli tømt for settersker. Arbeidsgiverne avviste imidlertid disse utspillene og hadde overhodet ikke til hensikt å gi fra seg mulighetene til å benytte billig arbeidskraft.³¹⁴

Men typografene var ikke bare opptatt av faren for å bli utkonkurrert på arbeidsmarkedet. De bekymret seg også for innholdet i eget arbeid. Den maskinelle produksjonen av aviser åpnet for større opplag, men også for større formater og flere avissider. Høyere sideantall ga mer arbeid til avistypografene, uten at dette ble

³¹¹ Typografiske Meddelelser nr. 7/1879:53–54.

³¹² Jensen, Siri: "Kvinner og kvinnekamp i arbeid og i fagforening" i Johansen, Tor Are (red.): *Fra bly til bytes. Oslo Grafiske Fagforening 1872–1997*, Oslo 1997:92 f.

³¹³ Typografiske Meddelelser nr. 1/1877.

³¹⁴ Johansen, Tor Are: "Norges eldste fagforening – et historisk riss", i Johansen, Tor Are (red.): *Fra bly til bytes. Oslo Grafiske Fagforening 1872–1997*, Oslo 1997:31–32.

Fra 1860-årene ble det stadig mer vanlig å ansette kvinner i trykkerienes setterier. W.C. Fabritius bogtrykkeri var en av de få bedriftene som lenge bare ansatte menn. Bildet viser Fabritius' setteri i 1885

betraktet som udelte positivt. Det var særlig to forhold som ble regnet som karakteristiske for avissettingen; det kontinuerlige tidspresset og arbeidets ensformighet. Når avisene ble større, så ble samtidig de negative sidene ved avissetternes arbeid forsterket. I en del av de trykkeriene som satset mest på aviser ble det mindre rom for avveksling, og setting av andre trykksaker forekom sjeldnere.

Da Dagbladet i 1879 sa opp trykingsavtalen sin med H.J. Jensens Bogtrykkeri og planla å etablere et rent avistrykkeri, kom bekymringene til uttrykk i Typografiske Meddelelser. Bladet ga følgende beskrivelse av avistypografenes hverdag: "En avis-sætter må 'hænge i' sent og tidlig; fra han kommer på trykkeriet om morgenen til han går om kvællen befinner han sig i en vedvarende spænding, en vis febrilsk tilstand, en ånds-gymnastik, i hvilken der sikkerlig ikke skjuler sig nogen livs-elixir. Kun den, der nogensinde har været ansat ved en avis, ved hvor åndsfortærende det er således stadig dag ud og dag ind at sætte spalte efter spalte på det samme mål, af samme indhold, uden at have den mindste forandring i arbejdet i form af tabelsats, acksidentser eller lignende. Der bliver noget ensformigt, trættende, – noget automatisk ved det hele. Man kan næsten sige, at man efter en vis tids forløb fra at være en tænkende sætter går over til at blive en maskine, der hverken tænker på eller føler interesse for det arbejde, den leverer."³¹⁵

Den bekymringsfulle utviklingen innenfor avissetternes arbeidsområde førte med andre ord til endringer av typograffagets karakter. Kapitalkrav, maskiner, arbeidsdeling og konkurranse – håndverkets overgang til industri – fikk som konsekvens at typografen med sine stolte faglige tradisjoner ble forvandlet til en fabrikkarbeider – ja, nesten til en maskin om vi skal tro sitatet ovenfor. I kjølvannet av dette fulgte omfattende sosiale endringer, og en konsekvens var at typografene var blant de første til å danne fagforeninger.³¹⁶

Trykkeriene strømlinjeformes – leverandørmarkedet utvides

Avistrykkingens vei fra håndverk til industri medførte endringer på flere områder. En av dem var at trykkeriene gikk over til å kjøpe varer og tjenester som de tidligere hadde produsert selv. Boktrykkerne, som før hadde lært teknologiutvikling og arbeidsprosesser å kjenne ved lengre arbeidsopphold i andre land, og som hadde satt sin ære i å lage gode arbeidsredskaper selv, forholdt seg nå i økende grad til profesjonelle leverandører som tilbød både kunnskap om teknologi og alle de innsatsfaktorene som boktrykkerne trengte for å drive sin virksomhet.

Trykkfargen er ett eksempel. Helt fram til midten av 1800-tallet var det mange boktrykkere som kjøpte kjønrok og linolje og kokte sin egen farge. Allerede i 1831 ble det imidlertid advart mot denne praksisen. "Formedelst de mange vanskeligheder, som

³¹⁵ Typografiske Meddelelser nr. 2/1879:10.

³¹⁶ I 1970- og 1980-årene ble det både i Sverige og i Norge utført forskning om industrialisering innen trykkeribransjen, blant annet med utgangspunkt i amerikaneren Harry Bravermans teorier om utarming (deskilling) av det faglige innholdet på arbeidsplassene. Bravermans tese var at automatisering, oppsplitting og utarming var resultatet av arbeidsgivernes ønsker om å sikre seg større kontroll over arbeidsprosessene og å svekke arbeidernes og fagorganisasjonenes makt; med andre ord at ny teknologi ble innført som et ledd i klassekampen på arbeidsplassene. Andre kritiserte Braverman og hans tilhengere for å legge alt for liten vekt på de rent bedriftsøkonomiske begrunnelsene og på at arbeidsgivere som oftest innførte ny teknologi fordi det ble ansett som mer lønnsomt.

ere forbundne med Tilberedningen af en god Bogtrykkerfarve, er det at tilraade, snarere at kjøbe den hos en bekjendt god Fabricant, end selv at tilberede den”, skrev Ole Jørgen Rawert.³¹⁷ Forfatteren av Rawerts vareleksikon anbefalte heller kjøp av trykkfarge fra Paris eller fra Frankfurt. Praktiske problemer knyttet til brannfare var en medvirkende årsak til at denne anbefalingen etter hvert ble fulgt, og tidsbruken spilte også en rolle. Men vel så viktig var det at den industrielle produksjonen av aviser og andre trykksaker forutsatte større mengder trykkfarge – og farge av en bedre og jevnere kvalitet enn den boktrykkerne selv klarte å lage. I andre halvdel av 1800-tallet var det ikke lenger snakk om å trykke 250 småark i timen som skulle henges til tørk før de ble sendt ut til avisabonnentene. De hurtigste dobbeltpressene leverte 3000 ark i timen med trykk på begge sider, og fargen måtte tørke raskt. Når avisene skulle ut til abonnentene i løpet av få timer, måtte trykkfargen ha andre egenskaper enn det som hadde vært tilstrekkelig noen få tiår tidligere.

I 1830-årene skal enkelte boktrykkere ha begynt å kjøpe ferdig trykkfarge fra Sverige.³¹⁸ Fra 1835 og utover vet vi med sikkerhet at det ble importert trykkfarge fra Tyskland, Danmark, England og Frankrike.³¹⁹ Til å begynne med bestilte boktrykkerne direkte fra produsenter eller fra utenlandske agenter, men etter hvert begynte flere firmaer i Christiania å importere trykkfarge for videresalg til de norske boktrykkerne. Ett av disse var den store papirgrossisten Carl Emil Petersen, som drev handel med en rekke boktrykkereffekter.³²⁰

Når det gjaldt valser og valsemasse foregikk det en tilsvarende utvikling. Så lenge det skulle støpes små valser til manuell innfarging av trykkformene ved håndpressene, lagde boktrykkerne sin egen valsemasse og støpte valsene selv. Men selv etter overgangen til sylindrepreser med mange valser i store og kompliserte fargeverk, var det mange som fortsatte med støpingen. Alt etter brukstid, kvalitet på valsemasse og vedlikehold kunne en valse vare fra en og opptil fire måneder før den måtte støpes om, og helt til et godt stykke ut på 1900-tallet var det en del boktrykkere som mente at det var både praktisk og lønnsomt å støpe sine egne valser.³²¹

Produksjonen av valsemasse ble imidlertid gradvis overlatt til profesjonelle fra 1860-årene og utover. I hurtige trykkpresser ble valsene utsatt for store belastninger, og både med hensyn til trykkkvalitet og varighet på valsene var det avgjørende at valsemassen holdt god kvalitet. Et av problemene med den sukkerholdige massen var dens ømfintlighet for temperaturøkninger. På varme sommerdager, og når trykkpressene ble kjørt lenge på høy hastighet, kunne trykkerne risikere å ”finde den hele masse liggende paa formen istedenfor paa stokken”. Med andre ord at sukker- og limblandingen som valsene var støpt av smeltet og ble liggende som en klissen grøt over blysatsen!³²² Både fra tyske og britiske produsenter kom det stadig nye og bedre typer valsemasse. Sukker og sirup ble erstattet av gummi, gelatin og ulike kjemiske

³¹⁷ Rawert, Ole Jørgen: *Almindeligt Varelexicon*, bind 1, København 1831:91.

³¹⁸ Buggeland 2000:201.

³¹⁹ I *Statistiske Tabeller for Kongeriget Norge, Tredie Række, indeholdende Tabeller, vedkommende Norges Handel og Skibsfart* for årene 1835 til 1850 er import av trykkfarge ført opp. Importen økte relativt jevnt fra 1040 pund i 1835 til 3229 pund i 1850.

³²⁰ Fiskaa 1940:152.

³²¹ Framgangsmåter for støping og behandling av valser er grundig beskrevet i *Norsk Boktryk Kalender* 1918:86 f. For mer opplysninger om utviklingen når det gjelder sammensetningen av valsemasse, se *Typografiske Meddelelser* nr. 22/1886:97–98.

³²² *Nordisk Trykkeri Tidende* nr. 4/1901:25.

tilsetningsstoffer. Dermed ble framstillingsprosessen mer krevende, og boktrykkerne gikk over til å kjøpe ferdig masse.

Skriftmateriell var blitt importert helt fra de første trykkpressene kom til landet. Danske skriftstøpere hadde etter hvert fått monopol på salg av skrift til både Danmark og Norge, men fra 1814 ble også andre leverandørland aktuelle. Helt fram mot midten av 1800-tallet beholdt likevel Københavns skriftstøpere en sterk posisjon på det norske markedet. Den norskfødte boktrykkeren Sebastian Popp var fra 1800 den dominerende skriftprodusenten i Danmark, og i Rawerts vareleksikon, som også i Norge var en mye brukt kilde til informasjon om tilgjengelige produkter, finner vi en oppdatert "Pris-Courant" som forteller hvor mye de ulike skriftsortene fra Det Poppske Støberi i København kostet.³²³ I 1838 kjøpte boktrykkere i Christiania, Drammen, Flekkefjord og Stavanger nytt skriftmateriell, og omtrent halvparten av dette kom fra København. Deretter gikk importen fra Danmark noe ned. I 1850, som er det siste året vi har sikre tall fra, var den imidlertid oppe i over 40 prosent igjen.³²⁴

Rawerts vareleksikon gjengir også en prisliste over produkter fra J.D. Trennerts skriftstøperi i Altona. Vi har tidligere sett at J.D. Trennert leverte de første jernhåndpressene til boktrykkerne Chr. Grøndahl i Christiania og L. Chr. Kielland i Stavanger, og firmaet opparbeidet seg en solid posisjon som leverandør av utstyr til trykkerier i hele Skandinavia – og kanskje særlig i Norge.³²⁵ Da Christiania Opfostringshus overtok N.J. Bergs Bogtrykkeri i 1815, ble utslitt skrift sendt til Altona, og ny skrift mottatt i retur. Arkivet etter boktrykker Grøndahl viser at Trennert leverte skriftmateriell til dette Christiania-trykkeriet en rekke ganger i løpet av 1830-årene, og vi finner også andre eksempler på boktrykkere som kjøpte skrift derfra.³²⁶ Ved Nasjonalbiblioteket i Oslo finnes det for øvrig en flott skriftprøvebok som viser hva slags utvalg av skrifter J.D. Trennert hadde å tilby i 1836.³²⁷ Etter hvert fikk Altona-firmaet konkurranse på det norske markedet av skriftstøperiet Genzsch & Heyse i Hamburg. Dette firmaet ble etablert i 1833, og fra 1860-årene og utover ser vi at det leverte skriftmateriell til en rekke norske boktrykkere. Avisen Vestmar i Kragerø ble for eksempel trykt med typer fra Genzsch & Heyse fra 1867, og det ble også Nordre Trondhjems Amtstidende, som kom ut i Levanger. Rundt 1870 begynte det også å dukke opp egne norske skriftstøperier. Dette var små bedrifter som støpte skrift ved hjelp av matriser fra større skriftprodusenter i Tyskland og Frankrike. Det er vanskelig å si hvor stor del av markedet disse bedriftene klarte å erobre. Tatt i betraktning at de ble etablert i en periode hvor det også ble startet flere norske leverandørforretninger som hadde agenturer på skrift fra anerkjente utenlandske selskaper, har de sannsynligvis hatt begrenset suksess.³²⁸

³²³ Rawert, Ole Jørgen: *Almindeligt Varelexicon*, bind 2, København 1834:217–219.

³²⁴ *Statistiske Tabeller for Kongeriget Norge, Tredie Række, indeholdende Tabeller, vedkommende Norges Handel og Skibsfart*. Det finnes tall for import av skriftmateriell for årene 1835 til 1850.

³²⁵ Jacobsen 1983:104.

³²⁶ NBO. Håndskriftsamlingen. Boktrykker Grøndahls arkiv. Ms. Fol. 3989: 1c, Journal begyndt 8. August 1825; Øverland 1909:47; Jacobsen 1983:174.

³²⁷ Trennert, J.D.: *Proben aus der Schriftschneiderei & Schriffigiesserei von J.D. Trennert in Altona Hamburg*, 1836.

³²⁸ C. No. 13 *Statistik over Norges Fabrikantlæg 1879-1895*. I årene 1870 til 1895 svingte antallet norske skriftstøperier fra ett til tre, og det samlede antallet ansatte varierte mellom sju og femten. Se også annonser i Typografiske Meddelelser nr. 18/1884:155–156.

Nummer- und Hand-Zeichen.

Von diesen werden abgegeben für 1 fl :

	No. 1. (Nonpareille) 50 Stück
No. 1. (Petit) 60 Stück. 	No. 2. (Petit) 40 Stück.
No. 2. (Corpus) 48 Stück. 	No. 3. (Corpus) 32 Stück.
No. 3. (Cicero) 36 Stück. 	No. 4. (Cicero) 24 Stück.
No. 4. (Mittel) 24 Stück. 	No. 5. (Mittel) 18 Stück.
No. 5. (Tertia) 16 Stück. 	No. 6. (Tertia) 12 Stück.
No. 6. (Text) 12 Stück. 	No. 7. (Text) 9 Stück.
No. 7. (Doppelmittel) 8 Stück 	No. 8. (Doppelmittel) 6 Stück.
	No. 9. (Canon) 4 Stück.

Nummer- og håndtegn fra J.D. Trenner's skriftkatalog fra 1836.

De norske leverandørforretningene kom ellers til å inneha en viktig – men kanskje noe underkjent – rolle i den videre utviklingen innen avis- og boktrykkingsbransjen. Reisevirksomhet og lengre arbeidsopphold i andre land hadde tidligere vært viktige elementer i teknologioverføringen fra land til land. Boktrykkerne hadde lært nye teknikker og sett varianter av presser og verktøy på sine reiser og tatt kunnskapen med seg hjem. Fra siste halvdel av 1800-tallet ble imidlertid mellommenn og leverandører av trykkpresser og annet teknisk utstyr, boktrykkernes viktigste kilder til kunnskap om den tekniske utviklingen innen bransjen. I tilknytning til veksten og industrialiseringen av bransjen var med andre ord teknologioverføringen blitt profesjonalisert og institusjonalisert gjennom disse forretningene.³²⁹

Maskinpapir og nye råstoffer

Fra 1799 til 1813 ble det etablert seks nye papirmøller her i landet. Bakgrunnen var økende etterspørsel etter papir til ulike formål; både skrivepapir, trykkpapir, innpakningspapir, papp og andre papirprodukter var etterspurt. Om råvaresituasjonen hadde vært vanskelig tidligere, skulle den i løpet av disse årene bli prekær. I årene forut for 1807 var Norge preget av gode konjunkturer, et blomstrende næringsliv og økende handel – blant annet med England. Med Danmark-Norges deltakelse i Napoleonskrigene på fransk side ble denne situasjonen brått snudd på hodet. I løpet av krigens første år konfiskerte britene hundrevis av norske handelsfartøyer og iverksatte en effektiv blokade som rammet en rekke næringer hardt. Papirmøllenes viktige import av kluter stanset opp, og den norske papirproduksjonen ble dermed sterkt redusert. Blokaden rammet også boktrykkerne. De fikk ikke lenger tak i nok trykkpapir fra norske produsenter, og de ble i tillegg forhindret fra å importere utenlandsk papir.

Situasjonen førte til at papirprodusentene intensiverte den hjemlige jakten på kluter. Etter deres oppfatning hadde Norge egentlig nok råstoff til å dekke landets papirbehov; ressursproblemet dreide seg om dårlig organisering og manglende vilje. En artikkelforfatter i *Skilling-Magazin* målbar noen år senere et standpunkt som også var utbredt i kriseårene etter 1807. Han skrev at en "stor Del Tjenestefolk og Fattigfolk" foraktet den sparsommeligheten som gjenbruk av filler innebar. Mens fattige i andre land samlet kluter som de solgte til papirmøllene, hadde de fattige her i landet en likegyldig holdning til de verdiene som lå i avfall.³³⁰ Alvøen Papirmølle ved Bergen rykket inn avisannonser og oppfordret byens innbyggere til å levere inn alt de hadde av tøyrester. I Christiania slo mølleieerne seg sammen og forsøkte å bygge opp et nett av agenter som skulle administrere kluteinnsamling i flere norske byer. Redaktøren av *Adresseavisen* i Trondheim tok saken i egne hender og organiserte innsamling av kluter som han byttet mot trykkpapir hos Alvøen og Eiker papirmøller.³³¹ Men til tross for helhjertet innsats var det ikke mulig for papirmøllene å produsere nok, og enkelte aviser måtte stanse for kortere eller lengre perioder på grunn

³²⁹ Se mer om leverandørenes rolle i Ekdahl 1983:110, særlig note 50.

³³⁰ *Skilling-Magazin* nr. 5/1856:35; Se også Fasting, Kåre: *Den norske papirindustri historie 1893–1968*, Oslo 1967:55. Fasting mener at de svenske papirprodusentene organiserte en bedre og mer planmessig råstoffinnsamling enn de norske produsentene.

³³¹ Fiskaa 1940:107–108; Fiskaa 1973:52–53.

av papirmangel. Norsk Landboeblad i Volda kjøpte papir fra Alvøen og var blant de avisene som fikk problemer med utgivelsene i disse årene.³³²

Forholdene for papirmøllene bedret seg da krigen tok slutt og råstoffimporten kunne gjenopptas. Flere av dem utvidet virksomheten og moderniserte produksjonsutstyret sitt. Den største av bedriftene – Bentse Brug (Øvre Mølle) – foretok omfattende investeringer i flere omganger. I 1818, 1824 og 1830 ble det satt opp nye bygninger og installerte flere hollendere og bøtter. Brukets produksjonskapasitet økte fra femti til hundre tonn papir per år.³³³ Likevel klarte ikke papirprodusentene å holde tritt med forbruksveksten. Fra 1819 til 1839 økte antallet trykkerier i Christiania fra fem til femten. I samme periode anskaffet hovedstadens boktrykkere 26 nye trykkpresser.³³⁴ Når vi så vet at antallet aviser økte sterkt i samme periode, og at det også ble etablert avisproduserende trykkerier flere andre steder i landet, lar i hvert fall den store etterspørselen etter trykkipapir seg forklare: I 1819 ble det gitt ut 11 aviser her i landet. Tallet økte til 27 i 1839 og videre til 43 et knapt tiår senere.³³⁵

Boktrykkerne ble nødt til å henvende seg til utenlandske produsenter for skaffe seg det papiret de trengte, og en del av papiret ble kjøpt fra Sverige og Danmark. Danskene hadde også lidd under papirmangel på begynnelsen av 1800-tallet, men tidlige initiativer til å mekanisere papirproduksjonen hadde gitt resultater. I 1832 kjøpte Strandmøllen i København den første papirmaskinen i Skandinavia. Maskinen ble en suksess; bedriften tredoblet produksjonen så å si over natta. I løpet av de neste femten årene etablerte Strandmøllens eiere flere papirfabrikker, installerte nye papirmaskiner, skaffet seg et reelt monopol på det danske papirmarkedet og satte i gang med papireksport.³³⁶ Fra svensk side var Klippan papirmølle i Skåne en viktig leverandør. Klippan hadde også gått til anskaffelse av en papirmaskin i 1832, og til Norge leverte fabrikken først og fremst finere sorter trykkipapir til trykking av bøker.³³⁷

I sine beretninger for årene 1836 til 1840 rapporterte amtmennene at den norske papirproduksjonen hadde hatt stor framgang.³³⁸ Kristiania ble trukket fram spesielt, og årsaken til dette var at Bentse Brug i 1838 hadde fulgt de danske og svenske fabrikantenes eksempel og kjøpt en papirmaskin fra den britiske maskinprodusenten Bryan Donkin.³³⁹ Kostnadene var høye, men overgangen fra håndverksmessig til maskinbasert papirproduksjon ga god uttelling også i Norge. Riktignok klarte aldri Bentse Brug å erobre like store markedsandeler som danske Strandmøllen hadde gjort med sine papirmaskiner, men produksjonen økte betraktelig, uten at prisene gikk

³³² Sande 2004:17.

³³³ Fiskaa 1973:42–47.

³³⁴ Kraft, Jens: *Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*, Anden omarbeidede Udgave, Første Deel, Christiania 1840:140.

³³⁵ *Norsk bladeierforening 1910–1935. Bidrag til den norske presses historie*, Oslo 1935:126.

³³⁶ Christensen 1996:465–467.

³³⁷ Boyesen, Einar: *J.W. Cappelen 1805–1878. Noen blad av norsk bokhandels og norsk kulturkamps historie*, Oslo 1953:284 f.

³³⁸ *Beretning om Kongeriget Norges oekonomiske Tilstand i Aarene 1836–1840*, Christiania 1843:45.

³³⁹ Papirmaskinen ble funnet opp i Frankrike i 1799, men ble videreutviklet i England. Mekanikeren Bryan Donkin spilte en sentral rolle i arbeidet med å utvikle en maskin som var anvendelig både i teknisk og økonomisk henseende.

nevneverdig nedover.³⁴⁰ Gradvis ble også kvaliteten på papiret bedre. Leserne av Illustreret Nyhedsblad fikk høsten 1858 vite at bladet ikke lenger skulle trykkes på importert svensk papir, men på maskinpapir fra Bentse Brug. Begrunnelsen var at det norske papiret nå hadde like høy kvalitet som det svenske.³⁴¹ Importen av papir til Norge fortsatte likevel å øke; fra 1835 til 1861 ble importen av trykkpapir til Norge nidoblet.³⁴² Det skyldtes en kombinasjon av etterspørselsvekst og stadig tilbakevendende vanskeligheter med å skaffe råvarer til de fineste papirsortene.

Kravene til avisepapir var lavere enn kravene til magasin- og bokpapir, og selv om det kan ha variert noe, er det nok riktig å si at aviser ble trykt på enklere norske papirsorter når slike var tilgjengelige, mens det til magasiner og bøker lenge ble brukt finere bøttepapir eller importert maskinpapir. Drammens Blad ble trykt på fint engelsk papir i enkelte år, og både Adressekontorets Efterretninger i Bergen og Intelligenssedlene i Kristiania ble i flere år trykt på skrivepapir. Så lenge opplagstallene var lave og formatene små hadde valget av papirsorter tross alt begrenset betydning. Når opplagene økte og flere aviser gikk over til større formater, ble imidlertid papirprisen viktigere. I all hovedsak ble da også avisene i Kristiania utover på 1800-tallet trykt på rimelig trykkpapir fra Bentse Brug eller Vøien Mølle, mens Adresseavisen og avisene på Vestlandet som regel kjøpte trykkpapir fra Alvøen. Christianssands Adresse-Contors Efterretninger brukte tidvis papir fra Fennefoss og fra Eiker papirmøller.³⁴³

Fra midten av 1800-tallet og utover kom råvarespørsmålet til å utgjøre et stadig mer påtrengende problem for papirprodusenter over hele verden. Aviser trykt i masseopplag på rotasjonspresser utgjorde en del av bakgrunnen for dette. En rekke råstoffer ble forsøkt anvendt som alternativer eller som tilsetning til klutene.³⁴⁴ I Tyskland ble det i 1840-årene utviklet teknikker for å lage papirmasse basert på trefiber fra gran. Ved Bentse Brug forsøkte den danske ingeniøren Waldemar Drewsen å blande ut klutemassen med lutet rughalm. Blant britiske papirfabrikanter ble espartogress – importerte fra Spania og Nord-Afrika – det mest brukte råstoffet i 1860-årene. De tyske forsøkene på å lage papir av tremasse ble fulgt med stor interesse i Norge. Alvøen papirmølle kjøpte papirmaskin i Tyskland i 1864 og planla samtidig å lage papir basert på en blanding av tre- og klutemasse. Planene ble realisert i 1868, etter at papirfabrikken eier – Hendrik Jansen Fasmer – hadde bygd tresliperi på Sævareid i Hordaland. På det tidspunktet hadde også Bentse Brug begynt å eksperimentere med kombinasjoner av tremasse og klutemasse i papiret.³⁴⁵ Historikeren Eli Moen skriver at rundt 1870 hadde bruken av halm, espartogress og tremasse resultert i at råstoff ikke lenger var noen mangelvare for papirprodusentene. I

³⁴⁰ Den danske historikeren Dan Ch. Christensen viser at mekaniseringen av papirproduksjonen ikke førte til prisnedgang før tremassepapiret kom. Ifølge Christensen var det papirfabrikantene som fikk de rasjonaliseringsgevinstene som papirmaskinene ga før klutepapiret forsvant. (Christensen 1996:469.)

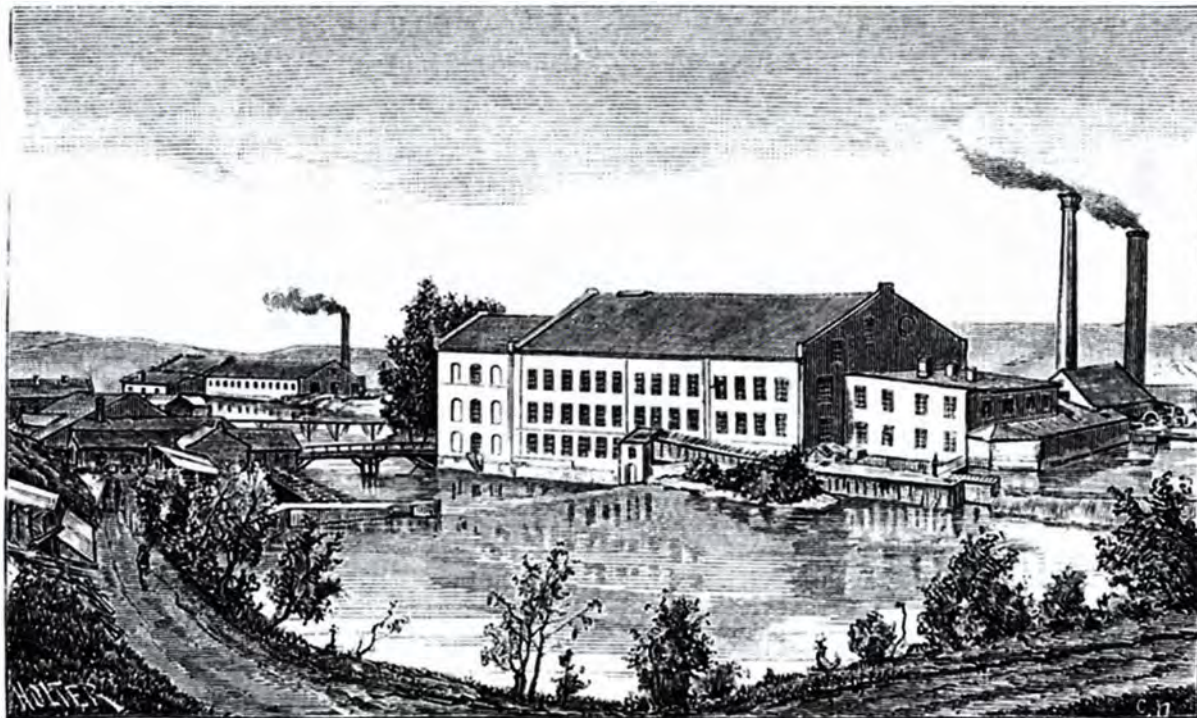
³⁴¹ Illustreret Nyhedsblad nr. 50/1858:213–214.

³⁴² Fiskaa 1973, side 101. For mer tallmateriale om import av papir til Norge – se: *Beretning om Kongeriget Norges oekonomiske Tilstand i Aarene 1836–1840*, Christiania 1843:45; *Beretning om Kongeriget Norges oekonomiske Tilstand i Aarene 1840–1845 med tilhørende tabeller*, Christiania 1847, side XIX.

³⁴³ Eiker papirmølle ble etablerte av haugianere i 1802. Under haugianeren Th. Bachruds tid som redaktør, ble Christianssands Adresse-Contors Efterretninger trykt på papir fra Eiker. (Fiskaa 1940:107.)

³⁴⁴ For en oversikt over hvilke råstoffer som ble vurdert, se Polyteknisk tidsskrift nr. 12/1855:184–187.

³⁴⁵ Fiskaa 1973, side 49 og 65; Wasberg, Gunnar Christie: "Fra jernbruk til treforedling" i *Nordisk pappershistorisk tidsskrift* nr. 3/1998:11 f.

Bentsebrug.

Bentse Brug ved Akerselva i Christiania var i 1838 den første norske papirfabrikken som gikk over fra hånd- til maskinprodusert papir.

de påfølgende årene skjøt derfor mekaniseringen av papirframstillingen fart. Nye papirfabrikker ble etablert, mens de fleste håndverksbaserte papirmøllene ble nedlagt.³⁴⁶

Mekanisk tremasse ble til å begynne med brukt til papp og grovere papirsorter. Forbedring av slipemaskiner og produksjonsmetoder ga imidlertid tremasse av høyere kvalitet, og dette ble avgjørende i konkurransen med andre råstoffer. I løpet av 1870-årene ble tremasse det dominerende råstoffet for produksjon av avisepapir og annet trykkipapir. Billig trevirke og industriell produksjon sendte papirprisene raskt nedover – med viktige følger for avisenes utbredelsesmuligheter både her og i andre land. For norsk økonomi var imidlertid et annet aspekt ved overgangen til tremassebasert papir av større betydning; i løpet av 1880-årene ble Norge verdens ledende tremasseprodusent. Denne utvikling har blitt forklart ved et komplisert samspill av faktorer der blant annet sterk nedgang i trelasthandelen, oppgradering av sagbruk og møller til tresliperier, god råstofftilgang, passe store fossefall i skogrike distrikter og norsk verkstedsindustris utvikling av gode maskiner og turbiner tillegges stor betydning.³⁴⁷

Teknologisk variasjon

I 1880 ble åtte av Kristianias trykkerier beskrevet som ”Trykkerier, der fuldstændig har Karakteren af Fabrikker ved gennemført Arbeidsdeling, Anvendelse af Maskinkraft osv.”.³⁴⁸ Ett av disse trykkeriene var Det Lehmannske Bogtrykkeri, der Morgenposten – på den tiden Norges største avis – ble trykt i et opplag på 16 500. Trykkeriet hadde 21 settersker og to mannlige typografer. En trykker, en fyrbøter og fire maskinpiker var ansatt til å betjene i alt fire dampdrevne sylindrepreser. Den ene av pressene var en utpreget avispresse av Eickhoff-fabrikat – en dobbel sylindrepresse som kunne trykke 3 000 ark i timen med opptil 109 x 145 centimeters format.

Omtrent på samme tid var Leopold Rungstad, typograf og senere formann i Norsk Centralforening for Boktrykkere, lærling i P.C. Andersens Bogtrykkeri i Steinkjer. Rungstad forteller at som yngste gutt var det hans oppgave å være ”forretningens drivende kraft” – hvilket innebar at han måtte sveive sylindrepresen når trykkeriet skulle ha ut den daglige utgaven av avisen Indtrønderen. Opplaget var lite, men jobben var likevel tung nok for en liten gutt når alle arkene skulle to ganger gjennom pressen. Og det gjaldt å være påpasselig underveis. Dersom et ark kom skjevt inn, måtte pressen stanses umiddelbart. Ellers ”vanket det et par kraftige ørefiker” av sjefens sønn, som hadde jobben som pålegger.³⁴⁹

Forskjellen mellom disse to trykkeriene var stor, men til den tiden å være, lå også trykkeriet i Steinkjer langt framme teknologisk sett. Typografiske Meddelelser ga

³⁴⁶ Moen, Eli: ”Norway’s Entry into the Age of Paper: The Development of the Pulp and Paper Industry in the Drammen District”, i Bruland, Kristine (red.): *Technology Transfer and Scandinavian Industrialisation*, New York/Oxford 1991:367.

³⁴⁷ Lange, Even og Hansen, Svein Olav: ”Skogen og det industrielle eventyret”, i *Tid for skog. Norsk skogbruksmuseums årbok* nr. 15/2001:61 f.

³⁴⁸ Forarbeider til Amtmannsberetningene 1876–1880, sitert etter Olstad, Finn: *Kamp mot kapitalen. Om fagorganiserte arbeidere i Kristiania ca. 1880–1895*, Oslo 1987:25.

³⁴⁹ Rungstad, Leopold: ”Minner fra læreguttårene”, i Sogstad, Per (red.): *Fra sortekunst til samfunnsfaktor. Norsk Grafisk Forbund 1882–1982*, Oslo 1982:35.

Mens enkelte aviser ble trykt på moderne sylinderpresser, var det mange som klarte seg lenge med enkle håndpresser. Tegningen er hentet fra artikkelen "Fra tidligere dages haandverkerliv" i Norsk Boktryk Kalender i 1924.

i 1877 følgende beskrivelse av tilstanden utenfor de største byene: "I de mindre Byer i Norge arbeider Typografen næsten udelukkende for Ugeløn, og denne er ofte liden, Trykkerienes Materialer er i Regelen tarvelig, og Trykningen foregaar endnu paa de fleste Steder med Haandpresse."³⁵⁰ Et eksempel på hvordan arbeidet på småtrykkerier kunne arte seg finner vi i Bernhard A. Wiums beskrivelse av sitt første møte med typograffaget. Wium fikk lærlingeplass på et lite trykkeri i Drammen sommeren 1882. Trykkeriet hadde en håndpresse av jern, og denne ble brukt til å trykke avisen Buskeruds Amtstidende. Wiums jobb besto i å "stable typer til tekst og annonser". Settingen krevde betydelig oppfinnsomhet ettersom skriftmateriellet var heller mangelfullt. Når trykkformen så var klar, var det læreguttens oppgave å "valse op ved håndpressen" – altså å påføre trykkfarge mellom hvert avtrykk. Avisen kom ut to ganger per uke, og med bare én håndpresse til rådighet krevde det fire kvelders arbeid å få opplaget ferdig trykt.³⁵¹

Disse eksemplene viser noe av det teknologiske spennet innenfor avis- og boktrykkerbransjen i Norge rundt 1880. Og de sier samtidig noe om den raske, men også mangesidige, utviklingen som hadde pågått i de foregående femti år. I 1830 ble aviser og bøker trykt på relativt likt utstyr. Alle boktrykkerne hadde håndpresser av tre – enten norskproduserte eller presser som var kjøpt i Danmark eller Tyskland. Deretter foregikk det en utvidelse og en omveltning innen bransjen. En rekke nye trykkerier og aviser kom til, og samtidig ble det tekniske utstyret modernisert. Men utviklingen gikk ikke langs noen rett linje fra trehåndpresser, via jernhåndpresser og hånddrevne sylindrepreser til damp- eller gassdrevne sylindrepreser. Enkelte boktrykkere kjøpte nye håndpresser av tre helt fram mot 1850, og noen få av dem trykte lokale aviser på slike presser til langt ut i 1870-årene. Parallelt med dette var det mange boktrykkere som kjøpte nye håndpresser av jern. Disse ga muligheter til å trykke aviser av god teknisk kvalitet og i stort format. Det er vanskelig å fastslå når den siste jernhåndpressen forsvant ut av ordinær avisproduksjon og gikk over i en tilværelse som korrekturpresse, men antakelig skjedde det ikke før et stykke ut på 1900-tallet.³⁵²

Mens noen boktrykkere valgte jernhåndpresser, var det mange som gikk direkte over fra trepresser til sylindrepreser. König & Bauers aller først sylindrepresse var blitt bygd for dampdrift i 1814. Grøndahl og Fabritius fikk dampdrevne dobbelpreser i henholdsvis 1854 og 1855. Men flere tiår etter dette var det mange små trykkerier – både i Kristiania og utover landet – som kjøpte enkle sylindrepreser bygd for håndkraft. En sylindrepresse var en betydelig investering, og for de fleste mindre avisproduserende trykkeriene var ikke opplagene store nok til å forsvare innkjøp og drift av en dampmaskin i tillegg.³⁵³ Dermed var det læreguttene eller maskindragerne som fikk jobben med å holde pressene i gang.

Det bildet vi sitter igjen med, er med andre ord at avistrykkingen i Norge i løpet av en femtiårsperiode utviklet seg fra å være ensartet til å bli preget av stor teknologisk

³⁵⁰ Typografiske Meddelelser nr. 13/1977:1.

³⁵¹ Wium, B.A.: "Minner", i *Norsk Boktrykk Kalender* 1933:97–98.

³⁵² Dunderlandsdølen startet i 1902 og ble det første året trykt på en håndpresse. Kirkvaag, Ole: *Arbeiderpressen i Norge*, Oslo 1935:31.

³⁵³ Da Københavns Adresseavis vurderte å kjøpe en sylindrepresse i 1820-årene, uttalte Friedrich König at kapasitetsbehovet måtte være 2-3 000 trykk per time dersom investeringen skulle lønne seg. En avis måtte altså ha et opplag som var så stort at det krevde ti håndpresser og tjue trykkere før det ville være aktuelt å skifte teknologi. (Christensen 1996:476.)

variasjon. Årsakene til dette finner vi først og fremst i ulikheter i virksomhetenes behov, størrelse og økonomi. Konkurransen på avismarkedet førte til at en del aviser i hovedstaden trengte presser som kunne trykke større formater. Noen aviser opplevde en vekst i opplaget som bare kunne møtes ved å kjøpe flere eller raskere trykkpresser. Økende etterspørsel førte med andre ord til teknologisk endring – og aller først i de virksomhetene som var størst. Utover landet var situasjonen annerledes. De mange små trykkeriene og avisene som hadde sett dagens lys fra 1830-årene og utover representerte et annet segment innen avis- og boktrykkernæringen. De fleste av disse virksomhetene trykte lokalaviser i små opplag. Ofte hadde de en anstrengt økonomi. De færreste av dem hadde behov for å investere i dampdrevne sylindrepreser – og enda færre hadde råd! Noen av dem skaffet seg mindre, hånddrevne sylindrepreser, men for mange av dem var håndpreser godt nok i massevis.

Litteratur

- Amundsen, Leiv: *De første boktrykkere i Norge 1643-1654. Katalog over Universitetsbibliotekets utstilling juni 1925*, Oslo 1925.
- Andersgaard, Ingrid: *Striden mellom settersker og typografer i trykkeriene i Kristiania, 1870-årene-1907*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Tromsø 1975.
- Arnesen, Arne: *Våre provinstrykkerier 1814-1875: Deres grunnleggelse og første trykk*, Oslo 1943.
- Baggethun, Rolf: *Gjengangeren 125 år 1851-1976: Bind 1 Stenberg-epoken 1851-1900*, Horten 1975.
- Bakke, Harald og Opstad, Lauritz: *Haldenhåndverkere gjennom 350 år*, Halden 1951.
- Bastiansen, Henrik G. og Dahl, Hans Fredrik: *Norsk Mediehistorie*, Oslo 2003.
- Berle, J.K.: *Christiania Opfostringshus gjennom 150 år*, Oslo 1928.
- Bibow, Helge: *Glimt av malerfagets historie*, Oslo 1958.
- Bloy, Colin H.: *A history of printing ink balls and rollers 1440-1850*, London 1972.
- Boyesen, Einar: *J.W. Cappelen 1805-1878. Noen blad av norsk bokhandels og norsk kulturkamps historie*, Oslo 1953.
- Bruland, Kristine (red.): *Technology Transfer and Scandinavian Industrialisation*, New York/Oxford 1991.
- Buggeland, Tord: *Maihaugens bok om håndverk*, Maihaugen 2000.
- Bull, Edvard: *Kristianias historie, bind II 1624-1740*, Oslo 1927.
- Bull, Francis: *Norges litteraturhistorie fra reformationen til 1814*, andet bind, Oslo 1928.
- Christensen, Dan Ch.: *Det moderne projekt. Teknik & Kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850*, København 1996.
- Dal, Erik: *Odense bogtryk 1482-1974*, Odense 1974.
- Dal, Erik: *Dansk Provinsbogtryk gennem 500 år. En boghistorisk skitse i elleve streger*, Odense 1982.
- Davidsen, Øyvinn: *Pressen fra Griffenfeldt til Struensee i dens forhold til Norges næringsliv*, Oslo 1943.
- Davidsen, Øyvinn: *Et 200-års minne om grunnleggelsen av regelmessig pressevirksomhet i Norge*, Oslo 1963.
- Davidsen, Øyvinn: *Opprinnelsen. Drammens Tidende og Buskeruds Blad*, bind I, Drammen 1975.
- Devold, Edvard Bernhard: *Haandbog i bogtrykkerkonsten. Om sætningen og hva dertil hører*, Bergen 1863.
- Durban-Hansen, H.: *Trykkeriet i vitenskapens tjeneste. A.W. Brøgers boktrykkeri A/S 1851- 1951*, Oslo 1951.
- Durban-Hansen, H.: "Boktrykk", i *Fra vinkelhake til linotype. Festskrift til Gjestvangs grafiske fagforretning A.S.' 75 års jubileum*, Oslo 1951.
- Durban-Hansen, H.: "Trykk og teknisk utvikling i de grafiske fag", i *Volund* 1955.
- Dyrvik, Ståle: *Truede tvillingriker 1648-1720, Danmark-Norge 1380-1814*, Bind III, Oslo 1998.

Daae, Aagaat: "Bergens ældste boktryk og de første boktrykkere", i *Skrifter* (Bergens historiske forening), nr. 20/1914.

Eier, Sigfred L.: "Buskerud-aviser fra 1816 til i dag", i *Pressen i Buskerud 1917–1947*, Drammen 1947.

Ekdahl, Lars: *Arbete mot kapital. Typografer och ny teknikstudier av Stockholms tryckeriindustri under det industriella genombrottet*, Lund 1983.

Eliassen, Sven G.: *Små len – ett amt. Østfolds historie*, bind 3, Sarpsborg 2004.

Erichsen, Egil Werner: *Møllene ved Akerselven. Bjølsen Valsmølle 1884–1944. Fra vannhjulsmølle til storindustri*, Oslo 1946, side 154 f.

Eriksen, Einar: *Skienavisene gjennom 100 år: Et utsnitt av byens liv i den nyeste tid*, Skien 1929.

Erlandsen, Roger: *Pas nu paa! Nu tar jeg fra Hullet!*, forlaget Inter-View A/S, 2000.

Fasting, Kåre: *Den norske papirindustri historie 1893–1968*, Oslo 1967.

Faulmann, Karl: *Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst mit besonderer Berücksichtigung ihrer technischen Entwicklung bis zur Gegenwart*, Wien 1882.

Fenn, Kåre: *Oslo Grafiske Trykkerklubb. 100 år i "svartekunstens" tjeneste*, Oslo 1998.

Fiskaa, Haakon: *Skrevne og trykte nyhetsblad. Katalog over blad fra og om Norge dessuten over trykte blad fra andre land i Universitetsbiblioteket i Oslo*, Oslo 1934.

Fiskaa, Haakon: *Papiret og papirhandelen i Norge i eldre tid*, Oslo 1940.

Fiskaa, Haakon M.: *Norske papirmøller og deres vannmerker 1695–1870*, Oslo 1973.

Fiskaa, Haakon: *Den norske presse før 1850*, Ny utgave ved Helge Giverholt. Norsk Presse-museums skrifter nr. 3, Fredrikstad 1985.

Fladby, Rolf: *Gjenreisning 1536–1648*, Norges historie bind 6, Oslo 1977.

Forstrøm, O.: *Fredrikshald i 250 aar. II del*, Fredrikshald 1915. (Faksimileutgave Munkedal 1990.)

Fossen, Anders Bjarne: *Bergen bys historie bind II, Borgerskapets by 1536–1800*, Bergen 1979.

Gessner, Christian Friedrich: *Die so nöthig als nützliche Buchdruckerkunst und Schriftgiesserey*, bind 1–4, Leipzig 1740–1745.

Gjærder, Paul Martinus: "Sunnmørspressa", i *Tidsskrift for Sunnmøre Historielag* 1992.

Grevenor, Henrik (red.), Kjellberg, Reidar og Stigum Hilmar: *Fra senmiddelalderen til nyere tid. Det norske håndverks historie*, bind II, Oslo 1936.

Grøndahl, Anders: "Boktrykkerkretsens utvikling i Norge", i *Norsk Boktrykk Kalender* 1940.

Guldborg, Carl August: *Udsigt over Bogtrykkerkunsten*, Christiania 1840.

Gustafsson, Karl Erik og Rydén, Per (red.): *Den svenska pressens historia I: I begynnelsen (tiden före 1830)*, Stockholm 2000.

Hannaas, Torleiv: "Det eldste bergenske bok-prentet", i *Norsk Boktrykk Kalender* 1924.

- Hanssen, C.: *Morten Johansens boktrykkeri gjennom 50 år*, Oslo 1939.
- Hanssen, C.: *Oslo faktorforening 1901–1940*, Oslo 1940.
- Hansen, P.: *Haandbog i Norsk Haandværksret*, Kristiania 1887.
- Hauge, Yngvar: *Morgenbladets historie, bind I 1819–1854*, Oslo 1963.
- Holm, Yngvar: *Svæta. Morgenposten – en gang Norges største avis*, Oslo 1999.
- Husby, Egil: *Den Constitutionelle. Et dagblad for hundre år siden*, Kristiansund 1943.
- Hyldtoft, Ole: *Københavns industrialisering 1840–1914*, København 1984.
- Høeg, Tom Arbo (red.): *Norske aviser 1763–1969. En bibliografi*, Oslo 1973.
- Høyer, Svennik: *Pressen mellom teknologi og samfunn. Norske og internasjonal perspektiver på pressehistorien fra Gutenberg til vår tid*, Oslo 1995.
- Høyer, Svennik: *Constructing Epochs in the History of the Press*, Oslo.
- Ilse, Harald: *Bogtrykkerne i København ca. 1600–1810*, København 1992.
- Jacobsen, Gunnar: *Norske boktrykkere og trykkerier gjennom fire århundrer 1640–1940*, Oslo 1983.
- Jensen, Siri: "Kvinner og kvinnekamp i arbeid og i fagforening" i Johansen, Tor Are (red.): *Fra bly til bytes. Oslo Grafiske Fagforening 1872–1997*, Oslo 1997.
- Johannessen, Finn Erhard og Skeie, Jon: *Bitre piller og sterke dråper. Norske apotek gjennom 400 år 1595–1995*, Norsk Farmasihistorisk Museum 1995.
- Johannessen, Finn Erhard: *Alltid underveis. Postverkets historie gjennom 350 år, Bind 1: 1647–1920*, Oslo 1997.
- Johansen, Tor Are: "Norges eldste fagforening – et historisk riss", i Johansen, Tor Are (red.): *Fra bly til bytes. Oslo Grafiske Fagforening 1872–1997*, Oslo 1997.
- Johansson, Jan: *Centraltrykkeriet 100 år 1879–1979*, Østerås 1979.
- Just, Carl og Berggrav, Øivind Seip (red.): *Fabritius & sønner, Institusjonen Scheibler, I Gutenbergs tjeneste gjennom 125 år*, Oslo 1969.
- Kirchhoff-Larsen, Chr.: *Den danske presses historie I 1634–1749*, København 1942.
- Kirkvaag, Ole: *Arbeiderpressen i Norge*, Oslo 1935.
- Kirste, Max Richard: *Håndbok for unge settere*, Oslo 1929.
- Kirste, Max Richard: "Gutenbergs oppfinnelse i trepressens tidsalder", i *Norsk Boktrykk Kalender* 1940.
- Koren, Kristian: "Trondhjems bogtrykkere", i *Throndhjemske samlinger* nr. 1/1903.
- Krebs, Arno: *Handbuch der Buchdruckerkunst*, Frankfurt am Main 1827.
- Lampe, Hindrich: *Noget om Bergens Byes offentlige Blade, fornemmelig med Hensyn paa de efter Sigende nye oprettende Bogtrykkerier. Forslag til en forbedret Indretning og oftere Udgivelse af Bergens Adresseblad*, Bergen 1820.
- Lange, Even og Hansen, Svein Olav: "Skogen og det industrielle eventyret", i *Tid for skog*. Norsk skogbruksmuseums årbok nr. 15/2001.
- Lindstøl, Tallak: *Stortinget og Statsraadet 1814–1914*, Kristiania 1914.
- Løkke, Jakob: "Bogtrykkerkunstens Opfindelse og første Udbredelse", i *Folkevennen* 1871.

- Melby, B.A.: "Kort oversigt over papirfabrikationens historie", i *Norsk boktryk kalender* 1923.
- Melby, B.A.: "Litt om papirfabrikasjon i gamle dager", i *Norsk boktrykk kalender* 1934.
- Melhus, Alf C.: "Tyge Nielsson. Norges første boktrykker", i *Norsk boktrykk kalender* 1943.
- Moen, Eli: "Norway's Entry into the Age of Paper: The Development of the Pulp and Paper Industry in the Drammen District", i Bruland, Kristine (red.): *Technology Transfer and Scandinavian Industrialisation*, New York/Oxford 1991.
- Moran, James: *Printing presses. History and development from the fifteenth century to modern times*, Berkeley and Los Angeles 1978.
- Mortensen, Aug.: "Boktrykkerkunstens indførelse i Norge", i *Mindeskrift i anledning Fabritius' boktrykkeris 75-aars jubilæum*, Kristiania 1919.
- Munthe, Olaf: *Den norske Haandværks- og Industriforening 1871–1896*, Kristiania 1896.
- Myre, Olav: *Presten og trykkeren, I Presten*, Oslo 1943.
- Myre, Olav: *Svunne tiders sensasjoner. Streiftog gjennom norsk pressehistorie*, Oslo 1944.
- Myre, Olav: *Presten og trykkeren, II Trykkeren*, Oslo 1945. (A)
- Myre, Olav: *Resten og rykkeren*, Oslo 1945. (B)
- Myre, Olav: "Krøniken om Norges første boktrykker", i *Fra vinkelhake til linotype. Festskrift til Gjestvangs grafiske fagforretning A.S. 75 års jubileum*, Oslo 1951.
- Norsk bladeierforening 1910–1935. Bidrag til den norske presses historie*, Oslo 1935.
- Nyrop, C.: "Danmarks Skriftstøberier", i *Særtrykk av Industriforeningens Maanedsskrift for tekniske Meddelelser*, København, januar 1875.
- Nyrop, C.: *Om danske sæbesyderier og oliemøller*, Odense 1903.
- Olstad, Finn: *Kamp mot kapitalen. Om fagorganiserte arbeidere i Kristiania ca. 1880–1895*, Oslo 1987.
- Ording, Arne: *Norsk Centralforening for Boktrykkere 1882–1932*, Oslo 1932.
- Ottosen, Rune, Røssland, Lars Arve og Østbye, Helge: *Norsk pressehistorie*, Oslo 2002.
- Paulsson, Gregor (m.fl.)(red.): *Boktryckarkonst*, Stockholm 1937.
- Pedersen, Oscar: "Avistrykkpressenes utvikling" i *Fra vinkelhake til linotype. Festskrift til Gjestvangs grafiske fagforretning A.S. 75 års jubileum*, Oslo 1951.
- Pettersen, Hjalmar: *Norsk boglexikon 1643–1813 (Bibliotheca Norvegica vol. 1)*, København 1972.
- Porter, Michael E.: *The Competitive Advantage of Nations*, London 1990.
- Printing and the mind of man. Catalogue of the Exhibitions at the British Museum and at Earls Court, London 16–27 July 1963*, London 1963.
- Ramseth, Chr.: *Hamar bys historie*, Hamar 1899.
- Rawert, Ole Jørgen: *Almindeligt Varelexicon*, København 1831.

- Rawert, Ole Jørgen: *Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848*, Kjøbenhavn 1850.
- Rehnberg, Mats (red.): *Typografminnen, Svenskt liv och arbete* nr. 15, Stockholm 1952.
- Rian, Øystein: *Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648, Danmark-Norge 1380–1814*, Bind II, Oslo 1997.
- Rian, Øystein: *Maktens historie i dansketiden*, Makt- og demokratiutredningen 1998–2003 Rapportserien Nr. 68, juni 2003.
- Rungstad, Leopold: "Minner fra læreguttårene", i Sogstad, Per (red.): *Fra sortekunst til samfunnsfaktor. Norsk Grafisk Forbund 1882–1982*, Oslo 1982.
- Sande, Øystein: "'Der stræber for at gavne...' – Avishuset Aarflot i Volda 1810–2004", i *Agitasjon og opplysning*. Pressehistoriske skrifter nr. 2/2004.
- Scheibler, H.: *Bogtrykkerkunstens og avisernes historie*, Kristiania 1910.
- Scheibler, H.: "Femti aar i boktrykkerkunstens tjeneste", i *Mindeskrift i anledning Fabritius' boktrykkeris 75-aars jubilæum*, Kristiania 1919.
- Schou, August: *Håndverk og industri i Oslo 1838–1938*, Oslo 1938.
- Seip, Dirik Arup og Amundsen, Leiv: *Henrik Wergeland og boktrykkerne*, Oslo 1958.
- Sejersted, Francis: *Den vanskelig frihet. Norge 1814–1850*, Oslo 2001.
- Seland, Johs.: *Med Fædrelandsvennen i hundre år 1875–1975*, Kristiansand 1975.
- Skrift- og Trykprøver fra Amundsen og Næss*, Kristiania 1901.
- Sommerfeldt, W.P.: *Grøndahl & Søn's boktrykkeri og bokhandel 1812–1912*, Kristiania 1912.
- Sprauten, Knut: *Byen ved festningen*. Oslo bys historie bind 2, Oslo 1992.
- Steen, Sverre: *Kristiania postvesen 1647–1921. Et stykke av postens historie i Norge*, Kristiania 1923.
- Steen, Sverre: *Konge og Storting. Det frie Norge*, bd. 5, Oslo 1962.
- Stolpe, P.M.: *Dagspressen i Danmark. Dens vilkaar og personer indtil midten af det attende aarhundrede*, første bind, Kjøbenhavn 1878.
- Stolpe, P.M.: *Dagspressen i Danmark. Dens vilkaar og personer indtil midten af det attende aarhundrede*, tredje bind, Kjøbenhavn 1881.
- Strøm, Hans: *Om Norske Fabriker og Om Fabriker i Aggerhus-Stift i Norge*. Faksimileutgave av Samleren nr. 21, 34 og 35 (København 1787–88), Trondheim 1969.
- Strømstad, Poul: "Artisan Travel and Technology Transfer to Denmark 1750–1900", i Bruland, Kristine (red.): *Technology Transfer and Scandinavian Industrialisation*, New York/Oxford 1991.
- Stubhaug, Arild (red.): *Conrad Nicolai Schwach. Erindringer af mit Liv. Et tidsbilde fra Norge 1790–1830*, Kilden forlag AS 1992.
- Støren, Wilhelm K.: *Adresseavisen to hundre år. Fra postrytternes til telesatelittens tidsalder*, Trondheim 1967.
- Sundsvik, Jul. (red.): *Håndverksliv. Et verk om håndverk og husflid. Ved Norges Håndverkerforbunds 75 Års jubileum*, bind 1, Oslo 1958.
- Svendsen, Eyolf: "Boktrykkmaskinens historie", i *Norsk boktrykk kalender* 1938.
- Sylten, Mikal: "Engelsk boktrykkssystem", i *Norsk boktrykk kalender* 1940.

Søllinge, Jette D. og Thomsen, Niels: *De danske aviser 1634–1989. Bind 1 1634–1847*, Odense 1988.

Tank, Gunnar: "Boghandlerprivilegier før 1814", i *Boken om bøker. Aarsskrift for bokvenner II*, Oslo 1927.

Tank, Roar: "De femti år", i Bull, Fancis og Tank, Roar (red.): *Festskrift til Den norske avdeling ved Universitetsbiblioteket*, Oslo 1932.

Thue, Lars: *Framveksten av et industriborgerskap i Kristiania 1840–1875*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1977.

Trennert, J.D.: *Proben aus der Schriftschneiderei & Schriftdruckserei von J.D. Trennert in Altona Hamburg*, 1836.

Tellefsen, J.C.: "Tyge Nielssens Almanak", i *Illustreret Nyhedsblad* nr. 19/1859.

Tveterås, Harald L.: *Den norske bokhandels historie I*, Oslo 1950.

Vig, Ole: "Om Bogskrivningen hos de gamle Folk og Bogtrykningen hos de ny", i *Folkevennen* 1856.

Wasberg, Gunnar Christie: *Aftenposten i hundre år 1860–1960*, Oslo 1960.

Wasberg, Gunnar Christie: *Norsk presse i hundre år 1820–1920. Utsyn og overblikk*, Oslo 1969.

Wasberg, Gunnar Christie: "Fra jernbruk til treforedling" i *Nordisk pappershistorisk tidskrift* nr. 3/1998.

Wiesener, Anthon Mohr: "Trykkeriets historie" i Wiesener, Anthon Mohr og Christensen, Hjalmar: *Et Bergensk Boktrykkeri gjennom 200 Aar*, Bergen 1921.

Wium, B.A.: "Minner", i *Norsk Boktrykk Kalender* 1933.

Wium, B.A.: "Primitive forhold", i *Norsk Boktrykk Kalender* 1934.

Wium, B.A.: Boktrykk omkring 80-årene, *Småskrifter for bokvenner* nr. 10, Oslo 1942.

Ødegaard, N. (red.): *Landbruksboken. En samlet fremstilling av læren om landbruket, dets forskjellige grener, første bind*, Kristiania 1919. Anden del.

Øverland, O.A.: *Den norske bogtrykkerforening 1884–1909 med træk af boghaandverkets historie og arbeidskaar i Norge*, Kristiania 1909.

Statistikk:

Statistiske Tabeller, 1827.

Oversigt over de af Amtmændene afgivne Rapporter angaaende Norges oeconomiske Tilstand m.m. ved Udgangen af Aaret 1829.

Beretninger om Den oeconomiske Tilstand m.m. i Norge ved Udgangen av Aaret 1835, underdanigst afgivne af Rigets Amtmænd, Christiania 1836.

Tabeller, henhørende til den efter Finants-, Handels- og Told-Departementets Foranstaltning i Trykken udgivne Beretning om Rigets oeconomiske Tilstand i Aarene 1836–1840, Christiania 1843.

Beretning om Kongeriget Norges oeconomiske Tilstand i Aarene 1836–1840, Christiania 1843.

Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1840–1845 med tilhørende tabeller, Christiania 1847.

Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1846–1850 med tilhørende tabeller, Christiania 1853.

Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1851–1855 med tilhørende tabeller, Christiania 1858.

Beretning om Kongeriget Norges oeconomiske Tilstand i Aarene 1856–1860 med tilhørende tabeller, Christiania 1863.

Beretning om Rigets oeconomiske Tilstand i Aarene 1861–1865, første Hefte, Christiania 1867 & 1868.

Beretning om Rigets oeconomiske Tilstand i Aarene 1861–1865, andet Hefte, Christiania 1869.

Beretninger om Amternes oeconomiske Tilstand i Aarene 1866–1870, Christiania 1873.

Kraft, Jens: Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge, Anden omarbeidede Udgave, Tredie Deel, Christiansand 1838.

Kraft, Jens: Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge, Anden omarbeidede Udgave, Første Deel, Christiania 1840.

Kraft, Jens: Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge, Anden omarbeidede Udgave, Anden Deel, Christiania 1840.

Kraft, Jens: Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge, Anden omarbeidede Udgave, Fjerde Deel, Christiania 1842.

Følgende tidsskrifter er gjennomgått systematisk for den aktuelle perioden:

Typografiske Meddelelser
Nordisk Trykkeri Tidende
Skandinavisk Bogtrykker-Tidende
Polyteknisk Tidsskrift

Følgende arkiver er benyttet:

Oslo Byarkiv
Christiania skattemandtall 1836-1848.
Adressebøker

Riksarkivet
S-1038/Justisdep., Sivilkontoret C, serie E – sakarkiv ordnet etter emne. Nr. 57 og 58:
Bevillinger til å opprette og drive boktrykkerier I og II, 1823–1839.
S-1080 Finansdep., Tollkontoret B, Db pakkesaker B 1814-1849, 0122
Generaltollekstrakter,
Kristiania 1822-1833, 0123 Generaltollekstrakter, Kristiania 1834-1845.
S-1078 Finansdep., Brannforsikringskontoret, 0011-0015 Forsikringsprotokoller for
Kristiania
PA-1318 Den Constitutionelle. Serie F – Diverse korrespondanse og
regnskapsmateriale 1844–1847.
PA-637 Carl C. Werner & Co.

Nasjonalbiblioteket Oslo, Håndskriftsamlingen
Boktrykker Grøndahls arkiv, Ms. Fol. 3989.
J.C. Tellefsen. Bibliografiske materialer til en norsk Bogtrykker-Historie, Ms 4° 819.
J.C. Tellefsens papirer, Ms. Fol. 564.

Danmarks Mediemuseum, Odense
J.G.A. Eickhoffs arkiv

PRESSE MINNER

Prosjektet *Norsk presses historie* har fra starten av vært opptatt av å samle inn yrkeserfaringene fra norske journalister, redaktører, grafisk personale og andre som har arbeidet i norsk presse. Når vi er så heldige å ha mange hundre levende kilder omkring oss i Norge i løpet av de årene prosjektet vil pågå, ønsker vi å gjennomføre en del intervjuer, samtidig som vi oppfordrer disse dyktige skrivende veteranene til selv å skrive sine presseminner.

Ønsket fra prosjektet er at disse presseminnene skrives fra hjertet. Ta med deg det du vil selv, det du husker best, det du selv synes er viktig. Prosjektet setter pris på en god historie eller to, og ellers alt fra beskrivelser av teknologi og utstyr til enkeltopplevelser i redaksjonen eller ute i feltet, til forholdet mellom parti og presse og så videre.

Presseminnet som trykkes i denne utgaven av Pressehistoriske skrifter viser både i sitt innhold og ved sin tematiske bredde hvor stor verdi slike selvskrevne minner har. Vi håper det vil inspirere andre til å skrive ned sine presseminner.

Spørsmål kan rettes til Idar Flo (tlf. 70 07 52 22 eller 95 762 762) eller Guri Hjeltnes (tlf. 22 98 51 13 eller 45 23 03 53). Presseminner kan sendes til Idar Flo v/Møreforskning, pb. 325, 6101 Volda eller elektronisk til idar.flo@hivolda.no

Fra et liv i trykksverteduft, mot alle odds

Av Oddmund Syvertsen

Jeg vokste opp på Sørli grensetollstasjon i Lierne hvor min far var sjef, avla tollereden før jeg ble myndig, fordi jeg fikk fortolling, pass- og valutakontroll inn med morsmelken, Jeg foretok ekspedering som var forbeholdt tollstedenes tollkontrollører når jeg i skoleferiene vikarierte på tollsteder eller grensestasjoner.

Det nærmeste jeg kom journalistikk i oppveksten, var da en angivelig Trondheim-journalist, Egil Alstad, plutselig dukket opp på grensen under krigen. Den kunnskapsrike mannen vanket i huset til han ble arrestert, mistenkt for spionasje. Alstad var siste ledd i en illegal postrute, og møtte kontakter på svensk side. Det ble sagt at han kom seg over til England, men falt under et oppdrag i Norge.

Jeg var for ung til medviten, men overhørte min fars utlegging om Eskilstuna-Kurirens artikkel om tyskernes fremferd. Avisen var beslaglagt av svenske myndigheter, men ett eksemplar var nådd riksgrensen i september 1942. I den ble det

opplyst at mellom august 1941 og juli 1942 var 8.000 mennesker dømt til døden og henrettet av tyskerne, 92 av de arkebuserte var nordmenn. Avisen ble sendt innover i landet, avskrevet eller kopiert etter hvert.

Skolegang var et ikke-tema under krigen, så jeg var 17 år gammel da jeg begynte på gymnaset på Levanger kommunale som privatist i 1946, og fikk vidnesbyrd fra todelt skole. Deretter konkurrerte jeg med alle som ventet på plass og om hybel, med en tredje vinter i tømmerkogen som resultat. Skolegangen endte med en middelmådig examen artium, men interessen for journalistikk ble for alvor vekket i de årene. Jeg tok NKS-kurset i Journalistikk, Carl Just rettløst og kritiserte, også når det gjaldt fotografering, og jeg begynte å sende notiser til Namdal Arbeiderblad. Etter noen år fikk jeg en attest av redaktør Øisang. Den viste jeg hans bror i Bergens Arbeiderblad, og ble forfremmet til freelancer, mens jeg solgte støvsugere for å overleve. En kveld satte jeg ny rekord i dørsalg med elleve kontrakter, blant annet en til Hoover-importøren i byen mellom fjellene. Jeg traff kontorsjefen i Electrolux flere år senere. Han forespeilet meg en ledende, lukrativ funksjon i konsernet.

Bakgrunnen for engasjementet i bergensavisen var også arbeidsprøver fra billedlagte reportasjer og artikler jeg hadde fått publisert i norske aviser om forskjellige temaer, bl a. fra Koreakrigens Nor Mash, japansk klassisk teater, Geisha-systemet, vannpipegjengen i Hong Kong, og kvinnefengselet i Casablanca, for å nevne noen. Jeg var nær blitt hjemsendt fordi jeg på min medbragte reiseskrivemaskin beskrev det som det var, om et feltsykehus hvor personalet stod på til de stupte, om mennesker og soldatskjebner, om utroskap, horehusbesøk og svartebørs (riktignok delvis under pseudonym). Det var et drepende tempo på feltsykehuset under de intense kampene før våpenhvilen, en dog vi i vaktstyrken og sjåførene i motorpoolen assisterte ved operasjonsbordene, sykepleierne svingte skalpellen og plukket granatsplinter.

Karrieren

Mitt første engasjement var i Nordlandsposten hvor jeg ble ansatt på prøve i tre måneder. Da prøvetiden var ute kom formannen i NJ, Vegard Sletten, tilfeldigvis til Bodø. Etter at jeg konfererte med ham, og meldte meg inn i NJ ble resultat: Fast ansettelse som journalist på full lønn. Tre andre journalister i avisen gikk fremdeles på lærlingkontrakter, en av dem var Gunvor Gjessing. Eierne fikk hjerteattakk da jeg overleverte NJs pålegg, for han forbød egentlig medarbeiderne å organisere seg. Han overlevet. Neste stopp var som redaksjonssekretær Landbrukstidsskriftet Norden. Det sluttet jeg i lojalitet med redaktør Stormes da styret ønsket å overstyre stoffvalget; og attpåtil tilbød meg konstitusjon som sjef.

Dermed var jeg uten jobb, men fru Fortuna var i godlage. Nordland Høyre trengte en til å drive LofotTidende på Leknes som valgavis. Det er blitt sagt at det gjorde jeg på en slik måte at sjefene i Lofotposten ble betenkte, og ikke uten grunn. Storavisen nådde aldri Vestvågøy og værene lenger vest før dagen etter! Under store nyheter fremskyndet jeg trykkingen og var alltid først på banen tross tre-dager-i-uken-avis. Opplaget steg fra 700-800 til nærmere 2.000 i løpet av ett års tid, mange av abonnentene kuttet ut Lofotposten. Men så skrev jeg at det fornuftigste var å legge Lofotveien gjennom Borge, ikke om Stamsund. Det likte nessekongens sønn dårlig. På neste styremøte i avisen ble jeg kastet på gangen mens de andre drøftet underskuddet

på 86.00 – siger og skriver åttiseks kroner. Beskjed: LofotTidende nedlegges! Senere fikk jeg brev fra lensmannen i Borge hvor han bad om forlatelse for vedtaket. Det red ham at han som styremedlem bidro til avisdød og arbeidsledighet, og at Vestvågøy mistet en fullt utdannet lærerinne. Det var jo intet i veien for at jeg kunne blåst i styrets beslutning og fortsatt å utgi LT. Nordland Høyre som lønnet meg under valgkampen, var jo for lengst ute av bildet; avisen stod på egne ben. Men mine planer var annerledes...

Lykkens gudinne holdt hånd over meg tross Stamsund-kaksens opptreden som nessekonge. Jeg gikk direkte over i ny jobb på Adressas Mo i Rana-kontor som bestyrer og journalist. Det ble nesten fra asken til ilden. Jeg opprettet nye budruter, fikk stadig flere abonnenter og annonsører, og sendte jevnlig stoff. Vi konkurrerte om å være største avis utenfor Oslo med Bergens Tidende – og det gikk bra helt til jeg fikk en ambisiøs kontordame. Min store feil: Ferielønnen var ikke kommet da familien stod klar til avreise lørdag etter posttid. Jeg utstedte da fullmakt til henne slik at hun kunne få ut pengene når anvisningen kom og hevet tilsvarende beløp fra kassen. Det ultrakortsiktige lånet ble minst betraktet som underslag. Det ble et helvetes bråk. Jeg måtte til og med beviset at jeg hadde solgt abonnementer enda kopiene forelå i regnskapene! Hun fikk bestyrerjobben; og jeg dro til Telen, Notodden. Der ble jeg ansatt som redaksjonssekretær, også denne gangen uten avbrekk, men turbulensen var med på lasset.

Var det lange dager før, så ble de ikke kortere i Telemark. Staben besto av redaktøren, redaksjonssekretæren, meg altså, og redaktørens søster som dekket ett av fem kommunestyre. I tillegg hadde vi en freelancer som overvåket lokalsporten. Sjefen som ofte ikke kom på kontoret før en time innen flatpressen ble startet, måtte gjetes fordi han alltid leverte stoff direkte på setteriet. Ikke sjelden var det omskrevne nyheter som Varden og TA hadde plukket opp fra vår avis han produserte, fordi distriktsavisene selvsagt droppet kildeangivelsen. Redaktørens viktigste daglige bidrag var Syver Tinn-tekstingen, en lokal Sorry-variant. Mange håndskrevne ledere leverte han ikke i min tid i Telen, det ble helst HP. Kom han over en nyhet, gikk tipset oftest til meg, men han respekterte at jeg nektet å gå i bisettelser.

I praksis drev jeg en dagsavis alene, noe som var både utfordrende og lærerikt. Da jeg ønsket permisjon for å delta på Nordisk Journalistkursus i Århus, var svaret tvert nei. Jeg sa opp, og etter kursavslutningen dro jeg til Oslo, blakk og uten jobb. Der fikk jeg et ferievikariat i Aftenposten, en tilknytning som varte i over to og et halvt år, m. a. o. ingen ferier. I denne tiden søkte jeg motvillig stillinger i andre aviser, jeg var jo kommet til den ønskede avis. Redaktøren i Sunnmørsposten gjorde en slutt på det. Han sa: Dersom du ikke er brukbar i Aftenposten, har vi ikke bruk for deg her heller. I en frustrerende periode i Aftenposten søkte jeg en journaliststilling i Fredrikstad Blad. Redaktør Skogstrøm ønsket meg som medarbeider, men styret sa nei: "Vi skal ikke ha en primadonna fra Oslo-pressen i vår avis! Da jeg omsider ble ansatt i Aftenposten, fikk jeg godkjent opparbeidet ansiennitet, men skala to, og 5.000 1964-kroner mindre enn Telen så seg tjent med å betale. Men jeg var kommet i det avishus jeg ønsket meg. Husker ennå den andektige følelse som grep meg da jeg i 1962 gikk opp steintrappen i den forrige bygningen i Akersgaten, og møtet med den schibstedske ånd. Ja, det var en gang. Jeg ble der i over tredve år. De siste årene nådde turbulensen meg igjen for alvor.

Verv

I ettertid anså jeg det som et glipp at jeg i Mo i Rana-tiden var med og etablerte en Unge Høyre-forening i Jernverksbyen, og holdt meg senere politisk nøytral. I Bodø-årene kuppet en gjeng unge, på mitt initiativ, de lokale, sovende presseorganisasjonene. Vi stemte ut gamlingene, kanskje ikke helt etter boken, og drivende krefter overtok. Jeg forsvant imidlertid over til Leknes og overlot formannsplassen til en annen, men fortsatte i NJ. Før det, under militærtjenesten, deltok jeg aktivt i leiravisutgivelser, og ble valgt til sekretær i tillitsmannsutvalget for nærforsvarstroppen på Bardufoss. Senere ble jeg engasjert sjefstillitsmann i leiren. Jeg kjente alle reglementer, og ble en torn i øyet på mang en offiser. Når jeg møtte en tilfeldig befalingsmann, og som flyplassens høfligste soldat hilste korrekt, hendte det ofte at mannen ropte etter meg: Dragon! Korrekt helomvending og ny hilsen med nummer og navn. "Det var ingen ting!" Korrekt hilsen og helomvending igjen. Bare sjefen, senere general Odd Bull, behandlet meg korrekt til tross for at jeg truet med Dagbladet. En dag stod et oppslag på Andselv kafé: "Forbudt for menige å kjøpe øl." Jeg bad straks om audiens og fremholdt at oberstløytnanten ikke fant hjemmel for et slikt vedtak; og foreholdt ham at det i reglementet bare stod at soldater ikke må opptre beruset. Dersom han ikke opphevet forbudet, kom jeg til å skrive om det i Oslo-avisen. Han bøyd av. Da jeg dimitterte, var Bull med i Dakota'en. Han tok tross ledige seter ved offiserer, plass ved siden av sivilisten og spurte meg interessert ut om mitt forestående Korea-engasjement. Han visste mer enn både familie og venner. Da jeg senere kom til Bodø som journalist, samarbeidet vi godt, og foran en samlet Oslo-presse presenterte han meg for efterfølgeren på Bodø flyplass, før han bad meg stikke fordi Hans Majestet ankom landsskytterstevnets kongetribune.

Ny teknikk

I Nordlandsposten og Telen var man våkne for bedre og mer rasjonelt utstyr, man gikk over fra strimmelskriver til arkskrivere, og kjøpte klisjemaskiner, men hoppet snart av polaroid-bølgen. I Aftenposten-tiden kom dataalderen for fullt. I konsernet var man så tent på utvikling at det hendte at nytt utstyr ikke var testet godt nok i praksis, at opplæringen var mangelfull – og nyvinningene for avanserte for dem som betjente dem. Det medførte fra tid til annen produksjonsproblemer, forsinkelser og betydelige tap både i goodwill og penger.

Metoder

Undersøkende journalistikk kom mer i fokus under min karriere, men jeg var ikke ukjent med slik virksomhet. Det forholdt seg slik at jeg under et besøk i Bodø fikk nyss om U2-flyvningene. En lokal journalist hadde endog festet det sorte flyet på film, men var livredd fordi skuddet viste et militært anlegg, til og med forbudt-å-fotografere-skiltet og de karakteristiske Børvasstindene var tydelige på negativet. Selvsagt kom jeg ingen vei med saken enda jeg fikk adgang til å studere skuddet; beviset var ugjendrivelig, og uoppnåelig, for ikke turde han å selge negativet heller. Under kurset i Århus i 1962 skrev jeg en artikkel om at amerikanerne brukte Bodø flystasjon som base for overflyvninger øst for jernteppet. Jeg husker ikke hvilke ord

læreren, VG-redaktør Chr. A. R. Christensen brukte, men jeg ble ikke levnet stor ære. De andre kursistene syntes synd på meg. Fordi jeg dummet meg ut, eller fordi jeg fantaserte? Da jeg et par år senere var på jobb i Bodø for Aftenposten, oppsøkte jeg journalisten som utvilsomt satt med årtiets bilde. Da husket han ingen ting, hverken fly, film eller amerikanske flyvere! Hvem eller hva skremte ham til taushet? En mannsalder senere kom sannheten for dagen. Det har alltid ergret meg at jeg var for grønn, at jeg ga meg. Enda mer ergrer det meg at jeg ikke stanset da Stalheim hotell brant. Det viste seg at jeg var eneste fotojournalist i nærheten. Men vi hadde kjørt fra Lierne med to små barn i bilen, og skulle helt til Bergen, så vi fortsatte. Tenk det!!! Forsmedelig lærepenge

Parti

I Nordlandsposten fikk man det inntrykk: Du skriver ikke ”stygt” om konservative medborgere. Nå var det redaksjonssekretæren som tok seg av det politiske, men redaktør Karl Slee holdt kanskje ikke fingrene av fatet, falt i miskreditt, og kom etter meg til Aftenposten. Som redaktør i LofotTidende omtalte jeg en Høyre-manns kritikkverdige disposisjoner. Det var ingen feil i reportasjen, men en fremtredende stortingsmann for de blå kom innom og holdt en gardinpreken. Det var mitt første møte med påvirkning. Det skjedde bare en gang senere, i Aftenposten. Lars Sigurd Sunnanå skrev en sannferdig artikkel som ikke akkurat forherliget Bærum som kommune. Ordføreren ringte redaktøren, som sensurerte nyheten ettertrykkelig, så ettertrykkelig at min kollega ble så sint at tårene spratt. Mitt inntrykk var at den konfrontasjonen senere medført mindre innblanding, og at Aftenposten mistet en fremragende journalist.

Redaktører

Som redaktør i Nordlandsposten tok Karl Slee meg i god skole. Hjemvendt fra Koreakrigens redsler falt det meg i begynnelsen vanskelig å utfolde meg under en bulk på hjørnet, enn si når et skur brant. Men Slee lærte meg lokalavisjournalistikkens kunster, og norsk.

I Adresseavisen nektet man å gi meg attest, men en medredaktør som visstnok heller ikke var i krittuset, forfattet en på direkte forespørsel. I min tid i Aftenposten regnet jeg med to redaktører: Einar Diesen og Reidar Lunde. De falt i en nyhetsjegers smak. De andre var gallionsfigurer eller politiske, noen bare maktsyke. De to nevnte Gentlemen of the Press var utpregede avispraktikere, et spørsmål ble besvart ja eller nei, på stedet, - og de kunne delegerte ansvar og myndighet. En av de andre sa også nei, en gang, da Arne Treholt var arrestert like før aftenavisens deadline, vi visste hvem, men jeg fant ikke nyhetsredaktør Harald Brynildsen, og sjefredaktøren vendte tommelen ned for navnet – det kom i 1230-nyhetene, idet vi var på gaten. Så vidt jeg erindrer var det den eneste gang på mine mange år som desksjef jeg søkte backing.

Men sjefene kunne være storsinnede på sin måte. For eksempel under Ski-VM i Oslo i 1982. Redaktørmøtet besluttet å la arrangementet bare bli omtalt i morgenavisen. Jeg diskuterte med reportasjeleder, Bjarne Jensen, også ihuga eksportsjournalist, og med faktor. Resultatet ble at for eksempel da Berit Aunli tok gull,

var aftenavisen med billedlagt reportasje spredt i Holmenkollen før siste løper kom i mål. Og slik gikk det hele uken, med sporty innsats over hele linjen, og tøyede deadlines, men ingen forsinkelser. Null kommentarer fra sjefene, men heller ingen reprimande for selvtekt.

To ganger ble jeg kalt inn på teppet. I en artikkel anklaget jeg en ordfører på Romerike for lovbrudd, og ble hjemkalt, bl. a. for å stille på den folkevalgtes pressekonferanse, enda det stod i dokumentene at loven var brutt. Men Trygve Ramberg falt ikke til ro før han fikk se påstanden svart på hvitt i papirene. Pressekonferansen ble et uberettiget frontalangrep på undertegnede. En kollega var voksen, Tore Sandberg, nå privat etterforsker. Han sa: "Dette er jo bare utskjelling av en kollega," tok deretter med båndopptageren og gikk.

Neste gang ble jeg innkalt sammen med alternerende desksjef Gustav Valand og beskyldt for sabotasje. Det skjedde i forbindelse med en lønnskonflikt hvor vi kom mellom barken og veden fordi vi satt med stoffleveringen til setteriet. Nå var det utrolig nok Aftenpost-journalistene som aksjonerte og vi var jo veldig sentralt plassert. Som desksjefer fyllte vi opptil 26 delvis annonsebelagte sider på seks timer. Det var aldri tid til matpause, toalettbesøk ble også ofte utsatt, vi tok også tak i stoffbehandlingen når det røynt på. Bare å holde normalt tempo resulterte i stoffblanke sider, og skjenneprekenen. Det var sterkt. Reidar Lunde takket meg i sin tid fordi jeg var så lojal mot avisen. Han var da også den siste sjefredaktør som ønsket en sterk og uavhengig desk som et kvalitetskontrollerende sisteledd. "Lov meg en ting", sa han en gang: "Slipp aldri igjennom en feil – om det så er i sjefredaktørens manus." Lunde mente Antarktis, men skrev Arktis – og jeg som krisevikar på desken våget ikke...tenk det! En annen redaktør, han skrev om Olav Digres besøk i Gardaríke – han fikk elvene til å renne motbakke. Jeg reddet ham fra blemmen, men han ble bare sur. Derimot høstet Per Egil Hegge ros da han fikk stanset pressen fordi sjefredaktøren i hovedlederen angrep feil J. S.

Reidar Lundes styrke var hans prinsipper om et klart skille mellom reportasjearbeide/ledelse og desk/redigering. Da han fratrådte begynte maktkampen. Trygve Ramberg ønsket å styre desken via mellomledere. Omleggingen uteble. Han fikk ingen kvalifiserte til å tre inn i gamlekaras funksjoner. Nattredaktørens selvstendighet var godt innarbeidet, men det var flere som ikke anså det som et ønskelig prinsipp for dagvaktssjefen – når hele avisens ledelse var på plass. (At det daglige redaktørmøte ble avvirket i aftenavisens innspurt var ingen hindring). Ramberg forsøkte å fjerne to i aftenavisens lederskikt, men gikk i baret. Mens Egil Sundar – som så vel natt som dag holdt i ørene før han inntok sjefstolen – klarte å svekke deskens autoritet, ja, bryte den helt ned – han plasserte sine nikkedukker i ledende funksjoner.

Sundar-epoken fortjener et eget avsnitt. I desksjeffunksjonen for aftenutgaven overtok vi ved 06-tiden. Deretter var avisen vår baby. Det ergret nok Egil Sundar som leder av politisk avdeling, og Kjell Harberg som hans nestkommanderende. Det hendte vel at K. H. henimot deadline kom løpende med en politisk nyhet som av oss ble funnet for lett i konkurransen. Derfor er det nærliggende å tro at da Sundar ble sjef var ikke vi hans øyenstener. Begrunnelsen for en slik formodning er at vi relativt raskt ble degradert. Vi var for gammeldags, ble det sagt. Årsaken var nok ingen annen enn at vi terget på oss Sundar i tiden før han ble sjefredaktør, takk for sist altså.

Sentralredaksjonen i Aftenposten i 1977. I forgrunnen altererende dagvaksjefer, Jac. Hartmann med skjegg og briller, og Gustav Valand. De øvrige fra venstre: Ivar Haanæs, han mistet under karrièren funksjonen som billedsjef, han ble også sparket som Ukens Nytt-redaktør, journalist Sverre Brevig, bak ham med ryggen til sekretær Kari Holmen, sjefssekretær Gunnar Dommerud, journalist Oddmund Syversen og hans skjeggete og langhårede kollega Hans Petter Nilsen.

Layout-hysteriet var nå i ferd med å overta for den journalistiske fornuft, og vi var bremseklosser, vi som ønsket å speile hele samfunnet, ikke bruke krigstyper for enhver pris. Et eksempel: Da rettsaken mot Arne Treholt begynte, presset flere avdelingsleder på: Bruk hele førstesiden, i fullformat! De måtte nøye seg med at spionsaken var dagens oppslag. Det ble arrangert en rekke layoutmøter som var formodet indirekte å fortelle oss at vi var akterutseilt, men det tok tid før man fikk oss opp til å erklære oss persona non grata i desksjef-funksjonen. Da det skjedde, forhandlet vi oss frem til en kompensasjon på litt over 30.000, det vi tapte på senere fremmøte. Det er nærliggende å tro at desksjefenes fremmøtetid senere ble forskjøvet til 06 fordi man ønsket å frata oss kompensasjonen. Senere fremmøtetid var i hvert fall begrunnelsen under følgende rettssaker, som vi tapte mot dissens i lagmannsretten fordi den anså at der ikke forelå en avtale, en formulering som ikke ble bestridt av motpartens prosessfullmektig. Det hører med til historien at desksjefenes – nå utgavesjefenes – arbeidstid ble snart flyttet frem til 05 igjen. Lønnsmessig tapte ikke jeg på Harbergs sparepakke, jeg var mot min vilje beordret som redaktør av Ukens Nytt. Tidligere

ansvarlig, Ivar Haanes, var for gammeldags han også, men ikke jeg som fikk sparken som desksjef med samme begrunnelse? Funksjonen betinget et lønnstillegg som tilsvarte tapet. Nå ble Ukens Nytt snart nedlagt. Forstå det den som kan. Den redaksjonelle utgift ble for eksempel av konsulenter beregnet til vel ett årsverk. I realiteten fikk Ivar Haanes tidligtillegg fra 05-06 for jobben som han skjøttet samtidig som han var stoffbehandler i full stilling i aftenutgaven. Redigeringen av UN skjedde stort sett i dødperioden etter morgenrushet og før dagens stoff løp inn. Nå krevdes et par timers layout-innsats i tillegg, men hvordan det regnestykket med gratis stoff og postdistribusjon gikk i minus, er ubegripelig for oss som har holdt lokalaviser i live.

Sundar var en fremragende politisk journalist. Onde tunger sa at enkelte partiledere klarerte utspill med ham før de tok saken opp i Stortinget. Men som sjefredaktør var han desidert den svakeste jeg arbeidet under i Aftenposten. Det toppet seg til slutt da det forlød på huset at han stolte bare på en medarbeider, en ekskjæreste. Hans detaljstyring var utrolig, morgenutgavens 1.-side var gjerne bestemt før han gikk hjem for dagen, enkelte dager flere timer før deadline, det måtte nesten en verdenskrig til før man fikk forandre den. På nattdesken innløp for eksempel en forespørsel fra Norges Røde Kors om en 1.-sideannonse om hjelp til et jordskjelvrasket område. Ingen i den fullt bemannede nattredaksjonen var i tvil om at avertissementet måtte på på ønsket plass, men hun Sundar stolte på, og som takket være han stod over oss i rang, måtte ringe Sundar, og fikk selvsagt klarsignal.

Det ble raskt stille på redaksjonsmøtene under Sundars ledelse, hans hang til å ironisere over undersåtters forslag til nyheter og reportasjer sørget for det. Det forhindret imidlertid ikke at han etter noen dager fremkastet de samme ideer til stoff – som om de var suget av eget bryst. Det falt aldri noen inn å påpeke ”tyveriet”. Han var også inkonsekvent i annen gjøren og laden. Et ja en dag betød ikke carte blanche, hans oppfatning var kanskje den motsatte neste dag. Men detaljstyringen var verst, snart kom nesten ikke en mininotis i avisen uten hans godkjennelse. Et lettelsens sukk kunne trekkes den dag det ble kjent at da hans tid i Aftenposten var ute. Men han rakk å bryte ned og ødelegge begge deskene. Det bærer Aftenposten ennå preg av, i negativ retning. Man finner ortografiske eller faktiske feil i nesten hver sak man leser, eller kunnskapsløsheten og historieløsheten lyser, endog i de enkleste notiser. Heller ikke 1.-siden er forskånet for trykkfeil, inni er de mange. Et flertall røde streker var unngått hvis skribenten nedlot seg til å bruke staveprogrammet. Det alvorligste er dog at avisen ikke lenger spiller døgnet. Man tenker ofte: Hvilke nyheter har et par relativt uinteressante, halvsidesbilder fortrenget? Ikke uten grunn. Da en stormflo satte Namsos’ gater og kjellere under vann var det ikke plass til en versnotis i avisen! Det er lenge, lenge siden man levet opp til reklamen: Følg med i Aftenposten så vet du hva som foregår. Men det kunne du en gang – før layoutpriser ble viktigst.

Aftenpostens innenriks sentralredaksjon i første halvdel av 60-årene. Bordet ble tegnet av Aftenpost-journalist og båtkonstruktør Cecil Stephansen. I bakgrunnen en tavle hvor det var angitt hvem som var syke osv. Tilstede fra venstre: Jac. Hartmann, (bak ham utenriks' sentralredaksjon) med ryggen til Arne-Carsten Carlsen, dagvakt sjef Chr. Rieber-Mohn, rewriter for anledningen, journalist Tore Haug. Stående, billedsjef Ivar Haanæs.

Lønn

Jeg lå i årevis på skala to i Aftenposten. Begrunnelsen: Fordi jeg var den med høyest ansiennitet kom et opprykk til skala en til å svekke gjennomsnittet i skala to for sterkt. Allikevel klarte jeg å oppnå et betydelig lønnsløft forholdsvis tidlig. Einar Lindberget var utpekt til sjef for lokalredaksjonen, men det var jeg som utarbeidet konseptet og som var forutsatt å lede lokalredaksjonen i det daglige. Han var en slags politisk kommissær, har jeg forstått, fordi sjefredaktøren ikke var overbevist om mitt politiske gangsyn. Noen måneder før realisering fikk jeg jobb i Fedrelandsvennen. Lønnstilbudet var 6.000 kroner opp, et tillegg jeg fikk på dagen. Senere kom stagnasjonen. Som desksjefer var Gustav Valand og jeg pålagt slavekontrakt, som noen kalte det. D. v. s: En av oss måtte alltid være til stede og lede sentralredaksjonen. Det medførte mye overtid, så mye at det ble sagt at vi tjente like mye som enkelte redaktører, og dermed uteble personlige tillegg.

Da jeg begynte i Aftenposten var det delt arbeidstid, formiddag og kveldsvakt,

jeg husker ikke hvor ofte. Etter hvert to faste nattreportere, en kveld med uvær, branner og forlis fyllte Arne Bjørn Thorbjørnsen og jeg seksten fullformatspalter. Ganske snart kom ordningen med ekstravakter, betalt etter lengde, men hvis du tok ekstravakt på fridag, fikk du full sats inkludert natt tillegg. Apropos lønn: Da jeg endelig ble fast ansatt, åpnet en ny mulighet seg: Garanti for boliglån. Men redaktøren som behandlet saken var bekymret. Mitt budsjett viste at lønnen dekket utgifter til livets opphold, men det var ikke penger igjen til arbeidsreisen fra Lørenskog stasjon til Oslo S. Det bekymret sjefen, men jeg forsikret at det kom overtid og honorar for omvisning i huset til å dekke, og at jeg ikke hadde penger til toget bekymret ham ikke så mye at han kostet på et lite personlig tillegg om enn ikke på størrelse med det jeg fikk i Telen.

Konkurranse

I Bodø knivet Nordlandsposten og Nordlands Framtid så sterkt at da jeg begynte i Np, var ikke journalistene i de to dagsavisene engang på talefot. Den kollegiale samkjensle eksisterte ikke i midten på femtiårene, og det var så ille at det til og med er skrevet en krim om miljøet.

Adressas "hovedfiende" var Bergens Tidende. Avisen satset sterkt på å bli størst utenfor Oslo, opprettet kontor i Mo. Jeg bidro betydelig til opplagsøkningen i Rana, så lenge jeg fikk lov. Ikke uten skadefryd merket jeg at den stagnerte og endog gikk tilbake i distriktet – etter meg.

På Notodden sloss Telen og Teledølen om nyheter og abonnenter, men sistnevnte var i realiteten beseiret da jeg kom til Notodden. Hvis eierne hadde melket Telen mindre og i stedet satset på det journalistiske, kunne avisen i dag vært en av de største i fylket. Men det hjalp ikke at Telen var en gullgrube når eierne ikke eide vyer, byttet annonser mot varer. Slik stod det til: Jeg fikk kjøregodtgjørelsen lagt direkte på lønnsoppgaven! Regnskapsføreren forstod ikke at de pengene ikke var lønnsinntekt.

Hvis man legger reaksjonene til grunn, så skremte Aftenpostens lokalsider vannet av redaktørene på Lillestrøm og i Bærum. Det var da også et sterkt innspill i konkurransen om leserne. Ute blant abonnentene lød det stadig: Nå trenger vi jo ikke lokalavisen lenger. Staben jeg disponerte over var ung og entusiastisk, alle var gift med avisen og bitt av konkurransevilje, og stod på dag og natt. Men en av medarbeiderne følte seg forbigått, og begynte å intrigere. Det var nok årsaken til at jeg ble forfremmet(?) til reportasjeleder på aftendesken, og intriganten overtok min sjefsstol i lokalredaksjonen. Jeg vet ikke hva som skjedde, men sidene ble stadig mindre aktuelle, var på etterskudd i nyhetsbildet, sovnet hen, og til slutt nedla man. Dermed lå veien åpen for Akershus Arbeiderblad. Den var ikke blitt landets største Ap-avis uten Aftenpostens indirekte bistand.

God journalistikk

Dekningen av Tretten-ulykken var et eksempel på god journalistikk. Jeg ledet det mangelte team som dekket katastrofen for Aftenposten. Tilfeldigvis kjente jeg en lokfører og en eks-telegrafist i NSB. Jeg brukte dem som konsulenter, de hjalp meg med de relevante spørsmålene. Etter at min 1.-sideingress var skrevet om syv ganger,

var Reidar Lunde fornøyd. Der stod at toget kjørte ut fra stasjonen på rødt. Dagbladet siterte Aftenposten, endog to ganger i samme sak, den dagen. Uvant kost. NSB klaget, men vi ble frikjent i faglig utvalg. Uten min medvirkning var ikke årsaken blitt avslørt med en gang, slik vi mente skadde og pårørende hadde krav på. Vi viste også hensyn, og underslo at vakthavende på stillverket i stedet for å slå av kjørestrømmen, ringte Tretten stasjon. Vi spekulerte heller ikke i hvor mange liv som kunne vært spart om han heller hadde kuttet elektrisiteten.

Journalistikk er å fortelle hva som var skjedd uten forsterkende ord, m.a..o. gi alle relevante opplysninger og la leserens fantasi legge på adjektivene. Alltid belyse en sak fra minst to sider, det kom aldri på tale med berørte "NN var ikke tilgjengelig for kommentar." La intervjuobjektet høre egne uttalelser lest opp. Spørsmål som ikke ble besvart, kom aldri på trykk. Dementier var uhørt. Mer enn ett i året, og du skammet deg på avisens vegne, og ve den stakkar som forårsaket rettelsen! Det var god journalistikk.

Revolverjournalistikken var ennå fjern. Skjønt jeg husker en slik taktikk i et telefonintervju med forsvarssjefen. Men det var ikke først og fremst saken som gjorde meg oppbragt, men det faktum at privattelegrammet fra Vardø-korrespondenten var blitt liggende i ti timer før det kom på mitt bord. Et sovjetisk krigsfartøy lå nær land i Varangerfjorden, og lot ikke til å hive anker. Opplagt l. side, men deadline var like om hjørnet. Jeg var sint på avisen, og så provoserende i mine spørsmål at jeg ikke våget å skrive dem ut da det ikke var tid til opplesing, bare de unnfallende svarene. Saken var god nok den, men kunne vært ti ganger bedre.

Hverdager

Et glemselens slør må ha trukket seg over min hverdag. De årene jeg satt i lederfunksjoner var idealismen i høysetet, men mine medarbeidere merket nok hverdagen. De årene jeg var skrivende valgte jeg oftest tema, lite plankekjøring altså, bortsett fra årene i buret, som reporter i nattredaksjonen.

Det er blitt hevdet at mine tre artikler om alkoholisme, alkoholikere og behandling i A-Magasinet forandret almenhetens syn på problemet. Jeg var første, ikke-alkoholiserte journalist som fikk adgang til AA-møter. Resultatet var at journalistklubben valgte meg som hovedkontakt for AKAN i redaksjonen, en tidkrevende funksjon som vedvarte i langt over et tiår.

Under min relativt kortvarige tid på krimmen kom jeg over en dom hvor en av Oslos småkriminelle ble idømt en relativt lang, ubetinget fengselsstraff. Forbrytelsen? Han brøt seg inn hos bestemoren og stjal et par raggsokker og en eske konfekt! Men i skjerpene retning virket den såkalte gjentagelsesparagrafen. Nattvaktssjefen slo toflaksaken opp på første side. Dagen etter skrev krimsjefen, Odd Bergfald, en og en halv spalte forsvarende forklaring på hvorfor dommen ble så streng. Dessverre førte rabalderet omkring notisen til at gjentagelsesparagrafen ble revidert. I dag får jo gjengangerne "kvantumsrabatt"!

Da jeg ikke lenge etter fikk tips om oppklaring av Rita-saken og nektet å fortelle Bergfald hvem kilden var fordi jeg regnet med at sjefen som bare samarbeidet med embedsmennene, kom til å sladre og dermed ødelegge en tjenestemanns fremtid i politiet. Det var på det planet mine kontakter var. Men det kostet meg karrieren som

krimreporter, et felt som interesserte meg da, og fremdeles.

På nattdesken hang også jobben plutselig i en tynn tråd. I reporterburet førte vi logg over innkomne tips, originalen ble sendt til honorering. En mann i Sannergaten syntes spesielt godt orientert om politiets gjøren og laden. Ikke før hørte vi en sirene, så var han på tråden. En formiddag kom tipset: Bombemannen har slått til igjen, på Majorstuen. Krimmens telefoner medførte utrykninger fra legevakt, brannvesen og politi. Det var en spesialgruppe innen politiet som holdt øvelse – og all kommunikasjon foregikk på radioer som ikke lot seg avlytte bl. a. fordi en politimann var mistenkt. Jeg var lykkelig uvitende om rabalderet helt til jeg ble innkalt på Victoria Terrasse hvor jeg satt i forhør i to timer. Jeg nektet å oppgi kilde. Først da betjentene ga opp og fortalte tipserens versjon ga jeg etter. Den lød omtrent slik: På oppdrag fra meg stjal han Politi-Karlsens scrambled radio som han, etter oppdrag fra meg, lyttet på. Ingen i avisen nevnte et kvidder om saken som jo i realiteten var oppklart da jeg ble avhørt. Kilden var avslørt, men forsøkte å gjøre meg medskyldig, en mann han aldri hadde truffet.

Grafisk

Jeg merket aldri konflikter mellom redaksjon og teknisk i småavisene. De facto lærte jeg opp mang en typograf i moderne ombrekking. I Aftenposten var forholdet mellom de på gulvet og redaksjonen til tider anstrengt. Typografenes gå sakte-aksjoner var egnet til å påføre utgaveansvarlig og teknisk assistent hjerteproblemer. Stemningen forbedret seg betraktelig da det viste seg at teknisks lønnskrav medførte betydelige tillegg også for de skrivende, men mange tilga aldri Gunnar Nordby og hans kumpaner de aksjoner som ble iverksatt.

"Aftenpost-skolen"

I nevnte skole var det mangt å lære. I sekstiårene forekom aldri ordet voldtekt i spaltene. Glosen voldtekt var bannlyst og erstattet med vold. Selvmord ble aldri omtalt. Da Hemingway skjøt seg hevdet jeg at det var å håne hans minne som soldat og jeger å skrive at han var omkommet i en vådeskuddulykke. Dessuten var det ikke sant. Mitt syn vant ikke frem. Aftenposten løy om nobelpristagerens endelikt. Mirakel og under var forbudte gloser. En annen pussighet: Hvite kvinner måtte ikke avbildes med bare bryster, derimot fikk negresser fremstå med synlige attributter.

På klisjeanstalten satt en gudbenådet tegner. En dødsstille kveld sendte vi opp bildet av en lettkledd filmdiva og bad ham fjerne BH'en og sørge for en trespalter til fjerdesiden. Fotoet kom selvsagt i retur, men da var damen plutselig også uten truse. Det fikser jeg, sa billedsjefen, og gikk bort til vasken, og vips var den skjønneste atter sømmelig antrukket. Det var nok samme tegner som "helbredet" den enarmede russiske skøyteløperen. På Aftenpostens bilde fra Bislet fremstod han i hvert fall med to "kastede" armer.

Human-Etisk forbund var også bannlyst, ikke en versnotis slapp igjennom, og heller ikke Ole Paus' navn fikk adgang til spaltene. Da jeg i en diskusjon hevdet at det ikke var merkelig at palestinerne gjorde opprør mot jødene, vi godtok jo heller ikke

tysk overherredømme – ja, da var det like før en av redaktørene bokstavelig talt kastet meg ut. Ja, slik var det i sekstiårene.

En gang eksisterte en funksjon ”Mannen som vet alt” i Aftenposten, den døde ut med de garvede medarbeiderne, jyplingene som ble innsatt av Sundar gadd oftest ikke yde service.. En av oldtimerne var Rolsdorph, en kunnskapsrik solung som sammen med Sivert Aarflot var nattdeskens norskklippe. En ung prestesønn, senere veletablert pressemann, tok telefonen, rødmet og stotret og overlot røret til Rols. Han svarte: ”Det er ikke riktig, det var ikke Katarina den store som døde etter et samleie med eselet, men det stakkars dyret.” Mangt et veddemål ble avgjort i sene nattetimer – en kontaktskapende tjeneste som senere er blitt forsømt og som andre har overtatt.

Anekdoter

Om Chr. Schibsted ble det fortalt at han under et av kong Oscar IIs besøk i Norge som andre pressefolk møtte ham i Halden. Stoffet gikk den gang på telegraflinje, og det var bare en mellom Halden og hovedstaden. Schibsted gikk derfor først til telegrafisten, ga ham en bibel og bad ham sende fra den til han kom tilbake med reportasjen. Knut Haavik tok lærdom av det. Om Aftenpostens og Norges første pressefotograf, Ingvald Møllerstad ble det fortalt at han under en reportasjetur med fly hoppet ut på isen for å overbevise flyveren om at det var trygt å lande! Om samme mann ble det sagt at han alltid var på brannstedet før slukkerne – på sin Harley.

PRESSE KLIPPET

Fiendebilder

I krigstid preges mediedekning ofte av fiendebilder og propaganda. Over tid kan vi se at fiendebilder i journalistikken om bestemte konflikter endres og skifter karakter. Golfkrigen i 1991 var et FN-støttet svar på Saddam Husseins invasjon av Kuwait i august 1990. I opptakten til Golfkrigens utbrudd i januar 1991 var medier over hele verden preget av fiendelider av Irak og Saddam Hussein. Han ble i mange land omtalt som vår tids "Hitler" og han ble også demonisert på andre måter (Nohrstedt og Ottosen 2001). Ti år tidligere var vestlige mediers dekning av regionen preget av den islamske revolusjonen i Iran i 1979. Edvard Said viser i boken *Covering Islam* hvordan den Khomeini-ledede revolusjonen bidro til å endre bilde av islam der muslimer i økende grad ble vurdert som en trussel mot vestlige verdier (Said 1981).

Da Irak invaderte Iran i september 1980 var det mange felles trekk med invasjonen i Kuwait ti år senere. Iraks regime med Saddam Hussein i spissen var den angripende part og invasjonen skjedde i oljerike områder mot et naboland der det var uavklarte grenser med røtter i vestlig kolonialisme. Siden det etablerte fiendebilde i Vesten på denne tiden var rettet mot Khomeini, og Saddam Hussein av vestlige strateger ble regnet som en buffer mot Khomeini, ble vestlige mediers vinkling også preget av det rådende fiendebildet. Det var en undertekst i mange mediers dekning at man håpet at Iraks angrep skulle bidra til sammenbrudd for den islamske revolusjonen i Iran. Et VG-oppslaget fra 24.9. 1980 (se faksimile) med tittelen "Iran foran sammenbrudd" illustrerer en slik vinkling. Oppslaget består av en tittel som går over to sider, to mindre artikler og en tegning som dekker mesteparten av de to sidene. Samlet gir oppslaget følgende budskap: Iran kommer til å bryte sammen (tittel). Artikkelen innhold kan sammenfattes slik: Khomeini har gjennom sin fanatiske religion og politikk "bedt" om angrepet. (ingress). Iran er den mest aggressive part i konflikten, men kommer likevel til å tape krigen (tegning). Det finnes ikke noe levedyktig alternativ til Khomeini, og det er fare for at Sovjetunionen vil misbruke situasjonen til å invadere Iran (brødtekst).

Hele VG-artikkelen bygger på et intervju med Anders Sjaastad, som da var forsker ved Norsk Utenrikspolitiske Institutt (NUPI). Hele oppsettet i VGs artikkel er basert på Sjaastads resonnement, og avisen bringer ikke noen form for forbehold eller motforestillinger.

24/6-80

IRAN — IRAK

IRAN FORAN SAMMENBRUD

Iran står i fare for å falle fra kartet som en klar utfordring til verdensorden. I dag kan det se ut som om Iran er på vei mot å bli et land, utenom verdensorden.

Iran har i flere år vært en av verdens mest isolerte land. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer.

Iran har i flere år vært en av verdens mest isolerte land. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer.

Iran har i flere år vært en av verdens mest isolerte land. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer.

Iran har i flere år vært en av verdens mest isolerte land. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer.

Iran har i flere år vært en av verdens mest isolerte land. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer.

Iran har i flere år vært en av verdens mest isolerte land. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer.

Iran har i flere år vært en av verdens mest isolerte land. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer.

Iran har i flere år vært en av verdens mest isolerte land. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer.

Iran har i flere år vært en av verdens mest isolerte land. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer. Den iranske regjeringen har vært en av verdens mest isolerte regjeringer.

Hvis vi går nærmere inn på de enkelte elementene, ser vi at tittelen kan være uttrykk for VGs ønsketenkning. "Iran foran sammenbrudd" gjenspeilte ikke de faktiske forhold da Khomeini på dette tidspunktet antagelig stod sterkere enn noen gang. Angrepet fra Irak bidro til at mange av hans motstandere sluttet rekkene. Denne tittelen er langt fra enestående, og VG følger opp de nærmeste dagene med lignende vinklinger: "Khoemini vakler" (25.9.), "Araberverdenen ønsker Khomeinis avgang" (26.9.) og "Khoemini må fjernes (26.9.)

Retorikken i ingressen følger opp tråden fra tittelen og her antydes det at det er den islamske revolusjonen som må ta ansvaret for Iraks angrep: "Iran står i fare for å falle fra hverandre. Khomeinis aggressive, religiøse politikk har virket som en klar utfordring til landene omkring. I dag kan man ikke se noen samlende autoritet i landet, utenom religionen." Denne vinklingen viser samtidig at det "islamske" hefter ved fiendebildet av Khoemini, og at det er umulig å skille "det islamske" fra Khomeini.

Det mest iøyenfallende med hele oppslaget er en stor tegning med oversikt over regionen, og med portretter av de to statslederne tegnet inn i sine respektive kart. Portrettet av Khomeini har mørke sjatteringer med øyne som knapt er synlige i de sorte ringene rundt øyeplet. Dette er "mørkemannen" Khomeini. Saddam Hussein er derimot tegnet med en mye "lysere" strek. Med sitt "glatte" ansikt og lille mustasje minner han mest om en vestlig forretningsmann. Tegningen som står i slående kontrast til karikaturene vi så under Golfkrigen som demoniserte Saddam Hussein på ulike måter (Ottosen 1994:183-189).

Det er også inntegnet en del våpen i tegningen som konnoterer at Iran er den aggressive parten. Rett under Khoeminis hode er det tegnet en tanks som ruller ut av det iranske kartet. Et jagerfly er også på vei ut av Iran i retning Bagdad. De eneste våpnene som er tegnet inn i Iraks kart, er to fly som står på bakken med halespissen bort fra Iran. Det er også tegnet inn to fly i luften på vei mot Iran, men på kartet ser det ut som de kommer fra et annet sted i Midt-Østen.

Teksten som er skrevet inn i tegningen, tyder på at Iran er den tapende part, selv om det helhetlige, visuelle uttrykket konnoterer Irans aggresjon og offensiv: "De iranske styrkene ved Khorramshahr og Abadan er omringet og fullstendig isolert."

Dette dobbeltsignalet: "Iran som aggressiv" og "Iran som taper", understreker hele budskapet i oppslaget (basert på Ottosen 1994). Denne vinklingen står i slående kontrast til dekningen av Iraks aggresjon mot Kuwait ti år senere, der ingen lesere var i tvil om at Irak var aggressoren og der fiendebilder av Saddam Hussein preget dekningen.

En analyse av mediedekningen fra regionen i dag vil vi antagelig vise at fiendebildet nok en gang er i endring.

RO

Kilder:

Keen, Sam, 1986. *Faces of the Enemy - Reflections of the Hostile Imagination*, San Fransisco: Harper & Row.

Nohrstedt, Stig A. & Ottosen, Rune 2001. *Journalism and the New World Order. Gulf War, National News Discourse and Globalisation*. Göteborg: Nordicom.

Ottosen, Rune 1994. *Mediestrategier og fiendebilder i internasjonale konflikter. Norske medier i skyggen av Pentagon*. Oslo: Universitetsforlaget.

Said, Edward , 1981. *Covering Islam. How the Media and the Experts Determine How We see World*, London: Routledge and Kegan.

PRESSE PROFIL

Anton Blom: Journalist og utenrikskorrespondent i dagspresse og kringkasting, 1948 - 94

Av Rolf Werenskjold

Anton Blom ble født på Rjukan i 1924.¹ Hans foreldre var Hans Blom, ingeniør ved Hydros salpeterfabrikk på Rjukan, og husmor Ågot Wergeland Blom. Anton Blom startet som journalist i Arbeiderbladet og arbeidet i avisen i 17 år, før han i 1965 gikk over til NRK som Stortingsmedarbeider i 1965. I 1967 ble han bedt om å ta den nyopprettede stillingen som utenrikskorrespondent i den daværende vesttyske hovedstaden Bonn. Han satt i denne stillingen fra 1967 til 1973. I disse seks årene leverte han nyhetsstoff og kommentarer til nyhetssendingene i både radio og fjernsyn. I årene fra 1973 til 1981 var Blom redaksjonssekretær i utenriksavdelingen i NRK. Fra 1981 til 1985 var han utenrikskorrespondent i Washington. Da Blom vendte hjem fra USA i 1985, arbeidet han som programmedarbeider i Samfunnsavdelingen i NRK fram til han gikk av med pensjon i 1994.

Anton Bloms karriere spente over hele den perioden som vi definerer som den kalde krigen, og han var en av dem som satte sitt preg på utenriksjournalistikken fra midten av 1960-årene. Han ble som mange andre i sin generasjon av journalister preget av den andre verdenskrig, og han bar disse erfaringene med seg hele sitt yrkesaktive liv. Under den andre verdenskrigen var Anton Blom gymnasiast. På tross av sin unge alder deltok han i virksomheten i hjemmefronten på Rjukan. I Anton Bloms tilfelle var det kampen mot antisemittismen og kampen mot det totalitære som var det bærende elementet som gikk som en rød tråd gjennom hans virksomhet som journalist. Han stilte bl.a. det vanskelige spørsmålet om hvordan det hadde vært mulig at så mange passivt sto og så på mens jødene ble slept til konsentrasjonsleirene. Som korrespondent i Vest-Tyskland bidro han til å bygge broer og gjenopprette forbindelsen til det humanistiske Tyskland med dets filosofer, diktere og komponister. På den måten bidro han til å fjerne det nasjonalsosialistiske slagget som hindret nordmenn flest i å akseptere at Tyskland på nytt ble en del av det internasjonale samfunnet. Journalistikken i etterkrigstiden hadde ikke bare et generelt ansvar for å bidra til å skape den kalde krigs mentalitet, men også for å rive ned gamle fiendebilder i et folk som hadde opplevd okkupasjon, frykt og hat. Anton Blom var født på solsiden, men de sosiale forskjellene han opplevde under oppveksten på Rjukan, bidro til at han ble sosialist av overbevisning. Hans politiske overbevisning kom også til å

¹ Anton Blom er gift med butikkmedarbeider Elizabeth Marie Suzanne Barrault (fransk, født Phnom Pehn, Kambodsja). Anton Blom fikk Lisl og Leo Eitingers pris for religiøs toleranse i 1992 og Herman Kahan dialogpris i 2000. Anton Blom var styremedlem i den norske avdelingen av Pen-klubben. Se Arntzen, 1994:57.

prege den type saker han dekket som journalist. Det ble spesielt tydelig i hans periode som korrespondent i USA under president Ronald Reagan. Som utenrikskorrespondent hadde han større frihet til å kommentere politikken i det landet han dekket, enn hva NRK-ansatte i hjemmeredaksjonen ellers hadde.

Anton Blom, NRKs utenrikskorrespondent i Bonn og Washington.

Utenriksjournalistikken

Hvorfor skrive en presseprofil over en journalist som i første rekke har blitt kjent som radio- og fjernsynsreporter? I årene fra 1964 til 1968 bygget NRK opp en stab på fem utenrikskorrespondenter i utlandet, fordelt på London, Bonn, Paris, New York og Moskva. Richard Hermann var den første som ble tilsatt. Deretter fulgt Anton Blom i Bonn, Ottar Odland i Paris, og Torstein Sandø i New York. Alle tre ble tilsatt i 1967. Tor Strand ble tilsatt som korrespondent i Moskva høsten 1968. I det utenriksjournalistiske miljøet i NRK i 1960-årene, hadde de fleste som ble rekruttert til å bygge opp korrespondentnettet i utlandet, sine erfaringer fra dagspressen eller fra nyhetsbyråene i Oslo. Felles for de fleste av dem var at de var mer journalister i tradisjonell forstand enn hva man senere kom til å forbinde med reportere i de langt raskere nyhetsmediene radio og fjernsyn. De ble formet av avisens format og metode.²

Det korrespondentkorpset som ble bygget opp fra midten av 1960-årene, var på mange måter både en fortsettelse og en utviding av den utenriksnyhetstjenesten som NRK hadde etablert etter den andre verdenskrigen under utenriksredaktør Øksnevads

² De fleste av de som ble rekruttert til nyhetsredaksjonen i Dagsrevyen i fjernsynet hadde bakgrunn fra dagspressen. Den samme rekrutteringsmetoden ble også anvendt i Sverige, se Engblom, 1998:119.

ledelse. I perioden fra den andre verdenskrig og fram til etableringen av korrespondentnettverket, leverte en rekke avisjournalister både rapporter til Dagsnytt Radio fra forskjellige deler av verden og bidro også med stoff til de faste utenrikskronikkene. Mange av disse fikk opplæring i å lese på radio av utenriksavdelingens faste folk.³ For å sette det noe på spissen: i denne perioden var det avis på radio – og radio på fjernsyn da det nye mediet kom i 1960-årene. Et viktig utvalgsriterium for de journalistene som ble rekruttert, var at de måtte ha en radiostemme som fungerte. Det hadde Anton Blom.

De nye korrespondentene ble tilsatt mens partipressen fremdeles var levende i Norge. Tre av de fem nytilsatte korrespondentene definerte seg selv som sosialister, og hadde ulike tilknytninger til det Norske Arbeiderparti. Det gjaldt Anton Blom, Ottar Odland og Torstein Sandø. Både Anton Blom og Torstein Sandø lærte sine grunnleggende journalistiske ferdigheter i Arbeiderbladet, og de hadde lang fartstid i avisen før de ble korrespondenter i NRK. NRK rekrutterte generelt sett flere journalister fra Arbeiderpressen, enn fra både Venstre- og Høyre-pressen i årene fram til partipressen opphørte. Det betydde selvsagt ikke at de som kom fra A-pressen ikke var dyktige journalister, men at rekrutteringen var skjev partipolitisk var åpenbart. Bildet var et helt annet i Sveriges Radio, hvor akademikere med borgerlig politisk forankring hadde et solid fotfeste tidlig i 1960-årene. Den konservative tendensen endret seg riktignok etter 1969, da det svenske TV2 ble startet opp.⁴

I min forrige artikkel om Ingebrigt Løberg, sto det journalistiske miljøet i Paris i fokus.⁵ Også i denne artikkelen står den journalistiske metoden og konteksten i sentrum, med utgangspunkt i Anton Bloms journalistiske karriere – fra å være skrivende journalist i Arbeiderbladet til å være NRK-korrespondent i Bonn og Washington. Også denne artikkelen er et bidrag til å kartlegge det utenriksjournalistiske miljøet i Norge i tiden fra den andre verdenskrigen og fram til slutten på Den kalde krigen. Oppstarten av fjernsynet fra 1960 utfordret avisene på alle områder, og forandringene innebar en viktig endring i det norske mediasystemet.⁶ NRK bygget i årene fra midten av 1960-årene opp et reelt konkurrerende utenriksjournalistisk miljø i konkurranse og samspill med avisenes utenriksdekning. Slikt sett er artikkelen et bidrag til innsikt i denne første fasen da NRK bygde ut sitt nettverk av faste korrespondentstillinger. Utviklingen og omfanget av utenriksstoffet i de forskjellige mediene i den konvergensperioden som 1960-årene representerte, hang nøye sammen. Avisene møtte utfordringene fra NRK ved hjelp av ulike strategier. Storavisen Aftenposten svarte på konkurransen ved å bygge sitt eget korrespondentnett ytterligere ut. De mindre regionsavisene satset sterkere på de områdene hvor konkurransen fra fjernsynet og radio hadde mindre å bety, og det innebar at regionsavisene ble langt mer lokalt orientert i sitt stoffutvalg enn tidligere. På lengre sikt bidro NRKs satsning på utenriksdekningen til å utkonkurrere tilsvarende dekning i

³ Viksveen, 2002:83.

⁴ Se studier av rekrutteringen av programmedarbeidere til svensk radio og fjernsyn i perioden 1925 til 1995 hos Engblom, 1998:112.

⁵ Werenskjold, 2006:

⁶ Se Bastiansen, 2006:6. Henrik Bastiansen har analysert forholdet mellom avisene og fjernsynet i årene fra 1960 til 1972 i sin doktoravhandling. Fokuset i avhandlingen er rettet mot avisene og hvordan de møtte det nye mediet som fjernsynet var.

regionsavisene, slik at denne formen for nyhetsstoff nærmest forsvant eller ble kraftig nedprioritert.⁷

I NRK var den politiske journalistikken lenge refererende. Profilen av Anton Blom viser noe av utviklingen fra den etablerte "*objektive*" journalistikken som ideal til en form for journalistikk som ga utenriksjournalisten muligheter til å kommentere og analysere verdensbegivenhetene. Fra 1970 la man vekten på å gå bort fra det som programsekretær Per Øyvind Heradstveit hevdet var den "*ubevisste objektiviteten*" til det han framstilte som en "*bevisst subjektivitet*".⁸ Kringkastningssjef Ustvedt sluttet seg til disse synspunktene. Den norske "*objektivitetsdebatten*" fulgte lignende utviklingstrekk som den som allerede hadde foregått i en tid i Sveriges Radio og fjernsyn.⁹ I denne perioden gikk begrepet "*vinkling*" over fra å være et tendensiøst og odiøst begrep, i motsetning til den objektive journalistikken, til å bli en integrert del av det å framheve såkalte "*journalistiske poenger*" ved hjelp av "*spissing*". Både begrepene "*vinkling*" og "*spissing*" er i dag en del av den journalistiske sjargongen.¹⁰ Begrepene er like fullt vanskelig å forklare analytisk – selv for journalister.

Artikkelen er basert på en rekke intervjuer med Anton Blom, høsten 2005 og vinteren 2006. Blom er fremdeles en frisk 82-årig mann, som stadig følger med i det som skjer i nyhetsbildet. Der hukommelsen svikter om detaljer i begivenheter i en fjern fortid, har hans store samlinger av manuskripter fra korrespondenttiden vært til uvurderlig hjelp til å rekonstruere de nyhetene som han rapporterte om. Manuskriptsamlingen gir informasjon om hva Blom rapporterte om, men forteller selvsagt ikke hva som faktisk ble sendt på lufta hjemme i Norge. For å kunne si noe om hva som ble kringkastet må man derfor ha en grundig gjennomgang av kjøreplanene for de ulike programpostene. En slik analyse vil kunne fortelle noe om de prioriteringene som ble gjort i redaksjonene i radio og fjernsyn på Marienlyst. Den analysen er av naturlige grunner ikke gjort her. Forfatteren har også hatt kontakt med en rekke av Bloms tidligere kollegaer i både Arbeiderbladet og i NRK som har bidratt til å supplere bildet av det journalistiske miljøet han var en del av. Anton Bloms korrespondentarkiv omfatter en rekke permer fra tiden i Bonn, utenriksavdelingen, og årene i Washington. Manuskriptene fra tiden i Bonn er imidlertid ikke komplette. De omfatter i hovedsak korrespondentbrevene fra årene fra 1969 til 1973, og ikke de daglige nyhetsrapportene. Rapportene fra årene i Washington – 1981 til 1985 er imidlertid komplette med både korrespondentbrev og nyhetsrapporter. I tillegg finnes det en god del av Anton Blom nyhetsinnslag bevart i radio- og fjernsynsarkivet i NRK. Det som er bevart er imidlertid nokså tilfeldig, og varierer fra år til år. For eksempel er det ikke bevart noen innslag med rapporter fra 1968-opprøret i Vest-Tyskland. Oversikten over innslagene dette året er derfor basert på selve kjøreplanen for Dagsrevyen i 1968, som inneholder detaljerte opplysninger om det enkelte innslag. I denne artikkelen er imidlertid en dyptgående analyse av nyhets- og kommentarstoffet utelatt for ikke å sprengte rammen for profilformatet. Her blir det derfor kun gitt en

⁷ Initiativtaker og premissleverandør for avisens strategi i møte med det nye fjernsynsmediet, se sjefsredaktør Christian A. R. Christensens tale på norsk Redaktørforenings årsmøte 12. mai 1961. Gjengitt hos Bastiansen, 2006:86.

⁸ Dahl and Bastiansen, 1999:433. Henrik Bastiansen har gjort en inngående studie "*objektivitetsdebatten*" i NRK.

⁹ Se den svenske "*objektivitetsdebatten*" i Djerf-Pierre and Weibull, 2001.

¹⁰ Se Wale and Institutt for journalistikk, 1979 og Nilsson, 2003.

skisse av det han formidlet, med enkelte dykk ned i materialet for å illustrere poenger. I tillegg har korrespondentenes årsrapporter til utenriksavdelingen vært en nyttig kilde. Årsrapportene beskriver arbeidsforholdene, hva man har levert av stoff, forholdet mellom korrespondenten og NRK på Marienlyst i Oslo, samt den teknologiske utviklingens betydning og konsekvenser for utenriksjournalistikken. Denne arkivserien er imidlertid ikke fullstendig og dekker mest de seneste årene i Washington. Anton Blom har dessuten stilt sine 7de- sanser fra Washington-perioden til forfatterens rådighet. Disse gir informasjon om hvem han hadde avtaler med disse årene, og hvem han hadde faste kontakter med.

Enkelte har hevdet at i en tid med ny teknologi, med Internett som gir tilgang til all verdens aviser og fjernsynskanaler nærmest på øyeblikket når noe blir publisert, har de faste utenrikskorrespondentene utspilt sin rolle. De blir for dyre i drift, og man kan holde oversikt over nyhetsbildet i det enkelte land fra ens egen nyhetsredaksjon. Kjernen i Anton Bloms journalistiske metode var både generelle kunnskap om feltet han dekket og spesialkunnskap på områder han interesserte seg spesielt for. De kunnskapene han ikke hadde i form av formelle eksamener ved universitetet, skaffet han seg ved å lese mye. I tillegg var et bredt kontaktnett, og samtalen med både politikere og vanlige mennesker som han traff, viktige. Det kunne være samtaler med folk på tog eller i nabolaget, eller med såkalte viktige kulturpersonligheter. Helheten ga ham en kulturkunnskap til å vurdere nyhetstilfanget som lettvtint tilgang på nettaviser ikke kan kompensere.

Utdanning og bakgrunn

Anton Blom vokste opp på Rjukan i en familie som var kommet til stedet som innflyttere. Faren var ingeniør på Hydro salpeterfabrikk. I tiden før den andre verdenskrigen tilhørte ingeniørene på Rjukan en del av det lokale "*aristokratiet*".¹¹ Anton Blom vokste opp på den solrike siden av et skarpt klassesamfunn, med utslag som han tidlig opplevde som sterkt urettferdig. Kamerater som han gikk sammen med på skolen, måtte tidlig ut i yrkeslivet, fordi familien ikke hadde penger til å finansiere barnas utdanning. Det var mange av kameratene som var skoleflinke, men som ikke fikk utnyttet sine teoretiske evner til videre skolegang.

Opplevelsene under den andre verdenskrigen formet Blom på en avgjørende måte for resten av livet. Han sier selv at opplevelsene gjorde ham til "*anti-nazist og anti-okkupant*" – og bidro til å gjøre ham til en likeså overbevist tilhenger av frihet og demokrati. Det var få nazister på Rjukan. Det hadde ikke minst sammenheng med at arbeiderbevegelsen sto sterk på stedet, men også fordi høyrefolk var like innbitte motstandere av nazismen som ideologi.¹²

Anton Blom tok eksamen ved Rjukan gymnas i 1944. Samme året ble han rekruttert av Milorg. Han ble rekruttert av Per Bøhn, som var en viktig motstandsmann på Rjukan.¹³ Blom hadde til oppgave å være "*visegutt*" for Milorg. Hans oppgave var

¹¹ Se Rjukans historie, Dahl and Tinn, 1983: Den sosiale strukturen på Rjukan er også beskrevet i den etnologiske studien hos Letnes, 1997:

¹² Se Dahl, 1986; og Dolva, 1975:

¹³ Per Bøhn var enda et eksempel på motstandsfolk som gikk inn i viktige medieposisjoner etter den andre verdenskrigen. Bøhn arbeidet i en årrekke i Dagsnytt radio, både som programsekretær og som nyhetssjef.

bl.a. å levere utstyr, mat og beskjeder til Milorgsjefen på Rjukan, Thor Viten - med dekknavnet "*Viggo*", som lå i dekning i nabolaget. Oppdragene kunne se uskyldige ut, men de var samtidig farlige hvis tyskerne kom på sporet av ham. I mars 1945 ble Per Bøhn arrestert av Gestapo, og faren var stor for at han kunne røpe ting under avhør og tortur. "*Viggo*" ble varslet, og han kom seg unna. Bøhn sprakk imidlertid ikke under avhørene og røpet ikke kontaktnettet, men også Anton Blom stakk til skogs for å være på den sikre siden. Han oppholdt seg i dekning en ukes tid før han vendte tilbake til byen og gikk i skjul i en dekkleilighet inntil freden kom. Rjukan-samfunnet ble preget av begivenhetene under den andre verdenskrigen, ikke minst på grunn av den såkalte "*tungtvannssaksjonen*".¹⁴ Aksjonen foregikk på tungtvannsfabrikken på Vemork, som lå lenger opp i dalen.¹⁵ Folk flest nede på Rjukan merket ikke så mye til den før det hele var over. Det var folk med tilknytninger til den såkalte "*Oslo-gjengen*" i hjemmefronten som sto bak aksjonen, med blant andre Claus Helberg og Knut Haugland som sentrale personer. Anton Blom var ikke involvert i Vemork-aksjonen, men han traff Claus Helberg – under dekknavnet "*Sverre*" – mens han lå i dekning i Rjukan-området under krigen.

Da freden kom, dukket hjemmefronten opp til overflaten også på Rjukan. Natten til den 9. mai ble bortgjemte våpen hentet fram, og overraskelsen ble stor for mange da man oppdaget hvem som var med i motstandsbevegelsen. Hjemmefronten på Rjukan hadde bestått av mange ulike celler, hvor deltakerne ikke kjente til hverandre. Da krigen var over, ble Anton Blom en del av vaktbataljonen som ble satt opp for å bevokte leirene med tyske soldater som ble opprettet i Skiens-området. De tyske soldatene ble sendt hjem til Tyskland i løpet av sommeren 1945.

Høsten 1945 reiste Anton Blom til Oslo for å studere. Han tok examen philosophicum, og startet senere på magisterstudiet i statsvitenskap ved universitetet i Oslo. Statsvitenskap var etter den andre verdenskrig et nytt studium i Norge, hvor Frede Castberg og Arne Ording var sentrale personligheter som formet studiet. I tillegg var det et aktivt studentmiljø på faget som også bidro til den faglige utviklingen. Blant disse studentene var Thomas Christian Wyller, Henry Valen, Jens A. Christophersen og flere andre som senere kom til å dominere faget i Norge. Magistergraden forutsatte at man også skulle ha to bifag. Anton Blom gjennomførte bifagseksamen i historie i 1947. Blom var i denne perioden også medlem av styret i Studentersamfundet i Oslo. Han tok kontakt med Rolf Gerhardsen i Arbeiderbladets redaksjon for å levere referater fra møtene i Studentersamfundet. Denne kontakten bidro til starten på Anton Bloms journalistiske karriere, og til at han etter to og et halvt års studier avbrøt utdanningen ved universitetet. Han ble tilsatt som ferievikar i Arbeiderbladets redaksjon sommeren 1948, og fortsatte som læring i avisen fra høsten samme året. Blom ble slik sett en av de "halvstuderte røverne" i norske medier, som avbrøt sine akademiske studier og i stedet satset på en journalistisk karriere.

¹⁴ Se Brun, 1985, Wiggan, 1987 og Dahl, 1999:

¹⁵ Den spektakulære tungtvannssaksjonen ble også filmatisert av Benjamin Fisz og Anthony Mann i 1965, med Kirk Douglas, Richard Harris, Ulla Jacobsen og Michael Redgrave på rollelisten.

Arbeiderbladet

Anton Blom ble ansatt som journalist i Arbeiderbladet i 1949, og han ble i avisen til han ble tilsatt som programsekretær i NRK i 1965. Blom startet sin karriere som journalist i en tid da partitilhørighet betydde noe for hvilken avis man fikk og tok arbeid i. Politisk tilhørte Blom Arbeiderpartiet, og Arbeiderbladet var derfor et naturlig valg.¹⁶ Det var ikke et krav at man tilhørte Arbeiderpartiet for å få jobb i Arbeiderbladet, men det ble sett som naturlig at man etter hvert skled inn i partiet.¹⁷ Selv om den redaksjonelle ledelsen mer eller mindre forventet et partimedlemskap for sine journalister, opplevde Anton Blom aldri noe pålegg fra noen om å skrive på en bestemt måte. Han befant seg slik sett i avisens politiske sentrum. I Arbeiderbladet dekket Anton Blom det generelle og daglige nyhetsbildet.

I Arbeiderbladet fant Anton Blom en rekke journalistiske forbilder og kollegaer. Det var journalister som Hans Amundsen, Kåre Haugen, Odd Kjus, og ikke minst den gamle redaktøren Martin Tranmæl. Hans Amundsen var en av de store profilene i den norske arbeiderpressen som startet sin journalistiske karriere i tiden før den første verdenskrig. Han var tilsatt som politisk medarbeider i Arbeiderbladet fra 1927 til han gikk av som aktiv presseman i 1955.¹⁸ Amundsen var engasjert i en rekke av pressens faglige organisasjoner gjennom årene. Han hadde også en lang rekke politiske verv, og han satt i en periode som medlem av styret for NRK. Amundsen hadde ved siden av journalistikken en rik produksjon av både litterære og historiske verker. Han skrev ikke minst en rekke jubileumsberetninger knyttet til fagbevegelsen.¹⁹ Haugen hadde vært journalist i Arbeiderbladet siden i 1928. Fra 1949 var han reportasjesjef i avisen. Haugen var en innflytelsesrik journalist. Han satt som representant i en lang rekke råd og utvalg, både i presseorganisasjonene, i arbeiderbevegelsen, og i offentlige og politiske styre.²⁰

Mens de to som allerede har blitt nevnt var eldre og erfarne journalister, var Odd Kjus en samtidig kollega som var omtrent like gammel som Blom selv. Odd Kjus var en av de mange som opplevde de tyske konsentrasjonsleirene fra innsiden under den andre verdenskrigen. Han ble arrestert for distribuering av illegale aviser. Han satt fengslet på Møllergata 19, og i ett år på Grini før han i 1943 ble sendt til den tyske konsentrasjonsleiren Sachsenhausen. Han satt fengslet sammen med store deler av

¹⁶ Intervju med Anton Blom i hans hjem i Bærum, 30.11.2005.

¹⁷ Se intervju med Torstein Sandø våren 2006.

¹⁸ Hans Amundsen, født 1885 i Vestre Aker. Han døde i 1967. Amundsen hadde utdanning fra kunst og håndverksskole. Han startet sin journalistiske karriere som redaksjonssekretær i avisen Fremtiden i Drammen fra 1907, medarbeider i Sosialdemokraten i Oslo fra 1914 til 1919. Han var redaktør for avisen Folket fra 1919 til 1921. Amundsen var redaksjonssekretær i Den nye Sosialdemokraten fra 1921 til han begynte i Arbeiderbladet i 1927. Han var bl.a. viseformann Norsk Pressforbund, og medlem og formann i det faglige utvalget. Han var også medlem av flere spesialkomiteer i Oslo Journalistklubb, og formann i Arbeiderpartiets Presseforbund. Se pressematrikkelen 1950. Se også nekrolog over Hans Amundsen av Kaare Fostervoll i Arbeiderbladet, 06.05.1967, s. 12.

¹⁹ Amundsen har en omfattende bokproduksjon knyttet til Arbeiderpartiets og arbeiderbevegelsens historie, spesielt om perioden før den andre verdenskrigen. Han har også skrevet en biografi om Trygve Lie, se Amundsen, 1946.

²⁰ Kåre Haugen, født 1907 i Hommelvik. Haugen var styremedlem i Norsk Presseforbunds arbeidsutvalg fra 1948, viseformann i Oslo Journalistklubb i 1945, medlem av Oslo bystyre fra 1945 og varamann i formannskapet, formann i sykehusutvalget, folketannrøktutvalget og utvalget for sivilt forsvarsberedskap. Han var medlem av sentralstyret i AUF i flere perioder fra 1931 til 1945, og medlem av representantskapet i LO fra 1938 til 1945.

den senere politiske ledelsen i Arbeiderpartiet som kom til å prege norsk politikk i etterkrigstiden, bla. andre Einar Gerhardsen, Halvard Lange, Svenn Oftedal, Sverre Løberg, og den senere redaktøren i Arbeiderbladet, Olav Larsen. Odd Kjus gikk gradene i Arbeiderbladet etter at freden kom. Han startet som læring og fotograf i 1945, og fortsatte senere som allround journalist i redaksjonen. Fra tidlig på 1960-tallet ble han administrerende redaksjonssekretær i avisen, og hadde ansvaret for fordelingen av de ulike arbeidsoppgavene i redaksjonen. I 1970-årene ble han personalsjef og økonomisjef i Arbeiderbladet.²¹ Fra 1975 ble Kjus leder for Frambu helsesenter, et senter for funksjonshemmede som ble drevet av fagbevegelsen i Norge.²² Kontakten med Kjus ble ikke minst viktig for Blom sitt engasjement for jødernes skjebner under den andre verdenskrig. Gjennom bl.a. Kjus fikk han førstehånds informasjon om hva som egentlig hadde foregått i de tyske konsentrasjonsleirene.

Martin Tranmæl var den store arbeiderpartilederen som satt som redaktør i Arbeiderbladet fra 1921 til 1949. Avisen var hans maktbasis i partiet. Fra 1950 var han politisk medarbeider i avisen, men utøvde en sterk innflytelse helt fram til sin død.²³ Alle disse journalistene koblet journalistyrket med et sterkt engasjement i den politiske samfunnsdebatten i sin egen samtid. Engasjementet var samtidig for mange av dem knyttet sammen med viljen til makt på vegne av den bevegelsen de representerte. Det som satte Tranmæl høyt i Bloms øyne, var hans bidrag til å integrere de norske arbeiderne i det demokratiske prosjektet uten å gå veien om en blodig revolusjon.

Selv om Anton Blom avsluttet sine studier for å bli journalist, sluttet han ikke med å lese og holde seg faglig oppdatert. I 1950-årene hadde han nær sosial kontakt med en rekke av tidens unge og intellektuelle i Oslo. Det gjaldt spesielt innenfor det statsvitenskapelige miljøet ved universitetet i Oslo. Det omfattet unge akademikere som Jens Christophersen, Thomas Wyller og Einar Østby.

I Arbeiderbladet i 1950-årene var Anton Blom en allroundjournalist som dekket hele spekteret av saker innenfor det daglige nyhetsbildet. Ingen sak var slik sett for liten eller for stor. Han dekket både *"torgrunden"* og tunge politiske saker. Han hadde også flere portrettintervjuer, bl.a. med Wenche Foss. Hans journalistiske ideal var å gjengi ting korrekt, uten å legge sine egne meninger i intervjuobjektets munn. Det skulle være nøkternt, saklig og upersonlig.²⁴ Idealet var i tråd med den *"objektive"* journalistikk.²⁵ Han ble i redaksjonen ansett som en belest og kunnskapsrik journalist uten *"primadomanykker"*, men han kunne samtidig bli oppfattet som litt sky og fjern av enkelte.

Anton Blom giftet seg i 1961 med Elizabeth Marie Suzanne Barrault, født i Phnom Pehn, Kambodsja, av franske foreldre. De traff hverandre i et familieselskap på Frogner i Oslo i 1959/60. Elizabeths eldste søster var inngiftet i slekten til Anton

²¹ Odd Kjus ble født 1923 i Oslo.

²² Se omtale av Odd Kjus i Arbeiderbladet, 09.09.1967; 12.06.1974; 14.05.1975; og 12.06.1991

²³ Marin Tranmæl ble født 1879 i Melhus. Han var opprinnelig maler av utdanning, men gikk over som journalist i *"Ny Tid"* i Trondheim i 1907. Tranmæl var redaktør i samme avis fra 1913 til 1918, før han ble sjefsredaktør i Arbeiderbladet i Oslo fra 1921. Tranmæl var formann i Tronhjem Journalistforening og i Oslo Redaktørforening, varaordfører i Trondheim 1917-1918, stortingsrepresentant for Oslo 1925 til 1929, og medlem av Nobelkomiteen.

²⁴ I boken om Elie Wiesel gir Blom uttrykk for kriteriene for hva han anså som profesjonell journalistikk, se Blom, 1987:132.

²⁵ Telefonintervju med Odd Kjus, 21.02.2006.

Blom. Hun hadde allerede vært i Norge flere ganger da hun traff Anton første gang. Hennes utenlandske bakgrunn forsterket Anton Bloms interesse for det utenrikspolitiske feltet innenfor journalistikken. Sammen fikk de fire barn, en sønn og tre jenter. De vokste alle opp i utlandet, mens faren var utenrikskorrespondent i Bonn og i Washington.²⁶ I 1965 forlot Anton Blom Arbeiderbladet. Han ble tilsatt som programsekretær og stortingsmedarbeider i NRK. Anton Blom satt i denne stillingen fram til 1967, da han fikk tilbud om utenrikskorrespondentstillingen i Bonn. Blom var som stortingsmedarbeider med i utviklingen og gjennomføringen av et nytt konsept for utspørring av de politiske partilederne i programserien "*Partiene svarer*" i 1966. Blom deltok sammen med Jon Aanerud og Herbjørn Sørebo. Programmet var nyskapende og har vært regnet for selve gjennombruddet av den såkalte "*revolverjournalistikken*" i fjernsynet. Politikerne ble møtt med kritiske spørsmål, som de ikke kjente til på forhånd, og det hele ble sendt på direkten uten muligheter for redigering. Konseptet innebar at politikerne mistet kontrollen med framstillingen av sin politikk i fjernsynet. Grunnprinsippene for programmet ble tatt i bruk i NRKs valgsendinger fra 1969 og beholdt til langt ut på 1980-tallet.²⁷

NRKs utenrikskorrespondent i Bonn

I 1967 opprettet NRK to nye utenrikskorrespondentstillinger, og de nye stillingene ble plassert i Vest-Tyskland og i Frankrike. Man hadde fra før utenrikskorrespondenter i London og New York. Anton Blom ble tilbudt stillingen som utenrikskorrespondent i den vesttyske hovedstaden Bonn, og Ottar Odland ble i det samme styremøtet ansatt som utenrikskorrespondent i Paris. Det var noe tilfeldig at Blom fikk stillingen. Ledelsen i utenriksavdelingen i NRK hadde opprinnelig gitt tilbudet til to andre, men begge hadde svart nei til å dra av gårde. Anton Blom fikk bare noen få uker til å forberede avreisen til et land han kjente forholdsvis dårlig. Han hadde lest en del tysk historie, men han hadde aldri tidligere vært i Tyskland. Ikke en gang på gjennomreise.

I perioden fra 1967 til 1973 gjennomgikk Vest-Tyskland store politiske endringer. I 1950-årene og de tidlige 1960-årene hadde vesttysk politikk vært fullstendig dominert av den kristeligdemokratiske regjeringen til Konrad Adenauer, og den senere kansleren Ludwig Erhard. Den politiske situasjonen i Vest-Tyskland i den første tiden Blom oppholdt seg der, var preget av "*den store koalisjonen*" som ble dannet i 1965, bestående av kristeligdemokratene CDU/CSU og sosialdemokratene SPD. Regjeringen ble ledet av Kurt Georg Kiesinger (CDU) som kansler og Willy Brandt som utenriksminister. En av de store politiske sakene som dominerte årene fra 1965 til 1969, var debatten om en ny unntakslov. Saken hadde versert i Forbundsdagen siden sent på 1950-tallet. Støtten til CDU i spørsmålet om unntaksloven, var noe av prisen SPD måtte betale for å komme inn i regjeringen, men den splittet store deler av venstrebevegelsen. Den utenomparlamentariske opposisjonen, APO, gjorde kampen mot unntaksloven til en av sine viktigste kampsaker. APO besto i hovedsak av dem på den politiske venstresiden som var motstandere av regjeringssamarbeidet mellom SPD og CDU. APO var også en viktig plattform for den radikal protestbevegelsen i Vest-

²⁶ Den eldste sønnen Philip ble født i 1962, og de tre neste i 1964 (Liliane), 1965 (Christine), og i 1971 (Cecile).

²⁷ Se Bastiansen, 1996: 149-151. Se også Bastiansen, s. 233, og 240.

Tyskland mot slutten av 1960-årene.²⁸ Etter valget i 1969 gikk de tyske sosialdemokratene over til en regjeringskoalisjon med fridemokratene FDP i det politiske sentrum. Denne regjeringen ble ledet av Willy Brandt som kansler og Walter Scheel som utenriksminister. Brandt og Scheel innledet den såkalte "*Ostpolitik*". Den nye utenrikspolitikken innledet tilnærmingen østover som til slutt endte med tysk gjenforening i 1990.

Den vesttyske hovedstaden ble etter den andre verdenskrigen plassert i Bonn. Byen ved Rhinen var i første rekke en liten universitetsby og kjent for være Ludwig von Beethovens sin by. Bonn ble valgt som hovedstad i påvente av en tysk gjenforening og en gjenoppretting av hovedstaden i Berlin. Enkelte onde tunger ville ha det til at byen var halvparten så stor som kirkegården i en amerikansk storby, og dobbelt så kjedelig.²⁹ Bonn ble likevel et sentrum for de mange utenlandske journalistene som strømmet til landet for å formidle fokuset for den kalde krigen og det tyske området. Også ulike lands etterretningstjenester viste stor interesse for det sammensatte journalistiske miljøet i den tyske hovedstaden under den kalde krigen – også for de norske.³⁰ Det var mange nordmenn som hadde tilknytning til byen. Omlag tok 150 norske studenter utdanning enten som leger eller som tannleger ved universitetet i Bonn.

I Bonn ble det opprettet et eget kontor for NRKs utenrikskorrespondent i lokalene til Sveriges Radio. Kontoret var sentralt plassert i pressestrøket på vestsiden i den vesttyske hovedstaden. Korrespondentboligen lå et stykke utenfor på sørsiden av byen i Langensbergsweg 84, i bydelen Bad Godesberg, Mehlen. Der hadde familien Blom utsikt til Rhinen og til Siebengebirge på østsiden av elven. Bonn var en sentral plassering for en rekke norske medier. I den tyske hovedstaden hadde Arbeiderbladet plassert Tron Gerhardsen. Gerhardsen hadde spesielt gode kontakter innad i det tyske regjeringspartiet SPD. Det var selvsagt ingen ulempe at han var nevø av den tidligere statsministeren i Norge, Einar Gerhardsen. Ikke minst bidro det faktum at den tyske utenriksministeren, Willy Brandt, hadde vært journalist i Arbeiderbladet til å åpne viktige dører i den tyske hovedstaden. Anton Blom hadde selvsagt også fordeler av å ha arbeidet i Arbeiderbladet og av at han hadde kjennskap til folk i den norske arbeiderbevegelsen med et transnasjonalt og internasjonalt kontaktnett, både i Vest-Tyskland og andre steder. I enkelte andre tyske miljøer kunne en slik kjennskap ha motsatte effekter. Selv i slutten av 1968-årene var Willy Brandts opphold i Norge og Sverige, før og under krigen, omstridt. Mange konservative tyskere betraktet Brandt som en forræder som hadde kjempet mot sine egne landsmenn. Under overflaten i det tyske samfunnet og i det politiske miljøet var det omfattende spenninger, som ikke minst kom til overflaten mot slutten av 1960-årene. Mange av spenningene var selvsagt knyttet til landets nazistiske nære fortid. Dagbladet var representert med avisens mangeårige korrespondent i landet, Jon-Hjalmar Smith. Aftenposten var

²⁸ APO og den vesttyske protestbevegelsen er inngående behandlet i Nick Thomas sine studier av protestbevegelsene i Vest-Tyskland i 1960-årene, se Thomas, 2003: Boken er antakelig den mest omfattende oversikten over vesttyske protestbevegelser utgitt på engelsk.

²⁹ Viksveen 2002:68.

³⁰ Stein Viksveen ble i 1999 anklaget for å ha blitt vervet som østtysk Stasispion i 1960-årene under kodenavnet "*Lanze*". Saken verserte i norske medier i en lang periode og resultatet ble at tiltalen mot Viksveen ble lagt bort. Stasiarkivene viste seg antakelig ikke som den "*gullgruven*" som mange i norsk etterretningstjeneste hadde trodd den skulle være, og heller ikke som et materiale man kunne stole blindt på.

representert ved Stein Savik. Både Jon-Hjalmar Smith og Stein Savik var å regne som *"tungvektene"* i det utenriksjournalistiske miljøet i Norge.³¹ Stein Viksveen var i 1968 leder for den norske redaksjonen i Deutschlandfunk. Han kom til Bonn som student i 1961 og hadde tidligere arbeidet som frilans for avisen Orientering og fra 1962 for Arbeiderbladet. Fra 1968 leverte han Tysklandsstoffet for både Stavanger Aftenblad og Bergens Tidende på frilansbasis.³² Tron Gerhardsen overtok dekningen av Tyskland i Arbeiderbladet etter Viksveen. Gerhardsen tilhørte en yngre generasjon journalister, mens Savik og Smith var omtrent like gamle som Blom.

De norske journalistene i Bonn var forskjellige. Ikke alle gikk like godt sammen og derfor var det kanskje ikke den nære kontakten mellom dem. Til det var både alder og personligheter for forskjellige, og konkurransen mellom de enkelte mediene for stor. Til sammen utgjorde likevel det norske pressekorps et viktig faglig og sosialt miljø, sammen med representantene for de øvrige skandinaviske mediene. Korrespondentene for Aftenposten og Arbeiderbladet hadde begge sine kontorer i Pressezentrum i Tulpenfeld, og NRK-kontoret lå ikke langt unna. Både Stein Viksveen og Jon-Hjalmar Smith arbeidet fra sitt hjemmekontor. Det var ingen fast presseklubb i Bonn, men baren og restauranten i Pressezentrum var en sentral møteplass. Det var også restauranter som La Paloma, og ølkneiper som Hanchen og Stiefel. Den siste kategorien ble kanskje frekventert mer av yngre og ugifte journalister uten barn. De norske journalistene traff også hverandre på de forskjellige pressekonferansene i den tyske hovedstaden. Alle de norske journalistene var dessuten medlemmer av VAP – Verein Ausländische Presse, foreningen for utenlandske pressefolk som var korrespondentenes talerør overfor vesttyske myndigheter i praktiske saker. Denne foreningen arrangerte møter og lunsjer for medlemmene. Blant de norske journalistene var det antakelig Stein Savik som arrangerte de største og fleste selskapene som inkluderte flere av de andre kollegaene. Det forpliktet å være korrespondent for Norges største avis. Kontakten med det offisielle Norge gjennom ambassaden og de norske diplomatene var også en del av bildet. Ambasadetilsatte arrangerte sammenkomster hvor også de norske journalistene deltok. I Bonn-tiden hadde Anton Blom ikke minst god kontakt med korrespondenten for Sveriges Radio, svensken Bo Isaksson.

De daglige rutinene ved kontoret i Bonn startet med radio og fjernsyn tidlig om morgenen. Det tyske nyhetsbyrået DPA var en viktig kilde for utenlandske journalister, og ga en flom av nyheter fra det tyske området. I tillegg ble de viktigste

³¹ Tron Gerhardsen, født 1936 i Oslo. Han var sønn av tidligere redaksjonssekretær i Arbeiderbladet Rolf Gerhardsen, og nevø av tidligere statsminister Einar Gerhardsen. Jon-Hjalmar Smith ble født 1925 i Oslo. Han døde i 1999. Jon Hjalmar Smith hadde 1. avdeling i juridicum. Hans far var professor i gresk, Emil Smith. Se pressehistorikk 1950. Se også nekrolog av Karl Emil Hagelund i Dagbladet 19.10.1999. Stein Savik (Stan Savic) ble født i Beograd, Jugoslavia i 1925. Død i Beograd i 1989. Savik var formann i foreningen for utenlandske korrespondenter (VAP) i Bonn fra 1964 til 1965. Saviks forfatterskap, se Savik, 1952, Savik, 1961, Savik, 1980.

³² Stein Viksveen, født 1939 i Oslo. Viksveen var korrespondent i Brussel for Stavanger Aftenblad, frilanser fra Berlin og Bonn for i Orientering 1961-1962, og senere fast for Arbeiderbladet 1962 til 1966, medarbeider, senere leder for Deutschlandfunk, norske redaksjon 1966-1973, utlandsmedarb. Stavanger Aftenblad 1973, redaksjonssjef i Stavanger Aftenblad 1987, Europa-korrespondent i Paris for Stavanger Aftenblad 1988-1989, korrespondent i Brussel for Stavanger Aftenblad i samarbeid med Adresseavisen og Bergens Tidende fra 1989. I 1960-årene var Viksveen stringer for de danske arbeiderpartiavisene Aktuelt (København) og Demokraten (Århus). Viksveen var formann i den norske avdelingen av Amnesty International 1984-1985. Viksveen har forfattet en rekke bøker: Se norsk pressehistorikk.

nasjonale avisene gått igjennom før han i 9-10 tiden om formiddagen hadde kontakt med utenriksredaksjonen i NRK i Oslo over telefon. Blant de vesttyske avisene han leste fast daglig var bl.a. Frankfurter Allgemeine Zeitung, Frankfurter Rundschau, som begge utkom i Frankfurt, München-avisen Süddeutsche Zeitung, Die Zeit som utkom i Hamburg, og Bonn-avisen General-Anzeiger.³³ Også de to vesttyske fjernsynskanalerne ARD og ZDF og var obligatoriske nyhetskilder hver dag.³⁴ Han hadde kontakter med både Dagsnytt Radio og Dagsrevyen i fjernsynet, men det var utenriksredaktør Per Riste som leder av utenriksavdelingen i NRK som var den viktigste kontaktpersonen hjemme i Norge. Per Riste spilte en langt mer sentral rolle i å fastsette den utenriksjournalistiske dagsorden som utenriksredaktør, enn hva tilsvarende utenriksredaktører i avisene gjorde. Denne rollen ble ytterligere forsterket i fra starten av 1970-årene, da det ble vanlig å holde årlige korrespondentmøter. Aviskorrespondentene hadde en langt friere rolle i valg av stoff. Under telefonmøtene mellom utenriksredaktør Riste og den enkelte NRK-korrespondent ble man enige om hva som skulle arbeides med av nyheter for resten av dagen og hva som skulle forberedes for de kommende sendingene om kvelden. Resten av dagen ble brukt til å bearbeide nyhetsstoffet. Det meste av stoffet ble sendt som telefonrapporter hver dag i 16-17- tiden om ettermiddagen. Presset på formidlingen av nyheter fra utenrikskorrespondentene var på 1960-tallet lavere enn det kom til å bli etter hvert. Blom opplevde at han hadde tid til å bearbeide nyhetsstoffet og lage reportasjer. Man måtte ikke levere stoff hver eneste dag. I tillegg til det vanlige nyhets- og reportasjestoffet, laget også Blom bidrag til utenriksavdelingens såkalte "*korrespondentbrev*", som var en videreføring av de tidligere utenrikskronikkene. Disse gikk utelukkende i radio.

Anton Blom var opptatt av litteratur og kultur i vid forstand. Mens Ottar Odland i Paris sendte hjem korrespondentbrev hvor han presenterte franske visesangere, fokuserte Blom på tyske forfattere, både klassisk og moderne tysk litteratur. Den klassiske tyske litteraturen omfattet bl.a. Goethe, Heinrich Heine og Thomas Mann. I sendingene var han også innom eldre politisk litteratur som verker av August Babel. Babel knyttet han til den reformsosialismen som Willy Brandt sto for tidlig i 1970-årene, som i motsetning til den revolusjonære sosialismen til Marx og Engels innebar en langsom forandring av samfunnet.

Moderne vesttysk litteratur var representert ved forfattere som Heinrich Böll, Günther Grass, Rainer Kunze, Peter Huchel og Siegfried Lenz. Anton Blom presenterte også østtyske forfattere i sine korrespondentbrev. Han var bl.a. innom den østtyske nasjonalpoeten etter den andre verdenskrig, Johannes R. Becher, men presenterte også såkalte "*lojale systemkritikere*" som Stefan Heym, Ulrich Plenzdorf, Robert Havemann, Wolf Biermann, og selvsagt Bertholdt Brecht. Med "*lojale systemkritikere*" menes det her at de var kritiske til sider av det østtyske samfunnet, men var tilhengere av kommunismen som samfunnssystem. Flere av disse forfatterne utfordret ytringsfrihetens grenser i DDR, og enkelte av dem utga litteratur som ikke ble tillatt utgitt i Øst-Tyskland, på forlag i Vesten.

³³ Se brev fra Anton Blom, 04.09.2006.

³⁴ ARD- Arbeitsgemeinschaft der Öffentlich-Rechtlichen Rundfunkanstalten der Bundesrepublik Deutschland, og ZDF- Zweites Deutsches Fernsehen.

Blom presenterte også tysk kunst for de norske radiolytterne. Han var ikke minst opptatt av å fjerne det historiske "*slagget*" – både det nasjonalistiske, det nasjonalsosialistiske og det kommunistiske – fra gamle tyske mestere som for eksempel Albrecht Dürer. I et korrespondentbrev fra den store 500-årsjubileumsutstillingen av Dürers verker i Nürnberg i 1971, gjorde han president Heinemans ord til sine:

"Det gjelder mer å gi Dürer selv tilbake hva han har krav på, nemlig hans individualitet, hans personlige skjebne, hans uforlignelige innsats, og hans opprinnelige geni. Nettopp dette har man berøvet Dürer gjennom den Dürer-kultus som man har bedrevet. Denne kultus som meget mer har dreiet seg om dem som har bedrevet den enn om Dürer selv." *Han la til:* "Albrecht Dürer må få lov å være seg selv. Han bør ikke tas til inntekt for verken den ene eller den andre politiske retning i dag. Det er evig nok for den som vil glede seg over Dürer, å ha med Albrecht Dürer alene å gjøre."³⁵

Heinemann var en av de viktigste eksponentene for demokratiseringen av den tyske kulturen mot slutten av 1960-årene. Anton Blom gjennomførte en lang rekke reportasjereiser mens han var stasjonert i Bonn. Han besøkte også Øst-Berlin, og de kommunistiske nabolandene Polen og Tsjekkoslovakia. Han benyttet som regel toget som kommunikasjonsmiddel på denne type reiser. Toget var for Anton Blom et sted å treffe vanlige mennesker og et sted å komme i kontakt med dem på. Som Jahn Otto Johansen har uttrykt det: "*En reise har sin begynnelse og slutt. Den har sin begrensning – i tid og sted. Alt blir liksom mer uforpliktende.*"³⁶ Mange av disse reportasjereisene resulterte i "*brev fra korrespondenten*" sendinger.

NRK Dagsrevyen i 1968

Korrespondentene var ansatt i utenriksavdelingen i NRK, men de forholdt seg også til redaksjonene i både Dagsnytt Radio og til Dagsrevyen i fjernsynet.³⁷ Selv om de måtte nyhetsmessig forholde seg til både radio og fjernsyn, var det i første rekke til radioen de sendte sine rapporter. Rapportene ble i hovedsak sendt i morgen og ettermiddagssendingene i Dagsnytt (07.30 og 18.30). I tillegg ble det sendt egne utenrikskronikker i form av korrespondentbrev med kommentarer. Disse korrespondentbrevene lignet i formen på de redaksjonelle kommentarene i avisene. Etter hvert ble det et større krav om at man også skulle levere til fjernsynets nyhetssendinger. I forhold til den totale rapportmengden utgjorde likevel fjernsynsrapportene bare en liten andel. De fleste sendingene som ble overført til fjernsynet gikk med plakat og stills. Det tilhørte mer unntakene at man laget bildebelagt nyhetsstoff. Til det var linjekostnadene for store. Mer vanlig var det at korrespondenten fikk vite hva slags bilder hjemmeredaksjonen hadde og tilpasset stoffet til bildene som ble sendt på lufta. Dette kunne være bilder som Dagsrevyen fikk gjennom EBU-samarbeidet fra de tyske fjernsynsselskapene eller filmer fra de nyhetsbyråene som leverte bildemateriell til NRK. Det var i første rekke Visnews og UPITN. I praksis ble innslagene ofte radio på fjernsyn.

³⁵ Korrespondentbrev fra Anton Blom i Bonn, 22.05.1971, se Blom, 1969-1973:

³⁶ Johansen, 1977:8.

³⁷ Om organiseringen av utenriksavdelingen i NRK, se Bastiansen, 1996, Dahl and Bastiansen, 1999.

Anton Blom hadde til sammen 35 utenriksnyhetsinnslag i Dagsrevyen i 1968. Nyhetsinnslagene utgjorde til sammen 73 minutters sendetid fordelt utover året.³⁸ Innslagene spente over en lang rekke forskjellige temaer som sto sentralt i vesttysk politikk og samfunnsliv. Som for de fleste norske journalister i Bonn, var gjennomføringen av de forskjellige delstatsvalgene og valgene til Forbundsdagen viktig nyhetsstoff. Man var ikke minst på vakt mot enhver tendens til at nazismen på nytt skulle vokse fram i Vest-Tyskland. Enkelte av de norske journalistene ble av og til beskyldt for å legge for stor vekt på dette. Det gjaldt ikke minst Jon Hjalmar Smith i Dagbladet. Også Blom sendte rapporter til Dagsrevyen om valgene. I april 1968 hadde han flere innslag om valget i den vesttyske delstaten Baden Württemberg, hvor det nynazistiske partiet NPD stilte til valg. I november meldte han også om politiske diskusjonene innad i CDU i forbindelse med valget av Gerhard Schröder som kandidat til forbundsdagspresidentembetet.

Ett annet sentralt tema i Bloms Dagsrevyrapporter i 1968 var spørsmålet om europeisk samarbeid, den britiske søknaden om medlemskap i EEC og tyske reaksjoner på konflikten mellom Frankrike og Storbritannia. Blom var igjennom hele sin korrespondenttid svært opptatt av det europeiske spørsmålet. Den 30. juli kunne han bl.a. rapportere om innføringen av det frie arbeidsmarkedet i EF. Blom fokuserte i sine rapporter også på det tysk-franske samarbeidet. I 1960-årene var Vest-Tyskland selve fokuset for Den kalde krigen i Europa, og det innebar også at sendingene fra korrespondenten i Bonn berørte forholdet til DDR. Sommeren 1968 rapporterte Blom om de vesttyske reaksjonene på at de østtyske grensevaktene hadde innført nye passrestriksjoner mellom Øst- og Vest-Berlin ved grenseovergangen Drei Linden. Saken var en av de mange tilbakevendende episodene som førte til økte spenninger i forholdet mellom de to tyske statene i 1960-årene. Blom rapporterte også fra norske politikeres besøk i landet. Det omfattet både utenriksminister John Lyngs besøk i Bonn i slutten av februar 1968, og statsminister Per Bortens Tysklandsreise i slutten av oktober måned, hvor han besøkte både Bonn og Berlin. Blom laget i den forbindelse et intervju med den norske statsministeren om forholdet til Vest-Tyskland.

Våren 1968 ble preget av de omfattende studentdemonstrasjonene i Vest-Berlin i kjølvannet av attentatet mot Rudi Dutschke. Anton Blom reiste ikke selv til Berlin i denne anledningen, og kommentarene bygde i stor grad på den tyske mediedekningen i fjernsyn og aviser. Av de norske journalistene var det antakelig bare Arbeiderbladets Tron Gerhardsen som faktisk oppholdt seg i Berlin i disse turbulente dagene. Innslaget om demonstrasjonene i Berlin ble sendt sammen med bilder fra det tyske fjernsynsselskapet ARD og distribuert via Eurovisjonssamarbeidet. Blom melde i de påfølgende dagene om de store demonstrasjonene mot Springerkonsernet i Vest-Berlin, Hamburg, og Köln. Den 18. april sendte Blom telefonrapport fra det Teknisk Universitet i Bonn, hvor man diskuterte demonstrasjonene og bruken av vold. I mai måned var det debatten om de nye unntakslovene som dominerte den politiske

³⁸ Se innslagene fra Anton Blom i kjøreplanen for NRK Dagsrevyen i 1968: 08.01.1968; 10.01.1968; 27.02.1968; 29.02.1968; 12.04.1968; 13.04.1968; 16.04.1968; 18.04.1968; 22.04.1968; 28.04.1968; 29.04.1968; 11.05.1968; 06.06.1968; 13.06.1968; 17.06.1968; 30.07.1968; 21.08.1968; 25.08.1968; 27.08.1968; 28.08.1968; 29.08.1968; 30.08.1968; 02.09.1968; 10.09.1968; 25.09.1968; 27.09.1968; 22.10.1968; 24.10.1968; 31.10.1968; 15.11.1968; 20.11.1968; 21.11.1968; 22.11.1968; 06.12.1968; og 11.12.1968. Veldig få av disse innslagene er bevart i NRK fjernsynets arkiv. I samlebandene for 1968 er det kun bevart to innslag med rapporter fra Anton Blom: Innslag i Kveldsnytt 06.01.1968, og Dagsrevyen 30.07.1968.

debatten i Vest-Tyskland. Den 11. mai rapporterte Blom om demonstrasjonene i Bonn, hvor mer enn 40.000 protesterte mot den nye loven. På tross av omfattende protester konstaterte Blom at den uansett ville bli vedtatt. Midt i alvorret var ikke innannonseringen i Dagsnytt Radio av rapportene uten et innslag av komikk. Ved en av anledningene ble Anton Blom innannonsert på lufta som *"Anton Bonn, fra Blom"*.

Også store verdensnyheter fikk en vinkling sett fra Bonn. Den 6. juni kunne Blom melde om de vesttyske og østtyske reaksjonene på drapet på Robert Kennedy. De østtyske reaksjonene ble rapportert på grunnlag av avisen Berliner Zeitung. Den tragiske begivenheten i USA ga grunnlag for å bruke hele korrespondentnettet til å dekke én felles sak sett fra ulike deler av verden.

Den største enkelte nyhetssaken som Anton Blom dekket i Dagsrevyen i 1968 var i forbindelse med den sovjetiske invasjonen i Tsjekkoslovakia i august. Den 21. august kunne han melde om de vesttyske reaksjonene på begivenhetene i nabolandet. Innslaget ble illustrert ved hjelp av plakater og stills. Blom fulgte den 25. august opp med ytterligere telefonrapporter om hva som foregikk i Tsjekkoslovakia, da han fra Wien meldte om de tsjekkoslovakiske flyktningene som strømmet inn i Østerrike. Allerede dagen etter invasjonen hadde han fått i oppdrag fra Oslo om å forsøke å komme inn i Tsjekkoslovakia. Siden det ikke var mulig å fly fra Bonn til Praha, kjørte han med bil fra Bonn til Østerrike i et forsøk på å komme over grensen der. Etter å ha prøvd flere grenseoverganger, fant han tilfeldig en grenseovergang som ennå ikke var blitt stengt av russiske tropper. Han kom seg inn i Tsjekkoslovakia og møtte på veien russiske soldater som var på vei til den samme grenseovergangen som han nettopp hadde passert. Veien til Praha gikk via en rekke småveier for å unngå russiske veisperringer. For å forvirre russerne hadde slovakene og tsjekkerne fjernet veiskiltene, men Blom unngikk problemet ved å ta på en haiker som viste ham veien helt fram til Praha. Blom var ikke den eneste norske journalisten som kom inn i Tsjekkoslovakia på denne måten. Også Sven Stigø, utsendt reporter for Arbeiderbladet dro inn via Østerrike noen dager før.³⁹ Blom var antakelig en av de siste vestlige journalistene som lyktes å krysse grensen før den ble lukket. I Praha traff Blom Arbeiderbladjournalisten Arne Treholt. Treholt var på feriebesøk i den tsjekkiske hovedstaden sammen med sin daværende kone, Brit Treholt, og hadde oppholdt seg i landet allerede en uke før invasjonen. Treholt var kjent i Praha fra sine tidligere besøk i landet, og han hjalp Blom til rette i den tsjekkiske hovedstaden. Treholt hadde allerede da et bredt tsjekkisk kontaktnett, og dekket selv begivenhetene som journalist i Arbeiderbladet. 27. august sendte Blom en telefonrapport fra Praha. Både rapportene fra Wien og fra Praha ble illustrert ved hjelp av plakater og stills. Også rapporten den 28. august kom fra Praha. I dette innslaget ble det fokusert på den folkelige oppslutningen omkring Alexander Dubcek. Dagen rettet han søkelyset mot dem som den tsjekkoslovakiske befolkningen stemplet som kollaboratører med okupasjonsmakten. Den 30. august sendte Blom en telefonrapport fra gatemiljøet i den tsjekkoslovakiske hovedstaden. Rapporten ble sendt sammen med bilder fra BBC gjennom eurovisjonssamarbeidet og fra Visnews. Det siste innslaget som Blom produserte fra Praha ble sendt den 2. september. Anton Blom kjørte bil ut fra Tsjekkoslovakia til

³⁹ Se Sven Stigø, *"Øyenvitneskildring til Arbeiderbladet. "Ingen forsøkte å stanse meg ved grenseovergangen.""*, Arbeiderbladet 22.08.1968, s. 16.

Vest-Tyskland over Nürnberg. Han kjørte sammen med Arne Treholt, som var på vei hjem til Oslo.

I etterdønningene etter den sovjetiske invasjonen i Tsjekkoslovakia kunne Blom i september melde om økt sovjetisk diplomatisk press på Vest-Tyskland, og den militære nervøsiteten dette førte med seg i det vesttyske forsvaret og på NATO-hold. Den 25. september kommenterte Blom forbundskansler Kiesingers tale i den tyske nasjonalforsamlingen. I denne talen snakket kansleren den tyske Europa-politikken i lys av de dramatiske begivenhetene i Tsjekkoslovakia.

Endringsprosesser

I hvilken grad kan en fastboende korrespondent bidra til en større forståelse av de lange linjene i utviklingen av det landet vedkommende er stasjonert enn hva en utsendt utenriksmedarbeider er i stand til å formidle? Det har vært ett av kjernespørsmålene i utenriksjournalistikken de senere årene. For Blom var det å kjenne på en generell atmosfære blant folk flest viktig. Ved inngangen til 1970-årene var Anton Blom usikker på hvilken retning utviklingen i Vest-Tyskland ville ta:

”Etter min mening befinner det tyske folk seg i dag i sin mest spennende historiske fase. Alt synes rolig, i balanse. Men det er bare tilsynelatende. Det har nådd et ustabilt balansepunkt og det synes unngåelig at det enten faller tilbake mot fortidens mørke idealer eller fram til et samfunn der helt nye verdiforestillinger rår grunnen. Sjansene til en positiv utvikling synes å være større i dag enn noen gang før. Dette er et drama som utspiller seg på alle plan – ikke bare på det politiske, men også like meget på det sosiale og kanskje aller mest på det psykologiske plan. Mye tyder likevel på at oppgjøret på det politiske planet kan bli avgjørende for spørsmålet til hvilken side det hele skal tippe.”⁴⁰

Bakgrunnen for uroen var til en viss grad knyttet til om sosialdemokratene, under ledelse av Willy Brandt, ville være i stand til å vinne valget til den tyske Forbundsdagen eller om makten skulle gå tilbake til de mer konservative kristeligdemokratene. Det var liten tvil om at Blom foretrakk en sosialdemokratisk dominert tysk regjering. Blom hadde tro på de langsomme reformene som Brandt sto for, og håpet var at Hitler en dag ville bli like fjern for tyske ungdommer som Fredrik den store var.

To år senere var han noe mer beroliget.. I sin avskjedssending fra Bonn oppsummerte Anton Blom de viktigste endringene som han hadde opplevd som korrespondent i Bonn gjennom seks år. De største endringene hevdet han gikk på synet på DDR og de andre tyske områdene som gikk tapt i kjølvannet av den andre verdenskrigen. På dette området hadde det skjedd en markant mentalitetsendring i det vesttyske samfunnet. De unge var ikke lenger så opptatt og interessert i ”*de tapte områdene*” og av tysk gjenforening som deres foreldre hadde vært i 1950-årene. Det var vokst fram en ny holdning som innebar at man var tilbøyelig å betrakte DDR som et land på linje med Polen og Tsjekkoslovakia. Denne holdningsendringen var en basis for den nye tyske utenrikspolitikken under Willy Brandt – bedre kjent som den nye *Østpolitikken*”.

⁴⁰ Korrespondentbrev fra Anton Blom i Bonn, 11.09.1971, se Blom, 1969-1973:

Walter Scheel på valgplakat fra valget til den vesttyske Forbundsagen i 1972.⁴¹

I det nye Vest-Tyskland i 1970-årene var det liten plass for nasjonalisme av den gamle tyske skole. Blom pekte bl.a. på at den tradisjonelle "tyske arrogansen" var blitt påtakelig mindre i løpet av de årene han hadde vært i Bonn. Kanskje hadde det også sammenheng med at han hadde bodd der i lengre tid og lært tyskerne bedre å kjenne. Blom hevdet at selv om det hadde tatt tid, hadde tyskerne nå forsonet seg med realitetene etter krigsnederlaget. En viktig symbolhandling som viste dette i praksis var da forbundskansler Willy Brandt lå på kne foran det jødiske minnesmerke i Warszawa og ba om utsoning og tilgivelse på vegne av hele det tyske folket. Han gjentok den symbolske handlingen foran minnesmerket Yad Vashem i Israel. Paradoksalt nok var forestillingene om den kollektive skylden i slekt med den tradisjonen som hadde gitt jødene en kollektiv skyld for Jesu død. I den jødiske tradisjon har man aldri akseptert tanken om en kollektiv skyld i filosofisk forstand, og unnskyldningen hadde kanskje derfor en langt større symbolbetydning for den tyske selvforståelsen.

⁴¹ Plakaten er hentet fra

http://www.dhm.de/lemo/objekte/pict/BiographieScheelWalter_plakatScheelFDP1972/index.html, sist besøkt 06.03.2006.

Willy Brandt på kne foran det jødiske minnesmerke i Warszawa i desember 1970.⁴²

Blom mente også at endringen i den tyske mentalitet ga seg språklig til uttrykk. Han avsluttet sin avskjedssending fra den tyske hovedstaden med følgende formuleringer som forsøkte å illustrere endringene:

"Nok en reform er på trappene.....De store bokstavene skal forsvinne fra tysk skrift. Ikke alle naturligvis. De vil beholde de store bokstavene vi har på norsk, fransk, på engelsk, osv. Men mann, kvinne, land stat og fedreland og alle andre alminnelige substantiver skal degraderes til de ganske alminnelige ord de er. Ennå er dette ikke vedtatt, men alt tyder på at det kommer. Og det skulle forendre meg meget om ikke også dette vil bidra til å prege inntrykket av tysk vesen. Ikke lenger så mange store bokstaver, verken i skrift eller tale. Til gjengjeld vil vi kunne forstå hverandre bedre."⁴³

Utenrikskorrespondent i Washington

I årene fra 1973 til 1981 var Anton Blom redaksjonssekretær i utenriksavdelingen i NRK. Han gjennomført i disse årene en lang rekke reiser verden rundt, hvor han dekket ulike begivenheter. Den siste reportasjereisen som Anton Blom gjennomførte før han på nytt ble utenrikskorrespondent foregikk i juni 1981. Da var han på en to uker lang reportasjereise til Israel, hvor han bl.a. laget intervjuer med rabbi Yehoshua Habermann – en kjent reformrabbi i Israel, rabbi Melchior, og med den israelske utenriksministeren Abba Eban. Anton Blom overtok den prestisjefylte

⁴² Bildet er hentet fra http://www.bwbs.de/bwbs_biografie/search.html?id=353&highlight=Juden, sist besøkt 06.03.2006.

⁴³ Korrespondentbrev fra Anton Blom i Bonn, 16.06.1973, se Blom, 1969-1973.

utenrikskorrespondentstillingen i den amerikanske hovedstaden Washington høsten 1981. I begynnelsen av august i 1981 ble flyttelasset sendt fra Oslo til Washington. Familien Blom reiste med de tre yngste barna til den amerikanske hovedstaden. Den eldste ble igjen hjemme i Norge. Reisen gikk med fly via London. Oppspart ferie ble avviklet mens flyttelasset var under veis. I slutten av august var imidlertid alt og alle på plass i den nye boligen i 8024 Fenway Road, Bethesda, Maryland – et forstedsområde til Washington D.C. Den første tiden gikk med til å finne seg til rette både hjemme og på kontoret, og til å få barna innpasset i den amerikanske skolen.

NRK hadde korrespondentkontor lokalisert sentralt i den amerikanske hovedstaden, i National Press Building – room 1245 på hjørnet av 14. gate og Pennsylvania Avenue. Lokalene lå bare et steinkast fra Det hvite hus i Washington D.C. Selve bygningen var fra 1928, og hadde sett sine bedre dager. NRK sitt kontor var midlertidig plassert i fjerde etasje, mens et omfattende restaureringsarbeid pågikk i bygget. Kontorene lå plassert midt inne i bygningen og var derfor uten vinduer man kunne se ut igjennom. Like før jul i 1983, flyttet NRK-kontoret inn i nye lokaler i 12. etasje sammen med korrespondentene fra svensk radio og fjernsyn, finsk fjernsyn, og de nordiske telegrambyråene. I lokalene hadde man et eget klipperom. NRK samarbeidet med amerikaneren Don Lanier med hensyn til klipping.⁴⁴ Bygget huset pressefolk i alle etasjer, og i den 13. etasjen holdt Presseklubben til. I presseklubben møtte pressen med jevne mellomrom prominente gjester for både mottakelser og pressekonferanser. I disse lokalene møtte for eksempel daværende kronprins Harald og kronprinsesse Sonja den amerikanske pressen da de var på Washington-besøk i 1982. I de samme lokalene pleide også NRK sine korrespondenter å møte gjester og kontakter, og gjennomføre intervjuer i skjermede omgivelser. NRK korrespondenten deltok også på mottakelsene som foregikk i den norske ambassaden, og kunne på den måten få uformelle kontakter med amerikanske tjenestemenn, politikere og representanter for administrasjonen på høyt nivå. Dette gjaldt ikke minst når det var norske regjeringsmedlemmer eller medlemmer av kongefamilien på besøk i den amerikanske hovedstaden.⁴⁵

Ved NRKs korrespondentkontor i Washington hadde man en egen sekretær, Grethe Winther, en norsk amerikansk-gift dame som holdt orden på alle de administrative tingene for samtlige av de nordiske korrespondentene som hadde lokaler i samme etasje. Sekretæren sørget for at mange av de praktiske tingene, som var nødvendig å få i orden for en ny korrespondent, ble løst. Det omfattet bank, kreditkort, avisabonnementer, sertifikat, kjøp av bil, akkrediteringer hos de amerikanske myndigheter, og medlemskap i den Nasjonale Presseklubben i Washington.⁴⁶

Anton Blom overtok korrespondentstillingen etter Kari Grete Mekjan som allerede var reist hjem til Norge.⁴⁷ Det var ingen overlapping mellom dem, og Blom måtte derfor i stor grad finne seg til rette på egen hånd. Dette var et generelt problem for mange nye korrespondenter. NRK hadde siden 1970 hatt to korrespondenter i

⁴⁴ Årsrapport 1982 fra Anton Blom i Washington.

⁴⁵ Se samtalen med den amerikanske sikkerhetsrådgiveren Richard Allen i forbindelse med middagen i den norske ambassaden under utenriksminister Sven Strøms besøk i Washington, *"Reagan begeistret da Willoch ble valgt"*, Morgenaktuell 12.11.1981, se Blom, 1981.

⁴⁶ Årsrapport 1981 fra Washingtonkontoret, årsrapport fra Anton Blom.

⁴⁷ Nå Kari Grete Alstad, i 2006 NRKs korrespondent i London.

USA. I utgangspunktet ble det etablert en korrespondentstilling i New York, med et særlig ansvar for dekningen av FN. Etter hvert fikk dekningen av amerikansk politikk større betydning, og man fikk derfor en ny stilling i Washington. Ottar Odland var den første NRK-korrespondenten i Washington fra 1970. I 1981 var det Audun Tjomsland som var NRKs mann i New York. Mellom de to USA korrespondentene var det en viss arbeidsfordeling. De delte nyhetsvakter og reportasjevakter mellom seg, hvor de vekselvis hadde 14 dagers nyhetsvakt og 14 dagers reportasjevakt. Lengden på de forskjellige vaktene kunne imidlertid variere, avhengig av hva korrespondentene selv ble enige om. Nyhetsvaktene omfattet hyppige leveranser av stoff til programposter som Aktuelt, Dagsrevyen, Verden i dag, Den vide verden, nattradioen, skoleradioen og Kortbølgen. Anton Blom leverte også den første høsten fjernsynsstoff til Erik Byes lørdagsprogrammer. Blom og Tjomsland hadde likt ansvar for å sende stoff til fjernsynet, men hovedtyngden av stoffet Blom leverte var til radio. Fra 1983 ble korrespondentkontoret i New York lagt ned, og korrespondentstillingen flyttet til Washington. Audun Tjomsland reiste hjem til Norge og ble erstattet av Oddvar Stenstrøm. Arbeidsdelingen ble omtrent som før. Forholdet til Marienlyst i Oslo var stort sett uproblematisk, men begge korrespondentene i USA følte en viss irritasjon overfor Dagsrevyen i fjernsynet. Dagsrevyen sendt ofte egne folk til USA for å lage reportasjer uten at korrespondentene ble informert eller tatt med på råd. Irritasjonen var antakelig størst når det var saker som korrespondentene selv arbeidet med – men ikke hadde budsjett til å gjennomføre.

Teknisk var inngangen til 1980-årene en periode preget av forandringer. Inntil 1981 brukte korrespondentene i USA innleide filmfotografer til å lage reportasjer. Spørsmålet om bruk av videoutstyr var stadig framme som en problemstilling i kontakten med Marienlyst, men forskjeller i teknologiske standarder og økonomi fungerte som et hinder for å gå over til videobånd og satellittoverføring. Korrespondenten i New York, Audun Tjomsland, skrev i sin årsmelding for 1981 om de tekniske problemstillingene man sto over for:

"Film kontra video er et spørsmål jeg hittil har utsatt, så lenge opptak på amerikansk system ikke kan konverteres til PAL i Skandinavia. Hvis jeg er korrekt underrettet, er det nå like før det skal bli en slik konverteringsmulighet på satellitt-stasjonen på Tanum i Sverige. Da vil vi kunne spille amerikansk system over fra Oslo til Tanum og få det spilt tilbake på PAL. Når den muligheten åpnes, vil jeg se det som en stor fordel om vi kunne gå over til å bruke LET her i New York. [...] Leie av LET-team er dyrere enn det vi i dag betaler for frilans fotograf Holmberg, der er heller ikke mulig å få leiet enmann LET-team. Vi sparer naturligvis filmutgifter, fremkalling, etc., men LET vil trolig bety at det vil koste mer å lage fjernsyn fra New York."⁴⁸

I denne samme årsmeldingen ga Tjomsland uttrykk for en frustrasjon som han delte med Anton Blom i forhold til overføringer av bildestoff i fra USA:

"På den andre side vil overgangen til LET bety at også vi går inn i fjernsynets tidsalder. Når mine kolleger spiller over sine innslag til Europa over satellitt som den naturligste ting av verden, sender jeg ennå mine små filmruller med drosje til flyplassen. Før mine filmer har nådd Midtown Tunnel, er mine kollegers innslag allerede trygt på VB i Europa – klare til å gå på lufta på sekundet."

⁴⁸ Årsrapport 1981 fra Audun Tjomsland i New York, se Blom, 1981:

Anton Blom fikk etter hvert mange kontakter, og de aller fleste av dem var utenfor det offisielle regjeringsapparatet i Washington. Listen over kontakter omfattet bl.a. biskop Tutu som på denne tiden oppholdt seg i New York, og forfatteren Elie Wiesel. USA var et komplekst og stort kontinent å rapportere fra, og det var et stort problem for samtlige som var korrespondent i landet at de av økonomiske grunner ble bundet fast til kontoret, enten det gjaldt i New York eller i Washington. Den senere samlokaliseringen av korrespondentstillingene i Washington bedret ikke denne situasjonen. Stramme økonomiske rammer for reportasjearbeid satte derfor sterke begrensninger for gjennomføringen av den målsetningen som Blom hadde.⁴⁹ Washington var samtidig preget av å tjene hovedstadsfunksjonene til en stormakt. Det som byen mangler av industri og handel – slikt som preger en by som New York – tar den igjen i form av mange føderale administrasjoner og tilhørende lobbyvirksomheter som tar sikte på å påvirke de politiske beslutningsprosessene i Kongressen og hos presidenten. I denne sammenheng stilte korrespondenten for et lite nasjonalt kringkastingsselskap som NRK langt bak i køen av de som slapp til hos de mest betydningsfulle i administrasjonen. I løpet av korrespondenttiden i Washington hadde Anton Blom bare ett intervju med visepresident George H. Bush.⁵⁰

Vanlige amerikanere og Norge i USA

Da Anton Blom kom til Washington hadde han på forhånd lagt en plan for hva han ønsket å arbeide med. Han ønsket å bruke tid på å lage portretter av vanlige amerikanere for å vise deres miljø, bakgrunn, røtter og tenkemåte. Stoffet var i hovedsak da ment for fjernsynet. Blom fikk grønt lys for denne tilnærmingen av programdirektør Otto Nes før han reiste til Washington. I hvilken grad ble planen fulgt opp og gjennomført? Anton Blom laget i løpet av 1982 fem enkeltportretter av 15-20 minutters varighet. Portrettene var med en bonde, en østersfisker, en amerikaner av blandet rase, en sheriff og en forretningskvinne. Programmene ble sendt på fjernsynet. Våren 1984 fulgte han opp med tre lignende intervjuer som han gjennomførte under en reise til San Francisco våren 1984.⁵¹ To av disse intervjuene var såkalte "*norske solskinnshistorier*" eller eksempler på folk med norsk avstamning som opplevde sin "*American Dream*". Det ene intervjuet var med den norskamerikanske dataforskeren Gene Amdahl i Silicon Valley. Hensikten med intervjuet var å få fram hvilke konsekvenser dataindustrien på sikt ville få for vanlige folks hverdag. Det andre intervjuet var med den norske ingeniøren Jan Erik Borhaug, en spesialist på vibrasjonsanalyse. Analyseprogrammet Borhaug hadde utviklet, tok sikte på å forhindre mekaniske feil i store maskiner, bl.a. til bruk i forbyggende tiltak i kraft- og oljeindustrien. Det tredje intervjuet hadde en annen karakter, og handlet om det motkulturelle USA. Intervjuet var med den homofile Don Miesen, en sentral person i det homofile miljøet i San Francisco. Hvert enkelt av portrettintervjuene ble til programmer på 25-30 minutter som ble sendt på fjernsynet.⁵² I juni 1984 rapporterte

⁴⁹ Høstrapport 1981 fra Washingtonkontoret, årsrapport fra Anton Blom. Blom, 1981.

⁵⁰ Anton Blom, "*Intervju med visepresident George H. Bush*", Radio 22.06.1983; og "*Bush og Finland*", Kveldsnytt 22.06.1983, se Blom, 1983; Blom, 1983.

⁵¹ Se eget brev til programredaksjonen i fjernsynet, ved Otto Nes, datert Washington 11.04.1984, Blom, 1984.

⁵² I alle tre programmene benyttet Blom amerikaneren Don Lanier som fotograf og klipper.

Blom om at tallet på dem som ble smittet av AIDS i USA økte. Blom fokuserte i rapporten på at sykdommen først og fremst rammet homofile menn, narkomane, blødere, pasienter som fikk blodtransfusjon – og folk fra Haiti.⁵³

Anton Blom hadde også enkelte miljøskildringer i sine reportasjer fra området utenfor den amerikanske hovedstaden.⁵⁴ Noen mer innenfor temaet kuriosita, bl.a. om den amerikanske sjøormvarianten "*Chessie*" i Chesapeake Bay, som hadde et hode som enten liknet på en fotball eller på en melon.⁵⁵ Dette var en type "*gladmeldinger*" som var relativt populære i amerikanske nyhetsmeldinger, og som det etter hvert var blitt vanlig at også den norske redaksjonen var begynt å se etter i nyhetsflommen. Innenfor denne kategorien var også intervjuet med president Carters tidligere frisør – som selvsagt var norsk.

Anton Blom gjorde også reportasjer som tok opp aktuelle samfunnsspørsmål i USA. I januar 1982 ble det laget et eget fjernsynsprogram om debatten om kvinners likestilling i USA. I den forbindelse sendte Blom et intervju med den amerikanske Mary Futrell om kampen om grunnlovsfestet likestilling i den amerikanske kongressen og i delstatene. Han intervjuet også en rekke ledende kvinner på begge sider i debatten.⁵⁶ Blom hadde også flere intervjuer med den kjente Reagan-kritikeren og spaltist i Washington Post, Richard Cohen, om forholdet mellom USA og Europa, og om den amerikanske samfunnsutviklingen under Reagan-administrasjonen.⁵⁷ Blom lot også den amerikanske opposisjonen mot Reagans atompolitikk komme til uttrykk i sine rapporter. Han intervjuet bl.a. Jan Lodal om hans forslag om å erstatte de store MX-rakettene med de mindre Midget-rakettene, og atommotstanderen Paul Warnkes om hans nedrustningsplan.⁵⁸ Blom hadde også et intervju med Hiltgunt Zassenhaus, som blant de norske konsentrasjonsleirfagene i Tyskland under den andre verdenskrig var bedre kjent under navnet "*Tukthusfangenes engel*" og som bidro til å redde livet til mange av fangene. Etter krigen utvandret hun til USA, hvor hun i 1980-årene fortsatt arbeidet som lege.⁵⁹ Også kriminalitet var et aktuelt tema, også den som ble begått av de med diplomatisk immunitet i de amerikanske storbyene.⁶⁰ Blom rapporterte også om viktige kjennelser i den amerikanske Høyesterett. I mai 1984 kunne han melde at retten slo fast at det var en sammenheng mellom atombombep prøvene i 1950-årene og kreft hos den lokale befolkningen i området hvor prøvene ble gjennomført.⁶¹ Anton Blom meldte også om nye opplysninger fra frigitte dokumenter i det amerikanske utenriksdepartementet som viste at president Eisenhower hadde vært klar til å bruke atomvåpen i Korea tidlig i 1950-årene.⁶²

⁵³ Anton Blom, "*AIDS sprer seg videre i USA.*", Radio 08.06.1984, se Blom, 1984.

⁵⁴ Anton Blom, "*Sommerreise*", Brev fra vår korrespondent, Radio 27.08.1983, se Blom, 1983.

⁵⁵ Anton Blom, "*Sjøorm i Chesapeake Bay*", radio 17.07.1982, se Blom, 1982.

⁵⁶ Anton Blom, "Kvinnens likestilling i USA", innledning til fjernsynsprogram om ERA, januar 1982, se Blom, 1982.

⁵⁷ Anton Blom, "*Forholdet USA og Europa*", Radio udatert februar 1982; "*USA som solidaritetssamfunn?*", P2-radio 22.02.1982, se Blom, 1982.

⁵⁸ Anton Blom, "*Fra MX til Midgetman*", Dagsrevyen 29.04.1983; og "*Warnkes planer*", Radio 18.03.1983, se Blom, 1983.

⁵⁹ Anton Blom, "*Dette tror jeg på*", Radio udatert oktober 1983, se Blom, 1983.

⁶⁰ Anton Blom, "*Diplomatisk kriminalitet*", Radio 09.01.1984, se Blom, 1984.

⁶¹ Anton Blom, "*Atomprøver og kreft*", Radio 12.05.1984, se Blom, 1984.

⁶² Anton Blom, "*Eisenhower klar til å bruke a-våpen i Korea.*", Den vide verden 08.06.1984, se Blom, 1984.

Norske medier har siden tidlig på 1980-tallet beskrevet de konservative kristne grupperingene som sentrale støttespillere for president Reagans politikk både ute og hjemme. I 1980-årene var det Moral Majority under ledelse av Jerry Fallwell som oftest ble trukket fram som eksponenter for denne type bevegelser som gikk sterkt i mot fri abort og som støttet en sterk antikommunistisk holdning i utenrikspolitikken. Sovjet skulle møtes med et sterkt amerikansk forsvar – både konvensjonelt og med hensyn til atomvåpen. Anton Blom trakk imidlertid fram andre grupperinger som viste noe av mangfoldet i den amerikanske kristenkulturen. Den katolske kirken i USA under ledelse av kardinal Bernardino plasserte seg i første rekke i "*frysbevegelsen*". Våren 1983 sendte den katolske kirken ut et hyrdebrev hvor de slo fast at bruk av kjernefysiske våpen mot befolkningssentra og førstebruk var umoralsk. Også de amerikanske metodistene, baptistene, og presbyterianerne hadde tidligere uttalt seg sterkt kritiske til atomopprustningsplanene. Det samme hadde det nasjonale kirkerådet, The National Council of Churches gjort.⁶³ Denne delen av det amerikanske kirkelivet kom eller veldig lite fram i den norske utenriksdekningen av forholdene i USA.

Arbeidsdagen

Arbeidsdagen i Washington var som ved de fleste korrespondentkontor preget av å følge med i det nasjonale nyhetsbildet. Aviser, magasiner, tidsskrifter, radio og fjernsyn var viktige kilder som daglig måtte gjennomgå. Avisene omfattet både de store østkystavisene Washington Post og New York Times, og de store avisene som kom ut i de ulike regionene i USA.⁶⁴ Både Washington Post og New York Times ble regnet som typisk "*østkyst-liberale*" aviser. Han leste også den langt mer konservative kvalitetsavisen Christian Science Monitor. Wall Street Journal var også viktig. I tillegg var det også enkelte Washington-aviser som Washington Star og nyskapningen Washington Times som ble etablert i 1982.⁶⁵ Washington Times var en utpreget konservativ avis. Den ble eiet av The Unification Church, hvor den omstridte sørkoreanske kirkelederen Sun Myung Moon var den sentrale frontfiguren. Ved etableringen tok den sikte på å framstå med like stor kvalitet som Christian Science Monitor, og de hadde de finansielle musklene til å klare etableringen i et hardt mediemarked i den amerikanske hovedstaden tidlig i 1980-årene. Blant magasinene og tidsskriftene som sto på leselisten var for eksempel Time Magazin, Newsweek, Washington Mounthly, Atlantic Mounthly, The New Republic, The Village Voice og Foreign Affairs.⁶⁶ Konservative publikasjoner som Human Events og Conservative Digest representerte ideologien til den konservative bølgen som bar Reagan fram til valgseier i 1980. De konservative publikasjonene ble imidlertid lite brukt som kilde og basis for de rapportene som ble sendt hjem. Også britiske aviser som The Sunday Times sto på listen over aviser som ble lest.

⁶³ Anton Blom, "*Amerikanske kirker og frys, atomnedrustning*", Radio 21.12.1983, se Blom, 1983.

⁶⁴ For en bred oversikt over massemediene i USA, og forholdet mellom mediene og amerikansk politikk, se Emery, Emery et al., 2000. Som oppslagsverk kan også boken til Margaret R. Blanchard være nyttig, se Blanchard, 1998.

⁶⁵ Washington Star gikk inn i 1981. Washington Times ble etablert i 1982 for å utfordre Washington Post tilnærmede avismonopol i byen.

⁶⁶ Samtlige publikasjoner som det her er referert til, ble i ulike sammenhenger henvist til som kilder i Blom sine sendinger.

Nyhetsssendingene i ABC, NBC og CBS ble også fulgt med på. Det samme gjaldt også ABCs *"Good Morning America"* og *"ToNight Show"* på CBS, hvor mange fremtredende amerikanske politikere pleide å delta og hvor store kulturbegivenheter ble anmeldt. De amerikanske mediene var viktige kilder til nyhetsstoffet som ble sendt hjem. Det samme gjaldt stoffet fra nyhetsbyråene som daglig tikket inn på telexen på kontoret. Det gjaldt både små og store saker.

Litteratur og kultur i vid forstand hadde vært noe av det som særpreget Anton Bloms utenriksdekning som korrespondent i Bonn. I hvilken grad presenterte han amerikansk litteratur og kultur til sine norske lyttere og seere? Omfanget og dybden av dette stoffområdet ble langt mindre enn hva Blom hadde gjort fra Bonn. Enkelte henvisninger til amerikanske forfattere kom som innslag i rapporter om andre saker. Det gjaldt for eksempel enkelte bisetninger om forfatteren Tennessee Williams, når hovedsaken i sendingen handlet om restaureringen av Pressebygningen der NRK hadde kontorer.⁶⁷ Blom trakk også fram den aktuelle debatten i amerikansk presse om hvordan George Orwells roman *"1984"* skulle tolkes.⁶⁸ Ved siden av den litterære debatten som hele tiden foregikk i amerikansk presse, var Twentieth-Century Literary Criticism en viktig kilde for Bloms litterære tilnærminger.⁶⁹

USA har en rik politisk litteratur, og ikke minst omfatter den genren også memoarbøkene. De er viktige kilder for forståelsen av amerikansk politikk og samfunnsliv for både historikere og journalister. Enkelte av denne type bøker har gjerne også blitt omtalt som *"Kiss and tell-litteratur"*, dvs. tidligere presidentmedarbeidere som skriver bøker om sine erfaringer i administrasjonene så snart de har sluttet eller blitt bedt om å slutte, hvor man så bretter ut små og store skandaler. Andre avdekker viktige saker som har betydning for offentligheten og for det amerikanske demokratiet. Anton Blom dekket utgivelsen av flere av den siste typen politisk litteratur. Han dekket bl.a. utgivelsen av Seymour Hershs bok *"Maktens pris"*, en bok om den tidligere utenriksministeren under Richard Nixons presidentperiode, Henry Kissinger. I boken viste forfatteren hvordan Kissinger foran valget i 1968 forsøkte å ri to hester på en gang. Han fridde både til demokratene og republikanerne. Kissinger hadde tilbudt informasjon til både demokratene om Richard Nixon, og gitt informasjon til Nixon om Johnsons-administrasjonens fredsforhandlinger med Nord-Vietnam i Paris.⁷⁰ Det var denne siste typen avsløringer president Reagan tok sikte på å stanse da han i 1984 fremmet forslag til ny sikkerhetslov som ville gjøre det forbudt for offentlig ansatte å offentliggjøre opplysninger som de hadde ervervet seg som offentlig ansatte.⁷¹ Blom hadde også rapport om 50-årsjubileumet for Donald Duck i 1984.⁷²

I den første tiden oppholdt Blom seg hele tiden på østkysten. I løpet av den første høsten var han et par ganger i New York og hadde også en reise sørover langs østkysten. Det ble langt mindre anledning til å reise i USA, enn hva som hadde vært

⁶⁷ Anton Blom, *"Pressebygningen"*, Radio 05.03.1983, se Blom, 1983.

⁶⁸ Anton Blom, *"George Orwell i amerikansk presse"*, Radio 13.12.1983, se Blom, 1983:.. Se også Philip Rahv og hans kommentarer til George Orwell i *"Twentieth-Century Literary Criticism"*.

⁶⁹ *Twentieth-Century Literary Criticism*, se Gale Research Company., : fra 1978.

⁷⁰ Anton Blom, *"Hersh om Kissinger"*, Radio 02.06.1983, se Blom, 1983.

⁷¹ Anton Blom, *"Om Orwell, pressefrihet og USA."*, Brev fra vår korrespondent 04.02.1982, se Blom, 1984.

⁷² Anton Blom, *"Donald 50 år."*, Radio 28.05.1984, se Blom, 1984.

tilfelle da Blom var korrespondent i Bonn. I årsmeldingen for 1982 uttrykte Blom sin frustrasjon over å bli låst fast til kontoret i Washington:

"Jeg har nå vært i USA som NRKs korrespondent i halvannet år, men har ennå ikke vært vest for Chicago eller sør for Virginia. Jeg har mer eller mindre vært låst fast til Østkysten. Jeg ønsker ikke å reise som turist, men jeg har som korrespondent behov for å kjenne hele det landet jeg skal rapportere fra. De viktigste geografiske områdene jeg ennå ikke har fått lov å besøke er Midt-Vesten med norskamerikanerne, California og Texas med stor norsk aktivitet i Houston. Jeg håper det blir mulig å tette disse hullene snart."⁷³

Årsaken til at Blom ikke hadde kommet seg utenfor Østkysten var knyttet til økonomien ved kontoret. Det var rett og slett ikke penger til å reise for. Det interessante med rapporten var at reisebehovet ble motivert ut fra hvor den norske aktiviteten var stor. Det norske i USA var et stort stoffområde og utgjorde en betydelig andel av den totale USA-dekningen fra Washington i de årene Blom var der. Den relative "*norsk senterismen*" i stofftilfanget kan forklares med det dårlige reisebudsjettet. Det meste av de norske aktivitetene som ble dekket foregikk nemlig enten i New York eller Washington. Teateroppsetninger av norsk dramatikk eller begivenheter hvor norske skuespillere eller musikere deltok var for eksempel godt stoff. Anton Blom dekket bl.a. oppsetningen av Peer Gynt ved teateret CSC i New York, Classic Stage Company, hvor Christopher Martin satte opp det klassiske Ibsen-dramaet med ny engelsk oversettelse av nordmannen Rolf Fjelde.⁷⁴ Han rapporterte også om oppføringen av Ibsens dukkehjem og Skagestads Nora Helmer på et teater på Staten Island i New York. Stykkene ble satt opp på samme scene, brukte de samme kulissene og skuespillerne. Oppsetningene gikk etter hverandre og var karakterisert som eksperimentelt teater.⁷⁵ Blom gjenga "*kjærlighetserklæringene*" i Washingtons Posts teateranmeldelser av Liv Ullmanns innsats i "*Gjengangere*" som ble satt opp på Kennedysenteret i Washington:

"Ullmann fyller stykket med sitt talents hvite flamme... Hun utvider en klastrofobisk verden med sin spesielle tilstedeværelse... Hun gjør et sterkt stykke gripende.....Ullmanns ånd gir Gjengangere liv..."⁷⁶

I forbindelse med premieren i Washington arrangerte den norske ambassaden en stor mottakelse med en rekke prominente gjester. I sentrum var Liv Ullmann. Hennes posisjon i USA ble betraktet som god Norge-reklame. Selve teateroppsetningen, i regi av amerikaneren John Madden, fikk for øvrig en ganske dårlig kritikk i den amerikanske hovedstadsavisen. Forestillingen ble senere satt opp på Broadway i New York og i en rekke amerikanske byer sommeren og høsten 1982. I mai 1984 ble Liv Ullmann tildelt Franklin Roosevelts frihetsmedalje for sin innsats for FNs barnefond.⁷⁷ Blom dekket lanseringen av Vibeke Løkkebergs film "*Løperjenten*" eller "*Kamilla*" i New York. Filmen ble slaktet av New York Times, men fikk hederlig omtale i New

⁷³ Årsrapport 1982 fra Anton Blom i Washington.

⁷⁴ Anton Blom, "Peer you are lying...", P2-radio 10.11.1981, se Blom, 1981.

⁷⁵ Anton Blom, "Oppføringen av Ibsens Dukkehjem og Skagestads Nora Helmer i New York", Radio - udatert februar 1983, se Blom, 1983.

⁷⁶ Anton Blom, "Liv Ullmann og Gjengangere", Dagsrevyen 20.07.1982, se Blom, 1982.

⁷⁷ Anton Blom, "Liv Ullmann får frihetsmedaljen.", Radio 30.05.1984.; "Liv Ullmann får frihetsmedaljen.", Dagsrevyen 30.05.1984, se Blom, 1984.

York Daily News.⁷⁸ Anton Blom dekket også den store nordiske utstillingen av nordiske billedkunstnere som ble arrangert i Corcoranmuseet i Washington. Utstillingen omfattet ved siden av malerier av Munch, den svenske prins Eugen, nordmannen Christian Krogh og dansken Wilhelm Hammershøi.⁷⁹ Utstillingen inngikk i det store fellesnordiske arrangementet "*Scandinavian today*", hvor bl.a. daværende kronprins Harald og kronprinsesse Sonja deltok fra norsk side, sammen med kulturminister Lars Roar Langslet og fiolinisten Arve Tellefsen. Under oppholdet åpnet kronprinsen bl.a. en norsk grafikkutstilling.⁸⁰ Blom dekket også begivenhetene da Arve Tellefsen og Kjell Bækkelund spilte Grieg i New York. Konserten ble finansiert av norske forretningsfolk i USA, og fikk stor omtale i New York Times av den kjente musikk-kritikeren Harold Schonberg.⁸¹ Blom kunne på generelt grunnlag rapportere om at amerikanske platekjøpere var godt kjent med norske klassiske komponister som Grieg, Svendsen, Kierulf, Sinding, og Agathe Backer Grøndahl, men at norske samtidmusikk var lite representert i platebutikkene i USA. Det gjaldt komponister som Nordheim, Sæverud, Nystedt og Valen.⁸² Også norske flåtebesøk i USA var en del av denne kategorien stoff.⁸³ Flåtebesøket i 1982 ble avsluttet i New York, hvor kong Olav avduket en minnestein i Battersee Park som takk fra norske krigsveteraner i handelsflåte og marine for den amerikanske gjestfriheten under den andre verdenskrig. Norsk deltakelse ved store sportsarrangementer som "*New York Marathon*" ble også viet sendetid, spesielt gjaldt det den suksessen som Grete Waitz representerte.⁸⁴ I amerikanske øyne var hun like "*stor*" som Liv Ullmann, og hun var kanskje den nordmannen som var best kjent gjennom media av amerikanere flest. Blom dekket også åpningen av kunstutstillingen med Jacob Weidemann i New York i juni 1984.⁸⁵ Utstillingen foregikk i det kjente Gruenebaum-galleriet på Manhattan. Blom dekket også begivenhetene da Ragnar Thorseth med sin "*Saga Siglar*" ankom New York i september 1984.⁸⁶ Anton Blom sendte årlige rapporter 17. mai-feiringer i det norske Amerika.⁸⁷ Han holdt for øvrig selv 17. mai taler i den norske kolonien i USA mens han var korrespondent.

Norske bedrifter som gjorde det bra i USA, var også godt stoff. Dette gjaldt for eksempel da Elkem-Ving klarte å få innpass med sine plastnøkkelkort i den profilerte og eksklusive amerikanske hotellkjeden Mariotte.⁸⁸ Vektleggingen av de norske elementene i nyhetsformidlingen fra USA kunne ha en viss sammenheng med nærheten til det norske ambassademiljøet og den offisielle norske representasjonen i Washington. Ved siden av de positive omtalene av norske kunstnere og idrettsfolk i amerikanske medier, rapporterte også Blom om den negative omtalen som kom til

⁷⁸ Anton Blom, "*Kamilla i New York*", Radio 14.01.1984, se Blom, 1984.

⁷⁹ Anton Blom, "*Amerikanerne overrasket over nordisk kunst*", Radio 10.09.1982, se Blom, 1982.

⁸⁰ Anton Blom, "*Skandinavia i dag*", Radio 09.09.1982, se Blom, 1982.

⁸¹ Anton Blom, "*Bækkelund intervju i New York Times*", Radio 04.03.1984, se Blom, 1984.

⁸² Anton Blom, "Marked for norsk musikk i USA?", P2 – musikkavdelingen – Knut Høyland 01.09.1984, se Blom XX.

⁸³ Anton Blom, "*KNM Oslo på flåtebesøk*", Radio 14.10.1982, se Blom, 1982.

⁸⁴ Anton Blom, "*Grete Waitz i Good Morning America*", Radio 01.06.1982, se Blom, 1982.

⁸⁵ Anton Blom, "*Weidemann i New York*", Dagsrevyen 08.06.1984, se Blom, 1984.

⁸⁶ Anton Blom, "*Saga Siglar ankommer New York*", Radio 12.09.1984, "*Saga Siglar*", Radio 12.09.1984; og "*Intervju med Ragnar Thorseth*", Radio 13.09.1984, se Blom, 1984.

⁸⁷ Anton Blom: "*17. mai og norsk språk*", feildatert 16.05.1983, se Blom, 1983; og "*Programinnslag om 17. mai i USA i Ole Martin Nymoens program 17. mai om morgenen*", 15.05.1984, se Blom, 1984.

⁸⁸ Anton Blom, "*Elkem-Ving hos Mariotte*", Radio 11.06.1982, se Blom, 1982.

uttrykk om Norge i USA. Det gjaldt spesielt av den norske hvalfangstpolitikken, og sammenstøt mellom miljøvernere og norske hvalfangstskuter. Det samme gjaldt da Greenpeace i protest mot norsk selfangst aksjonerte mot norske cruiseskip i Miami.⁸⁹ Han dekket også når norske politikere var i Washington for å snakke hvalfangstens sak.⁹⁰ Amerikanernes opptatthet av hvalfangst ga seg også utslag i musikken. Anton Blom rapporterte hjem om den komponisten Paul Winter som laget musikk av hvalens lyder under havets overflate.⁹¹ Langt mer alvorlig var rapporten i juni 1984, hvor The Fishermens Marketing Company hadde tatt initiativet til en stor protestaksjon mot norsk hvalfangst, og som skulle overrekke underskriftene på protestene til den norske ambassadøren i Washington. I protesten lå det en direkte trussel om boikott av norske fiskeprodukter, hvis ikke fangsten opphørte.⁹²

Stortingets utenrikskomités møte med det amerikanske utenriksdepartementet om utviklingen i Latin-Amerika og Nicaragua i januar 1984 fikk stor oppmerksomhet, og det ble sendt innslag i både fjernsynet og i radio. Møtet skapte stor norsk medieoppmerksomhet ikke minst fordi de politiske holdningsforskjellene i spørsmålet hadde skapt høye temperaturer i debatten mellom norske og amerikanske politikere.⁹³ Anton Blom refererte også den omtalen som den norske spionsaken i forbindelse med arrestasjonen av Arne Treholt fikk i amerikanske medier. I USA skapte det oppmerksomhet at Treholt hadde hatt ansvaret for presseopplegget i forbindelse med utenriksminister George Schultz besøkte Norge et par dager før arrestasjonen.⁹⁴ Enkelte av innslagene gikk direkte på stoff som berørte norske sikkerhetsinteresser og handelsinteresser. Blom dekket bl.a. nyhetene om at Pentagon hadde satt Norge på sin liste over land som risikerte ikke å få kjøpt avansert amerikansk laser- og datateknologi fordi man fryktet at den ville kunne bli eksportert videre til Sovjet.⁹⁵ I juni 1984 rapporterte Blom om oppslag i Washington Post som kunne melde om en stor eksplosjon i et ammunisjonslager for den sovjetiske marinen noen hundre kilometer fra den norske grensen i nord.⁹⁶

De tradisjonelle og årlige kulturbegivenhetene i den amerikanske hovedstaden fikk også fokus. Juleoppsetningene av Händels "*Messias*" i Kennedysenteret, og "*Christmas Carol*" av Charles Dickens i Ford Teateret ble kommentert.⁹⁷ Av store amerikanske filmer som ble dekket var bl.a. "*Reds*" av Warren Beatty. Filmen handlet

⁸⁹ Anton Blom, "*Greenpeace i Miami*", Radio 12.01.1984, se Blom, 1984. Innslaget ble også sendt i engelsk versjon på kortbølgen 15.01.1984, se Blom, 1984.

⁹⁰ Anton Blom, "*Norske hvalfangere skjøt mot amerikanske fotografer*", Radio 21.06.1983, se Blom, 1983.; "*Eyvind Berg i hvalfangstforhandlinger*", Radio 26.10.1983.; og "*Eivind Berg om hvalfangst*", Radio 27.10.1983, se Blom, 1983.

⁹¹ Anton Blom, "*Paul Winter og naturens musikk*", Radio – Brev fra vår korrespondent 12.11.1983, se Blom, 1983.

⁹² Anton Blom, "*Hval*", Dagsrevyen 23.06.1984, se Blom, 1984.

⁹³ Anton Blom, "*Utenrikskomiteen i State Department om Mellom-Amerika*", Radio 20.01.1984.; "*Stortingets Utenrikskomite om Mellom-Amerika og USA*", Dagsrevyen 20.01.1984.; "*Stortingets Utenrikskomite om Mellom-Amerika og USA*", Radio – Politisk kvarter 20.01.1984.; og "*TV-intervju med Stortingets Utenrikskomitee (Gro Harlem Brundtland, Arne Skauge og Jacob Aano) om Mellom-Amerika og USA.*", Fjernsynet 20.01.1984 (satelittoverføring), se Blom, 1984.

⁹⁴ Anton Blom, "*Arne Treholt*", Radio 22.01.1984, se Blom, 1984.

⁹⁵ Anton Blom, "*Norge på Pentagons svarteliste for eksport av teknologi.*", Radio 25.03.1984.; og "*Norge på Pentagons svarteliste for eksport av teknologi.*", Dagsrevyen 25.03.1984, se Blom, 1984.

⁹⁶ Anton Blom, "*Eksplosjon ved Murmansk.*", Radio 22.06.1984, se Blom, 1984.

⁹⁷ Anton Blom, "*Førjulsreportasje*" til Totto Osvolds Radiouka, udatert, se Blom Blom, 1981.

om den russiske revolusjon og den amerikanske kommunisten John Reeds. Han var for øvrig den eneste amerikaner som lå begravd i Kreml. Filmen skapte sterke reaksjoner blant konservative amerikanere.⁹⁸ Blom rapporterte selvsagt om Oscar-utdelingene, amerikansk films største begivenhet. I 1983 rapporterte han om filmen Gandhi som fikk Oscar som årets beste film i konkurranse med andre storfiler som ET, Tootsie, Missing og The Verdict.⁹⁹ I 1984 var det storfilmene Tid for ømhet, The Right Stuff, Flashdance og Ingemar Bergmans storfilm Fanny og Alekxander, som fikk fokus i Bloms rapport.¹⁰⁰ Anton Blom fokuserte også på de juridiske sidene av den tekniske utviklingen og betydningen dette også ville ha for både fjernsyns- og filmbransjen. Han rapporterte om beslutningen i den amerikanske Høyesterett, som slo fast at det var lovlig å kopiere fjernsynsprogram hjemme i egen stue uten å måtte betale for det.¹⁰¹ Blom hadde også et innslag om statssekretær Levy i Kulturdepartementet som var på reise i USA for å studere satellitter og kabelfjernsyn.¹⁰²

De Olympiske Lekene ble holdt i Los Angeles sommeren 1984, og fikk allerede under forberedelsene oppmerksomhet i Blom sine rapporter fra USA. Han sendte tidlige rapporter om politiets forberedelser av sikkerheten mot terrorisme rundt arrangementet.¹⁰³ Blom viste også at de Olympiske lekene hadde sensitive politiske implikasjoner utover det rent sportslige. Han rapporterte om arbeidet som østeuropeiske emigrantgruppene i Los Angeles hadde satt i gang for å opprette "*sikre hus*" i vertsbyen for potensielle avhoppere fra Øst-Europa under OL.¹⁰⁴ I begynnelsen av mai ble det imidlertid klart at Sovjet ville boikotte OL i Los Angeles. Boikotten var et svar på tilsvarende amerikansk boikott under lekene i Moskva i 1980.¹⁰⁵ Blom kunne rapportere at både Walter Mondale og Jesse Jackson hadde gjort den russiske boikotten til et tema i sin valgkamp i forkant av primærvalget i California.¹⁰⁶

Det å være korrespondent i Washington innebar også at man måtte stille opp og fungere som vertskap når kringkastingsledelsen kom på besøk i byen. I 1984 var kringkastings sjef Bjartmar Gjerde, programdirektør Odd Gran og utenriksredaktør Per Riste på besøk i Washington. Det ble mellom de ulike oppdragene de hadde i byen også arrangert mottakelse for dem i den Nasjonale Presseklubben. Unntaksvis laget Blom også innslag om Canada, bl.a. om den nye canadiske kringkastningspolitikken.¹⁰⁷ Under en av de få reisene han gjennomførte til Canada, illustrerte han den tospråklige situasjonen i landet som i mange sammenhenger ble framstilt som svært problematisk og spenningsfylt. Blom viste i et innslag med to canadiske ungdommer som snakket sammen på fransk og engelsk at det var mulig å kommunisere med begge språk samtidig i hverdagen.¹⁰⁸

⁹⁸ Anton Blom, "*Korrespondentbrev*", Radio 09.01.1982, se Blom, 1982.

⁹⁹ Anton Blom, "*Beste film – Gandhi*", Radio 12.04.1983, se Blom, 1983.

¹⁰⁰ Anton Blom, "*Oscar.*", Radio 10.04.1984, se Blom, 1984.

¹⁰¹ Anton Blom, "*Walt Disney mot Sony.*", Radio 18.01.1984, se Blom, 1984.

¹⁰² Anton Blom, "*Statssekretær Jan Levy.*", Radio 13.09.1984, se Blom XX.

¹⁰³ Anton Blom, "*FBI og Olympiaden*", Radio 20.01.1984, se Blom, 1984.

¹⁰⁴ Anton Blom, "*''Sikre hus'' for avhoppere under Olympiaden i Los Angeles.*", Radio 15.04.1984, se Blom, 1984.

¹⁰⁵ Anton Blom, "*Sovjet ikke OL til i Los Angeles.*", Radio 08.05.1984,; "*Sovjet ikke OL til i Los Angeles.*", Dagsrevyen 08.05.1984,; og "*Russerne ikke OL til i Los Angeles.*", Radio 09.05.1984, se Blom, 1984.

¹⁰⁶ Anton Blom, "*OL i Los Angeles.*", Radio 11.05.1984, se Blom, 1984.

¹⁰⁷ Anton Blom, "*Canadas kringkastningspolitikk.*", Radio 15.03.1984, se Blom, 1984.

¹⁰⁸ Anton Blom, "*Debra og Charles*", P2-Radio 12.10.1982, se Blom, 1982.

President Reagan og hans politikk

Hvordan oppfattet Anton Blom den amerikanske administrasjonen under president Ronald Reagan? Det er viktig å understreke at det er forskjell på å vurdere USA og amerikanere, og det å vurdere den til en hver tid sittende administrasjon. I motsetning til i USA hvor Reagan både var og fremdeles er populær, ble han fra første stund oppfattet som kontroversiell i Europa. Hans forgjenger, president Jimmy Carter, opplevde det nøyaktig motsatte. Han var populær i Europa, men oppnådde liten anerkjennelse i USA. Reagan ble i store deler av de europeiske mediene "*framet*" som en som ble koreografert inntil parodien av sine nærmeste rådgivere. Mye tyder på at Anton Blom delte dette synet på den amerikanske presidenten allerede før han kom til USA. Det var også et syn som var vidt utbredt i norske medier. I Norge var det en generell skepsis mot at det i det hele tatt var mulig at en "*B-skuespiller*" skulle kunne bli president i USA. Det var også generelle motforestillinger mot den amerikanske formen for valgkamp, hvor penger og enkel retorikk i fjernsynsmediene spilte en så stor rolle for utfallet. At Reagan hadde politisk erfaring som guvernør i California ble ikke regnet som noe som talte til hans fordel. I Europa la man forholdsvis lite vekt på at California var i ferd med å bli den mest folkerike delstaten i USA og at delstaten var en av verdens største økonomier, målt i brutto nasjonalprodukt.

I tillegg til generelle negative holdninger til Ronald Reagan blant norske utenriksmedarbeidere, kan man ikke se helt bort fra at Anton Bloms perspektiver på den amerikanske presidenten var preget av holdninger av mer ideologisk og politisk karakter. Den nykonservative politikken som Reagan var en representant for, sto Anton Blom fjernt. Han likte den ikke. Norske journalister liker ikke antydninger om at politiske holdninger har noen betydning for hvordan de utøver sin journalistiske virksomhet, men den var åpenbar i Anton Bloms dekning av Reagan-administrasjonen fra første stund. Bloms holdninger til Reagan korresponderte også med tilsvarende liberale holdninger i amerikanske medier. Allerede i sin tredje nyhetssending, bare noen få dager etter at han kom til Washington, kom han med karakteristikker som la an "*framingen*" av den amerikanske presidenten for resten av hans korrespondentperiode. Han var aldri anti-amerikansk i sin dekning, men han var anti-nykonservativ i den amerikanske betydningen av ordet og det ga seg utslag i at han også var sterkt Reagan-kritisk:

"Det måtte jo komme, før eller siden. President Reagan blir nå anklaget for å være lite arbeidsom, ja Neevweek skriver i sitt siste nummer at han egentlig ikke bruker mer enn 2-3 timer til sitt daglige arbeid, og kilden for det skal være en av Reagans egne folk i det Hvite Hus. Dette vil ikke overraske noen. Reagan ble kritisert for det samme da han var guvernør i California. Og han gjør jo alt hva han kan for å skape inntrykk av seg selv som en glad og ubekymret gutt som ikke tar livet så tungt. Han liker ikke å lese tykke dokumenter. Han skal ha sakene fremlagt i knappe konsentrater som nærmest fremstår som konsentrater av de konsentrater tidligere presidenter har tatt i mot. Det gir ham tid til å ri og hygge seg og snakke med mennesker. Men det fører også til at han av og til røper at han ikke vet det en president bør vite. Og det kan være ille. Hans medarbeidere er redd for å slippe ham løs til samtaler under fire øyne med utenlandske statsmenn som Trudeau, Helmut Schmidt og Mitterand, for det er folk som virkelig kan tingene. Den som vil være verdensleder, må vite, eller i hvert fall gi inntrykk av at han vet. Det samme gjelder den som vil lede kongressen, for der sitter det mange som virkelig vet." *Blom ga imidlertid Reagan kreditt for hans evne til å få ting igjennom i Kongressen, men la til: "Her har vi altså hans stil, hans metode. Han tar en kamp om*

hovedsakene og overlater ellers verden og landet til sine medarbeidere, først og fremst til sine tre toppfolk i Det hvite hus, Meese, Deaver og Baker. De regierer mens Reagan hygger seg eller sover...."¹⁰⁹

Reagan framsto som lat, ikke spesielt intelligent, uengasjert, og som en president som ble styrt av andre. Ved å personliggjøre kritikken av det nykonservative samfunnet, skapte han på denne måten orden ut av kaos, og en ramme for forståelsen av kompliserte politiske, økonomiske og sosiale strukturer i det amerikanske 1980-tallssamfunnet som selve formatet for radio- og fjernsynsdekningen ikke ga rom for en utdypning av. I utgangspunktet kunne denne type karakteristikker virke som brudd på Bloms egne journalistiske idealer om å ikke legge subjektive vurderinger inn i stoffet. Blom løste problemet ved å gjengi kilder som åpenbart ga uttrykk for holdninger han selv støttet. Teknikken ble ikke minst benyttet for å beskrive det som Blom oppfattet som de sosiale konsekvensene av Reagans økonomiske politikk, som innebar reduksjoner i offentlige støtteordninger. Den negative framingen av president Reagan kom også til syne i forbindelse med presidentvalget i 1984. Da gjorde Blom Reagans alder til et poeng:

"Hans hørsel begynner riktig nok å bli svekket, og da han var på besøk hos paven i Roma ble han grepet av TV-kameraene i å duppe av i en stol for foran Hans Hellighet. Det var ikke bra."¹¹⁰

Blom pekte riktig nok på at alderen ikke var gjort til et stort tema i valgkampen, men han viste til uttalelser i amerikanske media fra bl.a. tidligere utenriksminister Dean Rusk, som hadde uttalt at Reagan statistisk sett bare hadde noen få år igjen å leve og at han selv fortrakk ledere som måtte leve med konsekvensene av egen politikk. Blom la for egen regning til:

"Dette er naturligvis en interessant tankegang, men velgerne tenker ikke på samme måte. Ronald Reagans alder blir neppe et sentralt tema i denne valgkampen, hvis han ikke plutselig skulle bli syk – og det skjer som kjent ikke så sjelden når man er oppe i 70-årene."

Senere på sommeren var det også andre tidligere politikere som trakk fram Ronald Reagans alder i den offentlige debatten. Blom viste til presseutspill fra tidligere viseutenriksminister under Kennedy og Johnson, George Ball, som la vekten på at man kunne få en president som ikke fungerte eller ikke var i stand til å tenke klart i en farlig internasjonal periode for USA. Ball viste i sin advarsel til de siste 18 månedene under Woodrow Wilson, da presidenten knapt fungerte i sitt embete. Blom siterte Ball på følgende møte:

"Men årene 1919 og 1920 var ikke farlige år for USA, internasjonalt sett. En verdenskrig var vunnet, ingen makter truet. I dag er situasjonen en ganske annen. Forholdet til Sovjetunionen krever en president som er ved sine fulle fem til enhver tid. En sløvet mann i Det hvite hus kan sette hele verden i fare. Hvordan spør Ball, kan vi møte Sovjetunionen i en internasjonal krisesituasjon hvis lederne i Kreml vet at den eneste mann med makt til å trykke på atomknappen er ute av funksjon? Ja, like ille, hva vil skje hvis han er aktiv, men ute av stand til å tenke klart?"¹¹¹

¹⁰⁹ Anton Blom, "*Reagan anklages for dovenskap*", Dagsnytt Radio 01.09.1981, se Blom, 1981.

¹¹⁰ Anton Blom, "*Ronald Reagans alder*", Den vide verden 06.02.1984, se Blom, 1984.

¹¹¹ Anton Blom, "*Ronald Reagans alder*", Den vide verden 25.06.1984, se Blom, 1984.

Ronald Reagan gjorde sin egen alder til et retorisk poeng, da han i en senere fjernsynsdebatt med Walter Mondale, framhevet at han ikke ville bruke motkandidatens lave alder i mot ham – slik at han skulle framstå som uerfaren. Blom lot imidlertid ikke poenget med alder slippe unna. I forbindelse med det republikanske landsmøtet i Dallas i august 1984, uttalte han:

"Ingen kan si at republikanernes landsmøte, som begynte i dag, ser ut til å bli spennende. Men dermed er det ikke sagt at det ikke blir interessant. Det blir ikke spennende fordi Ronald Reagan og George Bush begge blir renominert. Bare et plutselig hjerteslag eller annen dramatisk endring i den aldrende presidentens helse, vil kunne forhindre det."¹¹²

Ringene sluttet

Da Blom var ferdig med sin andre periode som utenrikskorrespondent i 1985, fortsatte han som programmedarbeider i Samfunnsavdelingen i NRK. I disse årene brukte han også tiden til å skrive bøker. I Bloms forfatterskap var det jødiske Holocaust og den andre verdenskrigen bakteppet for behandlingen av antisemittismen som det sentrale temaet. Blom hadde allerede i 1978 gitt ut boken om jødene vei igjennom historien, hvor han hadde satt jødeutryddelsen under krigen inn i et bredere perspektiv. Blom hadde skaffet seg inngående kunnskaper om jødisk og europeisk kultur og åndsliv. Han leste jødiske forfattere som Lion Feuchtwanger, André Schwartz-Bart, Heinrich Heine, Samuel Usque, Albert Memmi, Isac Singer og Eli Wiesel, som alle berørte den jødiske historien på ulike måter. I boken viste Blom til at det ikke var noe nytt at jødene ble forfulgt i både Europa og i den arabiske verden. Med unntak av det arabiske styret i Spania og i kjølvannet av den franske revolusjonen, påviste han hvordan jødene gjennom alle tider har blitt forfulgt på grunn av sin religion. Det nye med den franske revolusjonen var at den ga jødene rettigheter som alle andre franske borgere. Det førte til at de franske jødene kom ut av sin isolasjon og nærmet seg den franske levemåten, men beholdt sin religion. Blom viste i denne sammenhengen til franske filosofer og tenkere som Montesquieu, Diderot, Henri Gregoire, og grev Mirabeau. Endringene under den franske revolusjonen og Napoleonstiden ble likevel kortvarig. Den tyske antisemittismen på 1800-tallet bygget videre på de antijødiske elementene hos Hegel, Fichte, Wagner og Goethe. Den antijødiske bølgen i Tyskland på 1800-tallet hadde sitt utgangspunkt ved de tyske universitetene under nasjonalismens framvekst. Det nye i forbindelse med Hitler og Holocaust, var at jødehatet endret karakter fra å ha en religiøs forankring til å bli begrunnet rasemessig.

I 1987 publiserte Anton Blom boken om den rumenskamerikanske jøden Elie Wiesel. Han ble godt kjent med Wiesel under sin utenrikskorrespondenttid i Washington. Blom traff han en rekke ganger, både i Washington og i New York. Wiesel satt som medlem av den Holocaust-kommisjonen som president Jimmy Carter opprettet, og var derfor stadig i den amerikanske hovedstaden. Så lenge Carter var president hadde Wiesel kort vei til maktens sentrum. Denne veien ble lengre under president Ronald Reagan fra 1981. Ronald Reagan skapte skandale da han i april 1985 besøkte Vest-Tyskland, og deltok i en minnemarkering på den tyske krigskirkegården i

¹¹² Anton Blom, "Konservativ ideologi i Dallas.", Den vide verden 20.08.1984, se Blom XX.

Bitburg. Kirkegården inneholdt også en rekke graver med SS-soldater. Reagans uttalelser om at også disse soldatene var ofre for nazismen akkurat som fangene i konsentrasjonsleirene, ble mottatt med sjokk blant dem som hadde overlevd leirene og SS-innsatsgruppene. Wiesel var en av dem som understreket at ikke alle ofrene for Holocaust var jøder, men alle jøder var ofre for Holocaust. Blom ga ut boken i 1987, året etter at Weisel fikk Nobels Fredspris.¹¹³

"Da var det jeg så ham, et ansikt i vinduet på den andre siden av gaten. Gardinene skjulte resten av ham, bare hodet var synlig. Det var som en ballong. Skallet, flat nese, runde tomme øyne. Et mildt ansikt, banalt, det kjedet seg, ingen sterke følelser rusket opp i dette ansiktet. Jeg så på det lenge. Det stirret ut, røbet ingen medfølelse, ingen glede, sjokk, ikke engang sinne eller interesse. Überørt, kaldt, upersonlig. Ansiktet stilte seg likegyldig til hele forestillingen. I syv dager var plassen foran synagogen blitt fylt og tømt. Han, bak gardinet, så på. Politiet slo kvinner og barn, han rørte seg ikke. Det vedkom ham ikke. Han var verken offer eller bøddel. En tilskuer, det var det han var. Han ønsket bare å leve i fred og ro."¹¹⁴

I 1993 opprettet NRK Radio den nye trekanalradioen. I den nye P2 kulturkanalen ble det etablert en ny kulturredaksjon under ledelse av Svein Sandnes. I denne redaksjonen arbeidet Anton Blom sammen med en rekke av de eldre veteranene i NRK, men også sammen en del yngre medarbeidere. I denne redaksjonen fikk de anledning til å arbeide med enkeltprosjekter som de selv var opptatt av. I redaksjonen var blant andre Erik Bye, Totto Osvold, Reidar Hirsti, Yngvar Ustvedt, Ingrid Sahlin-Sveberg, Torkjell Berulfsen, Arnulf Grut og mange andre. Mange av dem var kjente fjes og stemmer fra 1960- og 1970-årenes radio og fjernsyn. Prosjektene som Anton Blom arbeidet med inngikk som programinnslag i *"Sånn er livet"*, *"Bok i dag"*, *"I dag snakker vi om"*, *"Ekko"*, *"Lørdagsportrettet"*, *"I søkelyset"*, *"Ukeslutt"*, *"Økonomisk kvarter"*, *"Hildringstimen"* og *"Kritikertorget"*.

Det var mange av den eldre garden som opplevde de store organisasjonsendringene i NRK på slutten av 1980-årene og begynnelsen av 1990-årene som vanskelige. Anton Blom hadde et tilbakelemt og avslappet forhold til endringene, men kunne av og til ha en ironisk snert i kommentarene til prosessene. På en intern P2 fest i 1993 holdt han en tale som illustrerer dette poenget:

"Hva gjør vi ikke for at programmene skal bli bedre? Ja, for det å skape bedre program, det er selve målestokken for all vår virksomhet. Ikke noe av det vi gjør her i huset kan måles med noen annen målestokk. Så nå er vi begynt å flytte, for at programmene skal bli bedre. Vi flytter opp trapper, ned trapper, bort over korridorer. Det må jo bli noen fabelaktige program av det. Det koster riktignok mange penger, men penger har vi jo nok av. Det er jo bare å riste på hodet av alle dem som sukker og stønner over denne virksomheten. De kan jo ikke ha forstått at dette er måten å heve programkvaliteten på. Ja, at dette å flytte er det som gir det nødvendige løftet inn i større kreativitet."¹¹⁵

I årene fra 1985 til 1994 hadde Blom ansvaret for en lang rekke forskjellige prosjekter, og flere av dem berørte både krigstiden, problemstillinger knyttet til antisemittisme og spørsmålet om toleranse. I 1991 laget bl.a. Anton Blom en serie innslag i Pls *"Månedens tema"*. Serien fikk tittelen *"Hatets anatomi"* og tok for seg ulike sider av

¹¹³ Se Bloms litterære produksjon: Blom, 1978; Blom, 1987.

¹¹⁴ Blom 1987:67.

¹¹⁵ Anton Blom, tale holdt på P2-festen 19.08.1993, se Blom, 1992-1993.

hatet som fenomen, bl.a. forholdet mellom minoriteter og storsamfunnet.¹¹⁶ I 1993 laget Anton Blom et program med norske overlevende fra de tyske konsentrasjonsleirene under den andre verdenskrigen, med tittelen: "*Natt og tåke. Gjensynet med Natzweiler 50 år etter.*"¹¹⁷ Blom deltok også sammen med Jahn Otto Johansen, Ottar Odland og Richard Herrmann i et "Sånn er livet" program med Frank Nordli og Elisabeth Steiro, hvor de samtale om verdenshistorien fra 1960-årene og framover.¹¹⁸

Anton Blom satt i stillingen til han var 70 år gammel. Han gikk av med pensjon i august 1994, etter å ha arbeidet de siste 29 årene i NRK-systemet. Noe av det siste han gjorde som NRK-ansatt var å lage et omfattende intervju med den gamle Milorg-sjefen og Arbeiderpartistatsråd, Jens Christian Hauge. Intervjuene ble gjennomført over en periode på flere uker, og resulterte i en serie av fjorten programmer som ble sendt på radio.¹¹⁹ Intervjuet var riktig nok ikke noe "*revolverintervju*" hvor Hauge ble møtt med kritiske spørsmål om sin rolle i både krigstidens og etterkrigstidens maktspill. Intervjuene var likevel et viktig journalistisk *scoop*, fordi det var første gang den gamle hjemmefrontslederen i det hele tatt snakket offentlig om sine krigserfaringer. Blom med sin bakgrunn i Milorg hadde spesielle forutsetninger for å gjennomføre intervjuet og han hadde Hauges tillit. Intervjuene tok spesielt for seg den siste fasen av krigen, fram til og med den tyske kapitulasjonen og kongens hjemkomst. Med Hauge-intervjuene var ringen på mange måter sluttet for Anton Blom. Han var tilbake der han startet.

¹¹⁶ Anton Blom, "*Hatets anatomi.*", se Blom, 1989-1990.

¹¹⁷ Programmet ble sendt 10.03.1993.

¹¹⁸ Sånn er livet, sendt 21.03.1995.

¹¹⁹ Programserien med intervjuene med Jens Christian Hauge ble første gang sendt fra 2. november til 14. desember i 1994.

Litteratur:

Amundsen, H. (1946). Trygve Lie : gutten fra Grorud som ble generalsekretær i FN. Oslo, Tiden.

Arntzen, J. G. (1994). Hvem er hvem?, Kunnskapsforlaget, Oslo.

Bastiansen, H. G. (1996). Fra referat til reportasje : Dagsrevyen 1960-1969. Oslo, Norges forskningsråd.

Bastiansen, H. G. (2006). Da avisene møtte TV. Partipressen, politikken og fjernsynet 1960-1972. Avhandling for dr.art.-graden ved det Humanistiske Fakultetet, Universitetet i Oslo. Oslo, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.

Blanchard, M. A. (1998). History of the mass media in the United States : an encyclopedia. Chicago, Fitzroy Dearborn.

Blom, A. (1969-1973). Anton Bloms NRK manuskripter: 07.03.1969 - 16.06.1973. Anton Bloms utenrikskorrespondentarkiv - Bonn.

Blom, A. (1978). Jødenes vei gjennom historien. Oslo, Cappelen.

Blom, A. (1981). Anton Bloms NRK manuskripter: 21.05.1981-29.12.1981. Anton Bloms utenrikskorrespondentarkiv - Washington.

Blom, A. (1982). Anton Bloms NRK manuskripter: 02.01.1982 - 21.06.1982. Anton Bloms utenrikskorrespondentarkiv - Washington.

Blom, A. (1982). Anton Bloms NRK manuskripter: 13.07.1982 - 02.11.1982. Anton Bloms utenrikskorrespondentarkiv - Washington.

Blom, A. (1983). Anton Bloms NRK manuskripter: 23.08.1983 - 29.12.1983. Anton Bloms utenrikskorrespondentarkiv - Washington.

Blom, A. (1983). Anton Bloms NRK manuskripter: 25.02.1983 - 06.08.1983. Anton Bloms utenrikskorrespondentarkiv - Washington.

Blom, A. (1984). Anton Bloms NRK manuskripter: 01.01.1984 - 15.04.1984. Anton Bloms utenrikskorrespondentarkiv - Washington.

Blom, A. (1984). Anton Bloms NRK manuskripter: 16.04.1984 - 20.09.1984. Anton Bloms utenrikskorrespondentarkiv - Washington.

Blom, A. (1987). Elie Wiesel og ansiktet i vinduet. [Oslo], Cappelen.

Blom, A. (1989-1990). Anton Bloms NRK-manuskripter: 1989-1990. Kåseri- og prosjektmanuskripter Samfunnsavdelingen.

- Blom, A. (1992-1993). Anton Bloms NRK-manuskripter: 1992 - 1993. Kåseri- og prosjektmanuskripter Samfunnsavdelingen.
- Brun, J. (1985). Brennpunkt Vemork, 1940-1945. Oslo, Universitetsforlaget.
- Dahl, H. (1986). Frihet, likhet, brorskap Tinn og Rjukan arbeiderparti 1912, 75 år, 1987. Rjukan, Partiet.
- Dahl, H. and Tinn (1983). Rjukan. Rjukan, Tinn kommune.
- Dahl, H. F. and H. G. Bastiansen (1999). Over til Oslo : NRK som monopol 1945-1981. Oslo, Cappelen.
- Dahl, P. F. (1999). Heavy water and the wartime race for nuclear energy. Bristol, Institute of Physics Publ.
- Djerf-Pierre, M. and L. Weibull (2001). Spegla, granska, tolka : aktualitetsjournalistik i svensk radio och TV under 1900-talet. Stockholm, Prisma.
- Dolva, T. (1975). Rjukan arbeiderforening 1924-1974 : 50 år. [Rjukan], [s.n.].
- Emery, M. C., E. Emery, et al. (2000). The press and America : an interpretive history of the mass media. Boston, Allyn & Bacon.
- Engblom, L.-Å. (1998). Radio- och TV-folket : rekryteringen av programmedarbetare till radion och televisionen i Sverige 1925-1995. Stockholm, Stiftelsen etermedierna i Sverige.
- Gale Research Company. Twentieth-century literary criticism. Detroit, Mich., Gale Research Co.: v.
- Letnes, T. (1997). Det var engang en framtidsdrøm : en etnologisk studie av industribyen Rjukan. Bergen, [T. Letnes].
- Nilsson, S. (2003). Avis frå a til å. Oslo, Samlaget.
- Savik, S. (1952). Sovjetpressen og verdensbegivenhetene etter krigen. Bergen, Chr. Michelsens institutt for videnskap og åndsfrihet : i kommisjon hos Grieg.
- Savik, S. (1961). Rapport om anvendelsen av Forskningsrådenes fellesutvalgs journaliststipend 1959/60. Oslo ,.
- Savik, S. (1980). Iran : Islam med gevær. [Oslo], Cappelen.

Thomas, N. (2003). *Protest movements in 1960s West Germany : a social history of dissent and democracy*. Oxford ; New York, Berg.

Viksveen, S. (2002). *Kodenavn "Lanze" : en tenkt spion*. Oslo, Tiden.

Wale, T. and Institutt for journalistikk (1979). *Innføring i journalistikk*. Oslo, Institutt for journalistikk.

Werenskjold, R. (2006). "*Utenriksjournalisten Ingebrigt Løberg*." *Pressehistoriske skrifter* **nr. 6**: 121-140.

Wiggan, R. (1987). *Operasjon Freshman : aksjonen mot tungtvannsanlegget på Rjukan i 1942*. [Oslo], Fredhøis forlag.

Pressehistoriske skrifter:

Nr. 1/2004:

Arnhild Skre:

"I dag må ingen sitte hjemme"- presse og partiloyalitet 1957 – 1973.

Nr. 2/2004:

Agitasjon og opplysning.

Nr. 3/2004:

Else-Beth Roalsø:

Å skrive i motvind – Ruth Thomsen og Stavanger Aftenblad 1934 – 1980.

Nr. 4/2005:

Norhild Joleik:

Albert Joleik – bladstyrar i brytningstid.

Nr. 5/2005:

1905 – Nu gjælder det at holde kjæft.

Nr. 6/2006:

De der ute – vi her hjemme

”Trangen til Læsning stiger, selv oppe i ultima Thule”, skrev bladet Typografiske Meddelelser i 1883. Formuleringen henspilte på den sterke økningen i antall nordnorske aviser i 1860- og 1870-årene. Men den kan også si noe om den nasjonale utviklingen etter at de første norske avisene kom ut i 1760-årene. Etableringen av trykkerier og aviser hadde sammenheng med en kulturell, politisk og økonomisk utvikling som førte med seg en ”trang til Læsning”. Samtidig penser ”ultima Thule” – det ytterste nord – tankene over på Norges avstand til de europeiske sentra: Norge var en utpost i Europa med små byer, små bygder, lavt folketall og spredt bosetting. Disse forholdene kom til å få betydning for det norske avismønsteret, for de enkelte avisenes opplag og utvikling, og ikke minst for de teknologi-valgene som avisene og trykkeriene kom til å gjøre.

I denne framstillingen beskriver Tor Are Johansen de tekniske sidene ved norsk avisproduksjon i årene 1763 til ca. 1880 og analyserer den rollen teknologisk endring spilte for de norske avisene og deres utvikling i denne perioden.

Tor Are Johansen er historiker og arkivar ved Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek. Han har tidligere blant annet skrevet om grafiske fagorganisasjoner og deres holdninger til teknologisk endring.

Journalisten Anton Blom (f. 1924) er viet oppmerksomheten i Presseprofilen, skrevet av Rolf Werenskjold. Blom arbeidet som journalist i Arbeiderbladet fra 1948 til 1965. Senere arbeidet han i flere ulike stillinger i NRK, blant annet som mangeårig utenrikskorrespondent i Bonn og Washington.

Rolf Werenskjold er førstelektor i mediehistorie ved avdeling for mediefag ved Høgskulen i Volda, og arbeider for tiden med doktorgradsprosjektet **Vindu mot verden: det globale og det lokale 1968-opprøret i utvalgte norske medier**.

Oddmund Syvertsen har arbeidet som journalist i en lang rekke små og store aviser, og i denne utgavens **Presseminne** reflekterer han over sin karriere.